१

॥शास्त्रदीपिकाप्रारंभा॥ पत्रे ६५॥
समग्र

4

॥ॐ श्रीगणाधिपतये नमः॥ ॥अथातः शेषलक्षणं॥ एवं सिद्धे भेदे शेषशेषित्वमिदानीं चिंत्यते। भिन्नानां हि
तत्संभवति नाभिन्नानामिति भेदलक्षणास्य हेतुत्वं यद्यपि ब्रीहीनवहंति सोमेन यजेतेत्यादिषु द्रव्यकर्मणां
शेषशेषिभावो न कर्मभेदापेक्षस्तथापि कर्मणामपि प्रयाजाग्नेयादीनां शेषशेषित्वमिहैव वक्तव्यमिति तत्[illegible]सि
ध्यर्थं भेदलक्षणापेक्षणं॥ नन्व[illegible]वघातस्यापि ब्रीहिभिर्यजेतेति शास्त्रांतरार्थं न शेषशेषित्वं विज्ञान ब्रीहिभिः प ८
तथ दार्थमात्रेण। शास्त्रभेदलक्षणं च पूर्ववृत्तमिति भवति हेतुत्वं। किं ब्रीहीनवहंति ब्रीहिभिर्यजेतेत्यनयोः शास्त्र
योर्भेदोस्ति नेति चेदुक्तं न खलु तावन्निरपेक्षसाध्यभेदो[illegible]स्ति नाप्यनुबंधभेदः येन शास्त्रभेदः स्यात् समाख्या
तरत्वमेव न शास्त्रांतरत्वं। न च वाक्यभेदलक्षणं पूर्ववृत्तं सोमेन यजेत अरुणयैकहायन्येत्यादिषु वाक्यांतरत्वम
ननुत पिनास्ति। दूरादेव शास्त्रभेदः। यत्रापि ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेति शास्त्रांतरविहिताधिकारसंबंधस्यैव यागस्य
शेषः सोमः। न सोमज्योतिष्टोमवाक्ययोरनुबन्धसाध्यभेदोस्ति। न च यत्रापि सोमस्यैव विषयत्वेनानुबंधभेदो २
वा नूनिजपेक्षसाध्यभेदाभावात् उद्भिदा यजेत पशुकामः सौर्यं चरुं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकाम इत्यादौ स्ववाक्यत ए
व फले यागस्य द्रव्यदेवतस्य च यागे शेषत्वमिति वाक्यांतरत्वमपि नास्ति तथैकस्मिन्नेव पदद्वयप्रत्यायार्थे भावनामूर्ते
वा प्रतिप्रहत्य पंचैसि यागस्य शेषत्वात् पदभेदोपि नास्ति न तरां वाक्यभेदो न तमां च शास्त्रभेदः तस्मात्कर्मणा

मेव शेषशेषित्वमिति तादर्थ्यं भेदलक्षणापेक्षणं। तर्ह्यपि न शास्त्रभेदापेक्षा तदभावेऽप्यवघातादीनां शेषशेषि-
त्वात् अस्मात् कर्मभेदानुज्ञापणमेवेत [illegible]त्कानाकर्मलक्षणं वृत्तमिति न तद्द्वारा शास्त्रभेदानुज्ञापणं तस्य
हानुपयोगात्। अत एव कर्मभेद एव पूर्वाध्यायार्थो न शास्त्रभेदोऽपि [illegible] वातः शब्देन पूर्ववृत्तस्य हे-
तुत्वमुच्यते हेतुत्वं च कर्मभेदस्यैव संभवति न शास्त्रभेदस्येत्युक्तम्। अतः स्वतन्त्राप्यविपरीतं शास्त्र-
भेदस्याध्यायार्थत्वं। अप्युक्तं चानुबंधांतरं हि बुध्यमानस्तदनुबद्धं नियोगान्तरमेव बुध्यते। न मध्ये शास्त्रभे-
दं अतो नासौ चोदनार्थः। अचोदनार्थश्च न विचारमर्हतीति न तद्द्वारार्थभेदलक्षणाभ्यासः तांतावन्। बहुप्रकारं
दं शेषलक्षणं वक्ष्यते। कः शेष इति तत्स्वरूपं केन हेतुना शेष इति शेषशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं कथं विनियुज्यत इ-
2 ति विनियोगप्रकारः। श्रुत्यादीनि विनियोगे शेषस्य शेषिणा सहान्वयबोधने कारणानि प्रमाणानि तेषां
च विरोधे बलाबलं विरोधश्च क्वास्ति क्व नास्तीति तदेतत्सर्वमभिसंधाय शेषलक्षणं वक्ष्याम इति सूत्रि-
तं तदनेन सूत्रेण श्रोतृबुद्धिसमाधिस्यावत्समाप्त्यर्थप्रदर्शनमात्रं कृतं नात्र पूर्वपक्षेण प्रयोजनम्॥
शेषः पारार्थ्यात्॥ उक्तं शेषलक्षणं वक्ष्यत इति तदिदमुच्यते प्रथमं तावदनेन सूत्रेण शेषस्वरूपं हेतुश्च
त्वयाभ्यामुच्यते॥ तत्र सूत्रेऽश्रुत्यादेर्नु रुध्यते पि सार्थत्वाच्छेष इति स्वरूपं वर्ण्यते यदा हि परार्थत्वं शेषशब्दप्रवृत्तौ

देवस्तदा परार्थ एव शेष इति सिद्धं न वा तो नाघोनुयः परार्थस्तं वयं शेषं ब्रूम इति स्वरूपं प्रकृत्य शम यो तु देवहरि
तिडूष्टव्यं अत्र चाविनाभावादि लक्षणा नासन्निराकरणाय पारार्थ्य लक्षणास्तु मते के विहितयेन विनाय न
वति बीजादिने वांकुरादिः सबीजादिस्तस्यां कुर्नादेः शेष इत्याहुः तदयुक्तं परस्यादीनामास्मेयादीनां च मि
विना भाव न शेषत्वापत्तेः प्रयोजनत्वं शेषत्वमित्येतदपि पुरोडाशकपालादिषु प्रयोजनेष्वपि शेषत्वसंभवा
द्व्यापकं। अन्ये तु यद्यस्मादधिकं विधीयते तत्तस्य शेष इत्याहुः। तददतिमंदमंगप्रधानानां परस्परसाधिकाद
न्यविधेयं तत्विहितं शेषमाहुः। तदपि विध्यादिविहितानामपि शाखाछेदनादीनामंगत्वदर्शनादयुक्तं। तस्मा
दुपकारकत्वमेव शेषत्वमित्यन्यो। तदप्ययुक्तं प्रधानानामप्यंगानामनुष्ठानोपयोगं कुर्वन्ति शेषत्वं गच्छेयुः।
तस्मात्पारार्थ्यमेवैकं युज्यते शेषलक्षणं। परोद्देशप्रवृत्तत्वं पारार्थ्यमभिधीयते। कथं तर्हि क्त्वादि
लक्षणं शेषत्वं न हि सोमेन यजेतेति तृतीययापरोद्देशप्रवृत्तत्वं सोमस्याभ्युपेतं करणमात्राभिधानात् तृतीया
तेन क्त्वादयः पारार्थ्यमभिदधतीति ब्रूमः। किं तर्हि विधिसहिताः पारार्थ्यं बोधयंतीति विधिरपि नाभिधा
नेन पारार्थ्यं गमयति किंतु अर्थापत्त्या। स हि चेतनप्रवर्तनात्मा न चानुद्दिष्टफले व्यापारे चेतनः प्रवर्त्ति २
तुं शक्यत इत्यर्थात् विधिविषयस्य व्यापारस्य फलोद्देशप्रवर्तना गम्यते। फलार्थश्च व्यापारः फलवदेव

रुषस्याभिलषितत्वात्तत्साधनत्वेन श्रुत्यादिभिरवगतानां तत्साधनत्वेन च विधीयमानानां सोमादीनामपि
तदुद्देशप्रवृत्तेः सिद्धान्तवति तस्माद्युक्तं श्रुत्यादिगम्यं पारार्थ्यलक्षणं शेषत्वमिति ॥ ॥ द्रव्यगुणसंस्का
षु बादरिः ॥ अत्र शेषत्वस्य विषयकथनेन कः शेष इत्ययमेवांशः प्रपंच्यते ॥ बादरिर्द्रव्यसंस्कारगुणेष्वेवाह शेषतां श्रुत्य
दर्शनाद्धि ते कर्मणामुपकारकाः उपकारकत्वमेव शेषत्वं न पारार्थ्यं तस्य बोधकाभावाद्विधिस्तावत्प्रवर्त्तनामात्र
रूपा न तादर्थ्यमवगमयति श्रुत्यादयोपि साध्यसाधनभावमात्रपरा न पारार्थ्यं प्रतिपादयंति तस्मादुपकारकत्वमेव
शेषत्वं तच्च दृष्टार्थानां द्रव्यगुणकर्मणां दर्शनादेवावगम्यते प्रोक्षणादीनां तु श्रुत्यादिभिः द्वितीया हि व्री
हीणां प्रोक्षणं प्रति साध्यत्वमभिदधानोपकारमन्तरेण तदनुपपत्तेरुपकारं गमयति न तु यागस्य फलशेष
त्वं फलस्य वा पुरुषशेषत्वे प्रत्यक्षदर्शनं श्रुत्यादयो वा संभवन्ति यद्येतेति यागः कर्त्तव्यः एतावदुच्यते न तु
यागेन फलमिति तदेतत्स्वर्गकामाधिकरणपूर्वपक्षे वक्ष्यामः स्वर्गोपि काम्यमानात्मना शब्देनोच्यते तेन
वात्मार्थः परार्थो वेति ॥ तस्मान्न तयोः शेषत्वं अत एव न पुरुषस्य शेषिता शेषत्वं तु तस्य द्रव्यत्वादिष्टमेव
तस्माद्द्रव्यगुणसंस्कारेष्वेव शेषत्वमिति तदेतत्स्वर्गकामाधिकरणपूर्वपक्षवादिनो बादरेर्मतं ॥ जै
मिनिस्तूपकारत्वलक्षणस्य शेषत्वस्योक्तदोषत्वात्पारार्थ्यमेव शेषत्वं तच्च विधिगम्यमिति स्वर्गकामाधि

करणः सिद्धान्तेवक्ष्यमाणमभिप्रेत्य कर्म्मणामपि पारार्थ्यान्नृशेषत्वमाह। तदेतत्त्रसिद्धमिति नात्र किंचित्प्रतिपा
द्यं प्रपंचमात्रं त्विदमुच्यते। शेषत्वविषयस्य क्रियतां प्रपंचं तु कुर्वन्परमतोपन्यासपुरःसरं स्वमतमुपन्यस्य
वान्॥ एवं फलस्यापि पुरुषशेषत्वं कामवशादेवावगम्यते विधिवशाच्च नह्यस्यार्थं कश्चित्कामयते यदपि परार्थं कामयते
तदपि परं परयास्वार्थमेव अस्मत्तु परं परप्रमाणान्नावादात्मार्थत्वेवगम्यते। विधिश्चानात्मार्थफलसाधनं प्रवर्त्तयितु
मशक्तुवन्नु फलस्यात्मार्थतां गमयति यजेतेति वात्मनेपदनिर्देशात्। तस्माद्यागफलयोरप्यस्ति शेषता। ततश्च पुरु
षस्यापि शेषित्वं। नन्वेवं सत्यतः प्रधानत्वात्पुरुषस्य शेषत्वं नास्तीति मतं व्यस्तारव्यातेनस्य तुर्थं पाणिनं तद्देनोपादाना
न्नृऔदुंबरीसंम्मानादिषु तु श्रुत्यैव गुणत्वात्॥ ॥तेषामर्थेन संबंधः॥ कः शेषः केन हेतुना शेष इति द्वयमपु
क्तं इदानीं कथं त्वविनियुज्यत इत्ययमंशो निरूप्यते। दर्शपूर्णमासयोर्निर्वपणप्रोक्षणावघातादयः प्रोषधध
र्म्माउत्पवनादयश्चाज्यधर्म्माः शाखाहरणादयः सान्नाय्यधर्म्मास्तेषु संशयः किं सहैवाऽन्येऽप्रोषधेः सान्ना
य्ययकर्त्रव्याउत यथासंयोगं व्यवस्थेति तदर्थं च किं परमापूर्वं प्रयुक्तोपते किंवाऽवांतरापूर्वं प्रयुक्ता इति
तत्सिध्यर्थमपि किमवांतरापूर्वाणि संति नवेति। सत्स्वपि च तेषु किं तानि प्रयोजकानि किं वा परमापूर्वमेव ३
दापि तानि तदा किं सर्वाणि सह वैषां प्रयोजकानि किं वा व्यवस्थितिः किं प्रमाणं॥ ॥एकमेव पलाघूर्वं फलस्यैव स

दू॰१ स्विद्ध्यो। कल्प्यं नान्यानि धर्म्माणां तादर्थ्यात्संकरो न वेत्। अवघातादीनां व्रीह्यादिभिः संबंधौ साधनविशेषकवदतो अपूर्व
नत्रीत्यादिस्वरूपतः तद्यापूर्वं सर्वेषामाग्नेयादीनामेकफलसाधनत्वादेकमेव कल्प्यते न बहूनि। तदर्थं त्वाव
घातस्तदा ये हविषि कर्त्तव्यस्तदीयत्वं वाऽपादीनामप्यविशिष्टमतो यथा व्रीहिषु क्रतोरवघातो यवेष्वपि न वते
वमाऽपादिष्वपि न विनुमर्हतीति संत्वेवावांतरापूर्वाणि तथापि तानि निष्फलत्वाद्यागस्वरूपवदेव न धर्म्मा
प्रयोजकानि परमापूर्वं तु फलवत्त्वेन तस्तदेव प्रयोजकं। न चात्र वाक्यमन्यायः। तत्रैदी दृणीयोस्त्वापूर्वं लक्ष
णायोपस्थापयति। ज्योतिष्टोमापूर्वं तु लक्षितलक्षणायेत्यस्ति विप्रकर्षः। अत एव परमापूर्वमेवावांतरापूर्वद्वारे
यमप्याग्नेयादिसाध्यमिति लक्षणायां विशेषः। प्रधानत्वाच्च परमापूर्वमेव प्रयोजकं युक्तं। यद्यपि चावां
तरापूर्वाण्येव प्रयोजकानि तथापि प्रकरणाविशेषात्सर्वाणि सर्वेषां प्रयोजकानि तस्मात्संकरः। अत्राभिधीयते॥
संति तावदवांतरापूर्वाणि। कुतः। न ह्याग्नेयादिकर्म्माणि चिरविनष्टानि तैर्विना। संहत्य परमापूर्वं जनयंति स्वरूपतः।
तदेतदप्यधिकरणे एवानागतावेक्षणेन प्रतिपादितं स्मृत्वं च तेषु तादर्थ्यमेवावघातादेर्युक्तं प्रत्यासत्तेः। य
द्यपि चाग्नेयादीन्येको न यज्ञकरणं तथापि साक्षादुत्पन्नापूर्वकरणत्वं तद्द्वारेण परमापूर्वसंबंधनिमित्तत्वं
लक्षणा। तेन व्रीहिशब्दो यागद्वारेणापूर्वमुपस्थापयन् प्रथमं तावदुत्पन्नापूर्वेणैतीति। तस्यापि चापूर्वेन

५

ज्ञानप्रकारत्वात् परमापूर्वसिद्ध्यौपयिकत्वेन च फलवत्त्वादतिक्रमकारणाभावात् तादर्थ्यमिवावघातादेर्युक्तं सत्यपि स्व
द्वै र्पं प्रकरणाविशेषश्रुतेरविरुद्धावगमादसंकरः। एवं चावघातादेर्दृष्टार्थता भवति। अन्यथा त्वदृष्टार्थता स्यात्। न
च क्वचिदपि दृष्टं संभवेत्तत एव विनियुक्तोपपत्तेरर्थापत्तेः परिच्छिद्याददृष्टकल्पनया सर्वार्थत्वं युक्तमंगीकर्तुं अतश्च
यद्यपि तावदवहन्तीत्येतावन्मात्रं श्रूयते तथापि दृष्टार्थवशादेव व्यवस्था स्यात्। किंतु न यदा व्रीह्यादिसंयोगे नैव
श्रवणं तस्माद्यथासंयोगं व्यवस्था। इत्यं चोत्पत्तिसंयोगात्तदर्थमेव चोद्यते। दर्शपूर्णमासयोः स्फ्यश्च कपाला
सा०६ नि चैवमुपक्रम्य एतानि वै दश यज्ञायुधानीति श्रुतं तथा स्फ्येनोद्धन्तीत्यादीन्यपराणि वचनानि। तत्र संशयः किं स्फ्या
दीनां येन यदस्मिन्प्रकरणे शक्यं तत्सर्वं तेन कर्तव्यमुत यथासंयोगमुद्धननाद्येवेति। तत्रायुधशब्दस्य साधनव
चनत्वाद्युद्धसाधनत्वं गम्यमानं सामान्यादसंनिवदंगेष्ववतरेत्। न च विशेषोऽस्य सर्वांगेषु विज्ञायते उद्धननादिसंयो
गस्त्वनेनैव प्राप्तत्वादवयुक्तानुवादः। नैतद्युक्तं एवं हि बहूनामुद्धननादिवाक्यानामानर्थक्यं स्यात्। न चानुवादत्व
मपि संभवति नित्यप्राप्त्यभावात्। न ह्युद्धननं स्फ्येनैव प्राप्तं। अन्येनापि संभवात्। प्राप्ते हि वानुवादत्वं नित्यवत्त्वेनावि ८३
रोधः। तस्मादेतानि वाक्यानि विधायकानि। यज्ञायुधवाक्यं त्वेतैरेव प्राप्तार्थत्वात् वैश्वदेवे उपबर्हणार्थं आख्यातानां ४
वाक्यानुवादकं वरं च बहूनामानर्थक्यादेकानर्थक्यं न्याय्यं। यज्ञायुधानि संभरतीत्यनन्तरश्रुतात्सादनवि

धिशेषत्वात्॥ तस्मादस्यानुवादत्वादित्ते विधेयो मतः। तेन स्यात्प्रार्थ्यवस्तु स्यात्कार्येष्वङ्गनतादिषु॥ अथैवं त्वेऽ
व्यरुणयैनैकवाक्यत्वनियमः स्यात्॥ ज्योतिष्टोमे श्रूयते अरुणया पिंगाक्ष्यैकहायन्या सोमं क्रीणातीति॥
तत्रारुणशब्दोयमात्वाधिकरणन्यायेनाव्ययपतिमेकान्यां वरुणावचनः पिंगाक्ष्येकहायनीशब्दौ यौगिकौ स
मानाधिकरण्यादेकद्रव्यवचनौ गुणश्रुतिफलं चाद्वयं। न चैकेन विहितो गुणो रुणाविधिर्न संभवतीति वक्त
व्यमुक्तयोरपि श्रुतेनैकद्रव्यवचनत्वेनानुगतप्रवृत्तेः तदिहारुणिमानं प्रति संदेहः। किमनेन वाक्याद्विप्रकरणे
नसर्वद्रव्येषु निवेशयामः किंवा क्रीणातिना संबध्य तदंगं सन्नेकहायन्यां निविशत इति। तदर्थं च क्रियासाधन
त्वं संभवतीति॥ तत्र॥ अमूर्त्तत्वादरुणो नैव क्रियां साधयितुं क्षमः। तस्मात्क्रीणातिनानास्य संभवत्येकवा
6 क्यता॥ क्रीणातिना संबध्यमानस्तृतीययासंयोगादरुणकरणकारकं स्यात्तन्नवामूर्तस्य करणकारकत्वं संभव
तीति नास्य द्रव्यसंबंध इति ततः पृथग्भूतः प्रकरणे निविशत इति॥ ननु प्रकरणत्वाविशेषात्कथमस्यानिवेशः। नता
वत्क्रियाविरमूर्त्तेनारुणेन द्रव्यैः कारकस्य द्रव्यसंबंधानुपपत्तेः। अनुपात्तानि याबद्द्रव्याणि कथं तेरुणैः सं
बध्येत॥ स्यादेतत्तृतीययाकरणद्रव्याणि प्राकरणिकान्यनुद्य प्रातिपदिकार्थोरुणस्तत्परिच्छेदकत्वेन वि
धीयते न तु गुणस्य करणत्वं येन द्रव्यसंबंधानुपपत्तिः स्यात्तृतीयया चोपादानाद्द्रव्याणां नानुपादानदोष इति॥

नैतयुक्तं न हि तृतीया करणीभूतद्रव्यान्निर्वायिनी विनक्तयो हि कारकत्रा क्रिं निर्व्यानिर्धायत याक्रियां विशिषंतीन
तुष्टदंतकरणादिशब्दवत्कारकोपसर्जनं द्रव्यमभिदधातीयन्न युणास्यपरिच्छेदकतयास्य संबध्येते उच्यते प्रातिप
दिकमेव गुणवचनमपि लक्षणया द्रव्यं प्रतिपादयति तत्र तृतीया संयोगात्करणं तद्धनेनोपदनं गुणविशिष्टं
द्रव्यं करणत्वं प्रतिपाद्यते तत्र विशेषणानि करणद्रव्याणि प्रकरणगतान्यनूद्य विशेषणान्तेनागुणाः परिच्छेद
कत्वेन विधीयते येन द्रव्येण किं विक्रियते तेन नारुणागुणाकेनेति न चैवं नहि तस्य द्रव्यस्य क्रयएवकरणत्व
संनेवान्नकिमिति वाक्यभेदः नानूनलक्षितं द्रव्यांतरं शब्दं यं विधातुं शक्यं तेनैवैकहायन्यपवनु द्रव्यत्वाक्रयस्यैकहा
यनीतुस्वशब्दविहितानपुनर्लक्षणया विधातुं शक्यतां येवकहायनीमेवानूद्य तद्वैवगुणो विधीयतां न
न विध्यति वाक्यभेदः नेवं शक्यं विधीयते स्यचैकहायनी क्रयं प्रतिगुणाभूता च स्वार्थ्यं च नासावेकस्मिन्
वोद्धारणान्तुवदितुं गुणां प्रति प्रधानीभवितुं प्रतार्थं वोद्धारयितुं शक्यते ऽप्यावृत्तिप्रसंगात्प्रकरणिकानि
तु द्रव्याणि वा वधान न विहितानि शक्यं ते यावदात्मरेनुवदितुं तस्मात्प्रकरणे न प्रकरणोप्रतुत्तिमानि विधतदुत
प्राप्तेक्रमः तृतीया याकुणास्यैव करणत्वं क्रयं प्रति विस्पष्टं गम्यते तद्द्रव्यद्वारेणाध्यनेन यद्यप्यच्छे ५
द्यादयं न साक्षात्क्रियां साधयितुमलं तथापि द्रव्यपरिच्छेदमुखेन शक्नोति साधयितुं न चापरिच्छि

क्रियां साधयति गुणश्च तत्परि किं नन्वाति गुणकर्मस्य क्रियासाधनत्वं गुणानां हि साधनत्वेन विदधत्केवलमा
नेन शक्यते साधयितुं तथा क्रयादिना द्रव्यमपि वासोऽप्यपरिच्छेदगुणत्वेन शक्नोति साधयितुं नान्यथा। तेनाय
मयं नियतिः गुणतागुणा परिच्छेत्तेनेद्रव्यमत्र क्रयादिति। एवं संनवति नोतस्य च गुणस्य क्रियैकवाक्यत्वेन लक्षणा
वाक्यं तेद्रव्यगुणेनो यद्यत्र क्रयार्थ्यं तं तदा तद्यथैवंऽप्यनिवेशादेकस्य तत्रामेव निवेशः। ननु वासः प्रभृतीनन्या
6 न्यपिक्रयद्रव्याणि तेष्वपि निविशन्ते नातेषां क्रयांतरेऽप्यचारनिमात्तेनेप्रतिवाक्यं क्रयः विधिभेदः सर्वे हि नवि
धयोऽन्योन्यस्मिन्नुत्पत्तिविशिष्टद्रव्यावरोधात् द्रव्यांतरविधानमशक्यं तस्मात्तत्रद्रव्यविशिष्टक्रयविधानार्थो न
नवविहितस्य विधानं संभवतीति सिद्धः क्रयभेदः तदाह नाप्यकारः भिन्नो हि वाक्येनैकहायनीसाधनक एक
क्रयो बुद्धो भवति प्रत्युतसाधनकमपि क्रयान्तरमिति एवं हि वदन्वाक्यभेदे क्रयभेदं दर्शयति ते यथेगु
द्रव्यसंस्कार णोकर्मत्वान्क्रयाणां भेदे कल्पिते न्यायविरोधान्नाप्यविरोधाद्योपेक्षणीयाः नवगुणाकर्मणां भेदो नास २५
तिराजाज्ञो ऽन्वायवदिव्यग्रहणानां भेदस्य पशुसोमाधिकरणोदर्शितत्वात् अतोऽस्ति क्रयभेदः क्रयगो गु
णविकल्पः स्यादित्यत्राधिकरणे क्रयाणामेव विकल्पसमुच्चयचिंता [illegible] द्रव्याणामित्यविरोधः॥ एवं गुण
मेकस्याश्रुतिसंयोगात्॥ ॥एवं चिन्नेऽधिकरणे क्रमेणसंस्कारद्रव्यगुणानां यथासंयोगं व्यवस्थोक्ता

येगएवगतिदृनां चिन्त्यते किं विवक्षितविशेषणेन शेषिणा शेषस्य संयोगः किमविवक्षितविशेषणेनेति। एवं हि
श्रुतं ग्रहं संमार्ष्टीति। तत्र संशयः। किमेकस्य ग्रहस्य संमार्गः उत सर्वेषामिति। तदर्थं किमुद्देश्यगता संख्या
विवक्षिता नेति। तत्र श्रुतिबलाद् ग्रहसंख्योपादेयगामिनी। विवक्षिता तथा हि ग्रहगता संख्या विशेषणता। इति प्राप्ते
ऽभिधीयते। ॥ उद्देश्यलक्षणं जातिर्यत्र द्रव्यं लक्ष्यते तत्र या। तस्यां गम्यमानसंमार्गः सर्वस्येति विनिश्चयः। यदि ग्रहत्व
जातेरयं संस्कारः स्यात् तर्हि तस्याः प्रतिव्यक्ति समाप्तेरेकविरुद्धसंस्कृतेऽपि संस्कृतैवेति न द्रव्यान्तरे संस्का
रः क्रियेत तस्यास्त्वमूर्तत्वाद् साधनत्वाभावात् तदुपलक्षितानां द्रव्याणां ज्योतिष्टोमापूर्वसाधनानामयं संमार्गस्तत्रा
पि यदि द्रव्याणां संमार्गे प्रतिग्रहाणां तानि स्युः पशुरिव यागं प्रति तन्त्रायेन केनापि सिद्धत्वाद्विरूपं सर्वं त्यज्येत
न हि यागे ग्रहाणां प्रधानभावोऽपि तद्वा प्रयोजनाभावात्तस्य क्रियते द्रव्याणां यं संमार्गः कर्तव्य इत्यपेक्षाम
वति तस्यां चापेक्षायां परिच्छेदकत्वेन संख्या विधीयते पशुवदेकत्वं प्रधानानि तु द्रव्याणि संमार्गं प्रति द्वि
तीयानिर्देशात् प्रयोजनवत्वाच्च प्रतिप्रधानं च गुणावृत्तेः सर्वेषां समुच्चितानामयं संस्कार इति निश्चया
त्र परिच्छेदकापेक्षा तदभावाच्च न संख्यादर्शितव्या। परिच्छेदकतया हि तस्याः क्रिया च यानपरिच्छेदः प
रिच्छिन्नं संभवतीति द्वारान्तराभावान्न क्रियायाः संख्या या विधातुं शक्यते विधीयमानमप्येकत्वं सर्वेषूद्देश्येषु समुच्चयेन स

मार्गेप्राप्ते परिसंख्यार्थस्याभावान्नदोषान चैकस्मिन्वाक्ये संमार्गविधिः परिसंख्या वसं भवति च न क्वचित् भेदाय
नत्वास्य विधिरपि संभवति। कुतः॥ ग्रहस्य संमृजेर्वैसत्त्वं धानेगुण एव वा। सर्वथा वाक्यभेदः स्यादतो नास्य विधेय
ता। विधीयमाने ह्येकत्वं यदि तावद्ग्रहस्यैकस्य विधीयेत ततो ग्रहसंमार्गसंबंधो यत्र हेकत्वसंबंधश्चेति यद्द्वयवि
संबंधोप धानाद्वाक्यभेदः स्यात्। विशिष्टमपि चैकत्वं ग्रहस्वरूपमात्रोपरक्ते यान्न संमार्गविशेषणमिति सद्वयोः संमार्गः स्या
दित्यस्य स्पष्टो विरोध एवं च ग्रहसंमार्गो [illegible] तस्य ग्रहस्यैकत्वं विधीयते न स्वरूपमात्रस्यानैवं शक्यं न हि संमार्गो
ग्रहविशेषणत्वं निर्ज्ञातं हि विशेषणं भवति संमार्गस्त्वित्ताह शब्दो विधीयते कथमसौ ग्रहविशेषणं युगपद्वा विधा
न विशेषणत्वयोरभ्युपगमे वाक्यभेदः ग्रहं संमृज्याद्ग्रहं संमृज्यादेकमिति। अथैकत्वविशिष्टस्य ग्रहस्य संमा
र्ग एकार्थो विधीयते न कश्चित्स्वल्पोऽपि दोषः स्यादिति मतं कस्तदा भवति वाक्यार्थः यद्ग्रहजातीयमेकसंख्याव
च्छिन्नं तस्य संमार्ग इति। एवमपि सर्वेषां प्रत्येकमेकत्वान्वयग्रहत्वाद्यसंमार्गस्य च तद्गुणत्वात् सर्वत्र प्राप्तिः स्याद्वि
वितत्स्य युगपत्संख्याकारकत्वं बोध्यते न तु प्रथमं संख्यां प्रातिपदिकार्थस्य विधाय पश्चात्तद्विशिष्टस्य का
रकत्वं येनैकत्वविशिष्टस्य ग्रहस्य संमार्गं प्रति कर्मत्वं स्यात् न तावदेकत्वं ग्रहविशेषणं। अथ एतदपि
ष्टैकत्ववद्भिन्नाश्रुत्या कारकं संबन्धयैव संबध्यते। तत्रापि द्वयी गतिः स्यादेकत्वस्यांगं संमार्गः संमार्ग

न्यया०२

गं चैकत्वं यदि तावदेकत्वांगं संमार्गः स्यात्ततो ग्रहमेकत्वं चोद्दिष्टं यत्संमार्गविधानात् उद्देश्ययोग्यापादेयत्वं
क्रियया वशीकरणात् संनवात् प्रत्येकमेवतान्यां क्रियासंबंधात् प्रत्युद्देश्यं वाक्यसमाप्तेर्वाक्यभेदः पुनरपि
ग्रहस्यैकत्वानपेक्षस्यैव संमार्गात् सर्वग्रहसंमार्गः स्यादित्यस्मत्पक्षसिद्धिः अथैकत्वं संमार्गस्य गुण इ
त्युच्यते तदयुक्तं नहि द्वितीया गुणत्वं वदति प्राधान्यवाचिनी हि सा अथ यस्य गुणवद्रूपाया गुणत्वमुच्यते
तन्न श्रुतिसंनवे सा युक्ता किं च तथा सति ग्रहस्यापि गुणत्वं स्यादेकत्वस्य गुणत्वं ग्रहस्य च प्राधान्यमु
च्यते न तत्कथंचन यं हि सङ्गपाता द्वितीया विभक्तिर्ग्रहापेक्षया प्राधान्यं कृत्वा त्रिदध्यात् एकत्वापेक्ष
या गुणत्वं लक्षयेत् एकत्वं विधेयत्वं विवक्षितुं शक्यं॥ संस्काराद्वा गुणानामव्यवस्था स्यात्॥ किमेकत्व
वत् प्रातिपदिकार्थस्याप्यविवक्षितत्वाच्चमसानामपि संमार्गः कर्तव्यः उत विवक्षाकारणाभावात् ग्र
हाणामेवेति विचारः तत्र संमार्गात् तावदुक्तेः सोमावसेकनिर्हरणप्रयोजनतया सोमपात्राणामि
त्यवगमात् न्यायः कस्यापि नास्ति वादविवक्षितं ग्रहणमेकत्ववदुपलक्षणमात्रं अपि च सोमया
गस्यैकत्वात्तदङ्गभूतमप्येकमेव तत्साधनं न विशेषः संमार्गश्चमसेष्वपि तत्साधनेषु न विहन्यते इति
न ह्यत्र कर्मभेदोऽस्ति येनाङ्गभेदेन ग्रहणादिविवक्षा व्यवस्था स्यात् तस्माच्चमसेष्वपि स्यादिति प्राप्ते

यीयते। नहि यद्दविवक्षायां वाक्यभेदः प्रसज्यते। यागैकत्वेप्यप्रवर्त्तित्वं निषिध्यते न्यासस्य भेदः नः। ननाव देव
विवक्षावद्गुणविवक्षायां वाक्यभेदो दर्शपूर्णमासमार्गः कस्य विहितं वा तत्वः। तत्र शब्दोपनीतं यद् गुणं घटोघ्नय
केयक्षाम यद्यस्य होम पात्रमात्रं गम्यते। एकस्या पि च यागस्यान्यासभेदात्रेधा वा पूर्वमं तरेतासं
कारितायोगाद्दर्शपूर्णमासयमप्रवर्त्तित्वं निषिध्यते। ननत्वम् प्रकृतावल्लक्षिता पूर्वविशेषनिबंधनः संमाजो
नवप्रसे पृथक्कर्त्तव्यः। ज्ञानपर्यायात्तु दोषः सप्तदशारत्नि वाजपेयस्य यूप इति श्रूयते। तत्र संशयः किंस
प्तदशारत्नित्वं वाजपेयसाधनत्वेनोर्ध्वपात्रद्वारेण वाजपेययागांगं उत यूपद्वारेण पश्वंगमिति तदर्थं च किं
सप्तदशारत्नि वाजपेयस्येति वचनव्यक्तिः उत सप्तदशारत्निर्यूप इति। तत्राद्यं वक्तितत्वानुप्रधानत्वा
8
त्प्रकारणानुग्रहाच्च सप्तदशारत्निवाजपेयस्येति संबंधः। परिमाणं च साक्षात्कर्म्मणि न संभवतीति
तत्साधनत्वेनोर्ध्वपात्रद्वारेण संबध्यते। यूपश्च दर्शोर्ध्वपात्र एवं साक्षात्पश्वंगत्वं। यस्माद्वाजपेयस्येति वा४
ष्यात संबंध्यपूर्वपात्रमुद्दिश्य सप्तदशारत्नित्वं विहितं तद्द्वारेण वाजपेययागं भवति। एवं च वाजपेय
शब्दः श्रुतिरिति न भवति यूपसंबंधेन वाजपेयस्य प्रधानत्वात्पशुयागसंबंधित्वाद्यूपस्य वाजपेयशब्द
पश्रुल क्षणार्थः स्यात्। न चित्तरत्रापि यूपशब्दो गौणः। सत्तुनदोषाजत्वन्यायात्तस्य पश्रुदर्शसंबाजपे

न्या॰द॰४ स्यात्तु स्रुवत्वात्र लक्षणा युक्ता। तस्माद्दर्वीपात्रे निवेशः स्यादेवं यदि रूपेन संबंधेन लक्षणा न वेत्। यागोऽपेयस्तेनासौऽ
ति हस्तेनैव साधनः। षष्ठी संबंधमात्रार्थानां गांगित्वमपेक्षते। नाथवा वधिसंबंधं देवदत्तस्य न हस्तवत्। यूपस्य च पशु
द्वारा वाजपेयोपकारतः। संबंधमात्रमस्त्येव अतो नातो न लक्षणा। अर्धपात्रेऽपि ऽणसंबंधे यूपआने स्यु गोणता।
अनंतरेण संबंधः प्रधानेन च संगतिः। प्रक्रियानुग्रहस्यैव ना स्यात् श्रुतिबाधतः। तेन सप्तदशारत्निर्यूपश् २
त्येव संगतिः॥ सा च प्रकरणाद्वाजपेयसम्बंधियूपगा। तेनायं वाजपेयस्यैत्यनुवादो न विध्यति॥ कर्त्रु
णानुकर्मसमवायाद्वा काम्येदः स्यात्॥ दर्शपूर्णमासयोः प्रयाजसमीपे श्रूयते अभिक्रामं जुहोतीति
तत्र माध्यकारेणा जुहोतेः सन्निहितप्रयाजविषयत्वं सिद्धवत्कृत्य किमभिक्रमणं तेनैकवाक्यं संचारके वास्सं
बध्यते किंवा ततोऽभिन्ने न तत्र प्रकरणा कर्त्रेति विचारितं। एवं च पूर्वः पक्षः। क्रिया या कारकस्यैव नान्यथा
स्य कवाक्यता। न चाभिक्रमणं मूर्तिर्वर्जितं कारकं भवेत्। न चानुग्रह एव च उक्तद्वारेण संभवति। तत्र
कल्पयनीद्वयमुपात्तं च कर्तृद्वारतां प्रतिपद्यते। अभिक्रम्य जुहोतिना कर्तुरनुपादानाद्द्वारत्वं। तस्माद्धि क
स॰द॰२ त्वं प्रकरणेन गृह्यते। आक्रान्ते च क्रियायाः प्रकरणेन ग्रहणं प्रयाजादिवत्संभवति हि कर्मणः कर्मा
पकारकत्वात्कारकत्वं तु न संभवति तस्माद्दर्शपूर्णमासांगं समाम्नायी कर्तृसंस्कारकं भवति कर्ता च प

योगांगमितिसन्निधियोगसंबंधोतिक्रमणस्येति।सिद्धांतस्तु।अनुपात्तोपिसद्भावमात्रेणाद्वारतांब्रूते।उपाक
र्त्तितिक्रमणंतेनमवेद्धोमस्यसाधनं।वार्त्तिककारस्तु।क्रांतमतिक्रमणंनक्रियातोन्येनसंबध्यतेतस्य
रंजुहोतिसंबध्यस्यसंप्रदायरनंततोविकृतदार्ढ्यकेत्वन्याधिकरणंवर्णयांचकार।अतिक्रामंजुहोतीतिसिद्धे
मानुवादेनविधीयमानमतिक्रमणंकिंप्राकरणिकसर्वहोमांगंउतप्रयाजहोमस्यैवेतिसंशयः।तदर्थ
त्वकिमर्थत्वेनप्रकरणमस्तिनवेति।फलवद्भावनोद्भूतकथंभावतिरोहिताः।नैवांगानाकथंभावः।प्रा
कृष्यंतेतितमंतरा।प्राकुः।श्रुत्यादिविरोगानांकथंभावास्ततोमिथः।तेषाममंगांगितापत्तेरव्यवस्थाप्रसंगात्
तस्मान्नावान्तरप्रकरणंतत्कथंभावेत्यसन्निधिमात्रेण।अतिक्रमणंप्रयाजांगंस्यान्न।सचतुर्बलिःप्रकरणाद
१ तोदर्शपूर्णमासप्रभावनयासंबंधात्तदीयसकलहोमांगमतिक्रमणंबर्हिर्धर्मवन्नत्वसस्यचवं
तरप्रकरणोवाक्येनैवप्रयाजांगतास्यान्न।अतिक्रामंजुहोतीति।नैवं।जुहोतेःसाधारणत्वेनप्रयाज
पक्षोपनायावान्नान्यतुवाक्यायंसन्निहितगामीप्रयाजोस्यसन्निहिताः।नैवंबुद्धिविपरिवृत्तिरनुवा
दस्यापेक्षितानपाठप्रत्यासत्तिःतथासत्यत्वंतत्सन्निधानादुत्तमप्रयाजस्यैवातिक्रमणमंगंस्यान्न
समिदादीनां।तथावर्हिषिहवींष्यासादयतीतियस्येवहविषःक्रियानपिपाठतःसन्निधिविशेषा

स्तितस्यैव बर्हिषिस्याद्घृसादनं नान्येषां बुद्धिविपरिवृत्तिश्च सर्वहोमानाम विशेषप्रकृतत्वादेवात्रातो बर्हिषि
हविः शब्दस्यैवेड्जुहोति शब्दस्यापि संकोचो यागान्न सर्वहोमांगमग्निग्रमपरामिति ॥ न वै देवं प्रयाजानां नास्ति
प्रकरणं यदि तेषां वचनसंयुक्तायेगुणाविहिताः पुरापश्चाद्वयेविधास्यन्ते तैः संदृष्टमिदं श्रुतान्त्र [illegible]
मं जुहोतीति न ततोन्यत्रगच्छति ॥ प्रयाजानि विधाय समानयत उपभृतः इत्यादि स्रुतां विधायाग्निक्षामं जुहोति
स्रुक्स्थायां वि प्रयाजानां मिथुनं वै दसमिधो बर्हिरिव यजतीत्यादिया वत्प्रयाजानिष्ट्वा हवींष्यभिघारय
तीति प्रयाजपरामर्शदर्शनान्न नमेतावता प्रदर्शनप्रयाजाः समाप्यंत इत्यवगमान्न तन्मध्यपतितं स्रौ
क्रमणां तदतिक्रमेणान्यत्र गच्छति । विद्यते वांगमावनानामप्यविज्ञातप्रकारत्वान्न कथमित्याकांक्षा तत
यापि न विद्यते तु संदंशाय अवभृथनिकेर्गुणोः । तत्रांगानां कथंभावः सन्नप्यविनियोजकः । निःफलत्वे नस वैयान
विशेषो वगम्यते । कः शेषः कस्य शेषित्वमतः स्वं प्रधानेगं । अव्यवस्थाप्रसक्तिश्चेद्योक्तासैवं निराकृता
संदंशोसप्ति संदष्टं तदंगमितरत्तु नः । सर्वं प्रधानगामीति नाव्यवस्थाप्रसज्यते । यस्त्वाह सानि [illegible]
मितिकर्तव्यता स्थिता नान्येषामिति तस्यापि प्रतिज्ञामात्रमेवतत् । अविज्ञातप्रकारत्वादुक्तं येषां [illegible]
त्ववत्र ॥ मितिकर्तव्यतास्थिता । नान्येषामिति तस्यापि प्रतिज्ञात्रमेवतत् । अविज्ञातप्रकारत्वादु [illegible]

हिंसामेवेत्। तान्यपिह्यनुष्ठेयानि न वेदनुष्ठानमेव न स्यात्। एतावांस्तु विशेषो यदेषामन्यार्थमनुष्ठानं
साधिकाराणां तु स्वनिष्ठमिति न स्येतावता विशेषोन्यार्थस्यापि प्रविज्ञातप्रकारस्यानुष्ठानासंभवो
ऽरपूर्वस्वप्रधानस्योपकुर्यादिति ऋयानामप्रयाजेन पूर्वकर्तृन जानाति तस्य त्वत्येव कथम
रपूर्वकर्तृत्वमिति प्रकारविशेषापेक्षा सत्यामपि तस्य यदि संदेहापतितमंगं न स्यात्। ततोऽविशेषा
लवदंगं स्यात्। प्रकाराकांक्षानुवाचनिकेऽगुलोरर्थापत्तिलभ्येन च स्वरूपनिष्पादने नाच्चमनादिनिष्ठ
मवरुद्ध्यते तेऽपि क्रमणं तु संदेहापतितत्वादवांतरप्रकरणोद्भूतेः प्रयाजांगा एकदेशिनां त्ववांतरप्रकर
का३ णात्वा सन्निधिबाधेन प्रकरणाविशेषात् सर्वार्थं स्यादित्यास्तां तावत्॥ संदिग्धे तु व्यवायाद्वाक्यभेदः स्या
त्॥ ॥दर्शपूर्णमासयोः सामिधेनीर्विधाय तासां वचिः प्रथमामन्वाहेत्यादि वचनैर्गुणान्विधाय ततो नि
10 विदो नाम मंत्राः देवेद्धो मनिद्ध इत्यादयो विहिताः ततः काम्याः सामिधेनीकल्पा विहिताः तदनंतरं यज्ञोपवीत
साम्नातं उपव्ययते देवलक्ष्ममेव तत्कुरुत इति। ततः पुनरपि सामिधेनीनामेव वाचनिका गुणा विधास्य
ते अंतरा तु संदेहवाचसादयः। तद्यज्ञोपवीतं प्रति संदेहः सामिधेन्यंगं उत दर्शपूर्णमासांगमिति तदर्थं वचि
सामिधेनीर्वाचनिकगुणोद्भूतमवांतरप्रकरणं उपवीतविधावप्यनुवर्त्तते अथवा विशि[illegible]मिदं निविद्ध

रिति। अनु दृष्टौ तदंगत्वं विछिन्नेदर्शश्रेषता। किं प्राप्तमनुपयचापि कीर्त्तनादनुवर्त्तिता पुरस्तादुपवीतस्य परस्ता
चापि कीर्त्तनं। विद्यते सामिधेनीनामतः प्रकरणास्तिता। निविदस्तु पृषाघन्तु मंत्रतो मंत्रवत्परप्रकरणपठि
ता इत्यवगंतव्यं। अथवा निविद्दामपिता दर्श्यंति तत्कथं मावस्यगतेः। न चांगेष्वविधीयंते प्रधानानि कथं
चन। काम्येष्ठ्यपर्प्यप्रयत्नेन तासामेवानुवर्त्तनं। उपवीतमतस्तासामंगं प्रकरणाद्भवेत्। एवं प्राप्ते वदामो नि
विद्भिर्व्विधानतः। विच्छिन्ना सामिधेनीनां प्रक्रियानानुवर्त्तिता। यस्तु सन्निधानस्यो वासंबंधिनिः ...
वधानं न प्रकरणस्येति वदति तस्य सर्वकर्म्मणां सर्वप्रकरणानुवृत्तेः सर्वधर्म्माः सर्वेषामनुपदेशेनैव
अ०तो०८ स्युः विश्वजिदादीनामपि क्रत्वर्थत्वं स्यात्। यत्तु निविदामप्युपवीतरप्रकरणे न सामिधेन्यंगत्वादव्यवस्म
यकत्वमित्युक्तं तदयुक्तं लिंगेप्रकरणाबाधित्वान्निविदाग्निसमिंधनांगं न वेति न वाग्निः सामिधेन्यंगं न व
तियने तद्वारेणा निविदापि तदंगं स्युः किंतु सामिधेन्य एवाप्यंगं निविदापि न तासां मिथः संबंधः ...
क्तमित्युणानां च परार्थत्वादसंबंध इति तेनासंबंधिनिर्निविद्वादर्शपूर्णमासांगे विछिन्नं सामिधे
नां प्रकरणान्नोपवीतं गच्छति। नन्वेवं निविदंगमुपवीतं स्यान्न तासां प्रकरणमस्त्यन्नितः कीर्त्तनामात्रा १०
सन्निधिमात्रमपिनास्ति। काम्येष्ठ्यविधानात्। तर्हि काम्यानामेवागं स्याद्व्यवधानान्नफलावच्छेदेन

प्रकरणोत्पन्नत्वाभावात्तेषां विकृतित्वादिदृष्टहीनं नित्यमामिधेन्यामस्य यतो न गुणमात्रं फलाय विधीयते विधि
त्वप्रक्रियाणां तासामाश्रयत्वानुपपत्तेः। वाक्येन चाश्रयसंबंधे वाक्यान्नेदानींतनुवचनोत्तरात्ति संख्याविशिष्टानि
फले विधीयंते तानि च संख्यायुक्तानुवचनत्वसामान्यान्नित्यानुवचनप्रकृतीनि ततस्तत्र तासामनुवचनमन्येषां
तद्धर्माणां प्राप्तिरनुशब्देन च यस्तत्र नमः प्रवक्त्र इति निगदानंतरमावः सामिधेन्यंगत्वेनोक्तः सोप्य [illegible]
दिश्यते। सर्वनिगदः क्रत्वनुप्रयुक्तत्वान्न वहिः प्रयोगलभ्यते ततस्तद्दूरेणानुवचनान्तराणामपि क्रतुमध्यप्र
योगसिद्धिरेतैरेव चाग्निसमिंधनस्य प्रसंगात्सिद्धं नित्यानुवचननिवृत्तिश्चेत्तेनैषामनुवचनानां क्रतुप्र
कारणात्तद्धर्म्यपरिपूरितानां कथं त्वावापेक्षाभावात्रास्ति प्रकरणं सन्निधानमात्रं तु स्यात्तद्द्वारेण प२०प
प्रकरणादिति दर्शपूर्णमासांगमेवोपवीतं। यत्तु पस्थापनेनागुणाः ते दूरस्थानुवादे नैव ह्यादे [illegible] पसर्व
वद्विधानुशंक्या इति न तद्वचनेनैकांततः प्रकरणानुवृत्तिर्विज्ञायते यतः प्रकरणपाठे निर्विवादं स्यात्॥
तिष्ठन्नाहांतरान्न्यामित्यादिषु त्वनुवचनमात्रं श्रूयते। तत्र यदि सामिधेन्यनुवचनं प्रकृतं स्यात्तत्
स्तादवगम्येत तदभावात्त्वनुवचनमात्रमनुवाक्यादिसाधारणमिति न सामिधेन्यनुवृत्तिरवधार्य
तायदपि देवा वै सामिधेनीरन्वृच्यत्यैतद्वचनं तदप्याघारार्थवादवान्न सामिधेन्यनुवृत्तिरवसीयते तस्मा

न्निधानायकर्त्तारमपेक्षमाणं सन्निहितेन कर्त्रा

दर्शपूर्णमासांगमुपवीतं। एकदेशिनां त्ववांतरप्रकरणाम्नानात्सन्निधेश्च प्रकरणात् दुर्बलत्वादसत्यपि
विच्छेदे सामिधेनीनां दर्शपूर्णमासांगत्वमुपवीतस्य सिध्यतीति व्यर्थमिदमधिकरणं स्यान्नाकश्चिदाहोप
व्ययत इत्येकं पदमन्वितान्निधा नायकर्त्तारमपेक्षमाणं सन्निहितेन कर्त्रापीयत इति तदयुक्तं प्रत्ययार्थे
नापूर्वेणाधानेरन्वितान्निधानसिद्धेरवश्यमानेन प्रत्ययेन समीपि सामिधेनीनां सन्निधानेधिकारापूर्वमे
वान्विधातव्यं सामिधेनीनां सन्निपातित्वेनाप्राप्तेः स्वान्यत्वादतः पदश्रुत्यैव तदंगमुपवीतं भवतीतिनमय्य
मिदमधिकरणं। अपि चैवं पूर्वाधिकरणाद्वैषम्यमपि विच्छिन्नमप्यतिक्रमणेकपदव्याख्यासन्निहिते
नैव प्रयाजकर्त्रापीयत इति तदधिकरणविषयं स्यात्। नचान्निधानमित्यनारव्यातत्वात्तत्सिद्धवत्पतीति स्या
नेकर्त्रां कांक्षाकिंतु शेषिभूतस्तत्र कर्त्रापेक्षितो न च शेषिणान्वितान्निधानमिति नैवमप्रवृत्तादिप्रयोगाच घात
णाप्यन्वितान्निधानाभ्युपगमादपि चासन्नोपि वकार्यार्थान्निपतन्निकार्येण शेषिणान्वितमर्थमभि
धत्ते इतिपक्षे किं विदते तु। अपि च यदनशेषिणान्वितान्निधानकेन तस्यैवान्वितमतिक्रमणमभिधातव्यान
ह्यनन्वितस्यान्निधानसंभवति गुणान्वितस्य कर्तुरनपेक्षितत्वान्न तेनान्वितान्निधानं संभवतीति वियोक्तं। २१
संभवे वा सन्निहितेनैव प्रयाजकर्त्रान्वितान्निधानात् मन्यर्थमेकवाक्यत्वप्रतिपादनं। प्रधानविधिनान्तिक्रमणं

मन्त्रितमग्निधीयतइतिचेन्नतस्यापिशेषित्वादुपवीतस्यापितत्संनवान्नसन्निहितेनापिसामिधेनीकर्त्रीत्वयःस्यादश्यान
न्निहितमग्निक्रमतांआद्वकेगृह्णीयादुपवीतमपिगृह्णीयात्।यदपिशेषिभूतःकर्त्तापेहितोनानुष्ठानभूतइति।तदपिवि
परीतमविहितस्यशेषपक्षोनावाक्यभूपिच्छायुक्तियास्वात्मावादेवस्यादित्यास्तांतावत्॥ ॥गुणानांचपरार्थत्वादसं
बंधःसमत्वात्स्यात्॥ ॥आधानप्रकरणेवारणवैकंकतानियज्ञसंयुक्तानिपात्राणिश्रूयन्तेवारणोयज्ञावचरःवैकं
कतोयज्ञावचरइति।पवमानेष्टयोप्याधानप्रकरणएवप्रदेशान्तरेश्रुताः।तत्रपात्रेषुसंदेहः।किंपवमानेष्ट्यंग
उतयज्ञमात्रांगमितितदर्थंवाकिंपवमानेष्टीनामाधानांगत्वात्तान्यपिआधानेनसमप्रधानान्यग्न्याधानेति
यद्यंगंतत्तोयज्ञसंयोगात्साक्षादाधानेऽसंभवात्पवित्रपात्राण्यानर्थक्यात्तदंगत्वायेनपवमानेष्टिषुभवंति[illegible]
त्वेनुकथंचिदपियज्ञसंयुक्तानांप्रसृताधाननिवेशासंभवादिष्टीनांचस्वयमप्रकृतत्वादनारभ्यवा[illegible]
सर्वयज्ञेषुसंभवंति।तच्चाधानस्यद्वितीयासंयुक्ताग्निसंस्कारार्थतयाफलवत्त्वादफलानिपवमानह[illegible]
12 प्रकरणात्तदंगं।अत्रोच्यते।यदाहवनीयेजुहोतीतिवाक्यादेषामप्यग्न्यपेक्षितानन्वनारभ्यवादोयंसर्वहो
मांगमाहवनीयंविधत्तेनचाहवनीयांगत्वंपवमानहविषां।अत्रकश्चिदाह।अनारभ्यवादेनप्रकृतावाह
वनीयांगत्वेनविहितःपवमानेष्टिष्वतिदेशेनप्राप्तः।सएवपवमानहविर्वेलायामनिष्पन्नत्वात्तन्नांगंसंन

वतीत्यंगत्वेनिवृत्तेयस्तस्यप्रसक्तौदृष्टःसाक्षात्संबंधांशः।सइहसंनवेन्नबाधनीयः।अवश्यंचापवमानत्वविषामाधा
नांगत्ववादिनाप्यग्निनिष्पादकत्वमभ्युपगंतव्यं।तच्चप्राकृतसाक्षात्संबंधाबाधायसाक्षादेवास्तुकिमाधानप्रनाडा
समाश्रीयतइतिसिद्धमस्यार्थत्वात्तदिदमसारंयत्तावदुक्तमंगत्वेनिवृत्तमितितत्स्वसिद्धांतप्रस्मरणान्नह्यादृ
मंग१ कावगतत्वेनिवर्त्तते।यद्यपिचानिष्पन्नत्वात्साधयति।तथाप्यसाधयतएवांगत्वमवद्यातस्यैवतत्फलत्वमुपपत्ते
र्वृत्ते।तेनसाक्षात्संबंधस्यांगत्वेनैवप्रवृत्तिरुपपन्नत्वान्नतत्सिध्यर्थेसाधनत्वमंगीकर्त्तव्यं।अपिचार्थिकःप्र
कृतौसाक्षात्संबंधोंगत्वमेवशास्त्रार्थःनत्वार्थिकंबोधकःप्रतिदिश्यतियद्धर्मेणसाधनतास्यात्सप्रतिदिश्यतांचासं
बंधःसत्त्वेनकेनापिप्रकारेणासिध्यतीतिसाधनत्वविशेषःकुतोलभ्यते।यत्तुसाधनत्वमाधानांगत्ववादिनाप्य
यं५ भ्युपगंतव्यमितिसत्यमभ्युपगंतव्यमस्तिहितस्यप्रकरणंप्रमाणंनत्वतस्तुकिंप्रमाणंप्रकरणमेवेतिचेत्तथा
तू सत्याधानांगत्वद्वारेणैवाग्नीनांसाधनत्वंस्याद्यदिस्वविशेषितंसाधनत्वंप्रकरणात्सिध्येत्ततोतिदेशावक्तॄनसा
क्षात्तदित्याश्रीयेत ॥ क्रत्वर्थत्वमेवतुप्रकरणादवगम्यतेनाविशिष्टंसाधनत्वंतेनयदिप्रकरणमंगीक्रि
येताधानांगतैवस्यान्नैवसाधनत्वमेवनस्याद्धिस्वर्गादादिवत्फलंकल्पयित्वाग्नीनामंगत्वमेवस्या. १२
त्।।अस्तुवातिदेशावगतसाक्षात्संबंधवशादेवसाधनत्वंतत्त्वपदेशात्मकप्रकरणावगतक्रत्वर्थेचेवि

रो धात्वाद्यधिगतव्यं। अपि वा करणत्वेपीतरेषां न भवति साक्षादिष्टसाधनत्वमन्नीनां तावद्धि सकलप्राकृतां
गाहितोपकारस्यैवावश्यं स्वीसाधयंति। तेन न साक्षात्संबंधिनोनुष्ठानाद्दवस्थितमुत्पत्त्यपूर्वं द्वारं कृतमंगी
कर्त्तव्यं तस्य नाड्याग्नीनां साधुत्वं न साक्षात्। अपि च न प्रकृततायामाहवनीयस्य साक्षात्संबंधः। अंगमनेन
हि प्रकृतेपत्न्याहवनीयस्य संबंधोन साक्षाद्योगेन तदिहापि प्रकृतिवदिति देशात्सनाड्येव संबंधः स्या
त्र समान्नैवमग्न्यर्थतासिध्यतीत्यन्यदुत्तरं वाक्यं। तदुच्यते अयमग्निप्रायोनाध्यकारस्य। अनारभ्यावि
नेनास्यं नाग्न्यर्थताम्भवेत्। तत्तुल्यं वाक्यमस्त्यन्यत्पवमानेष्टिसन्निधौ तेन वाप्येरनिष्पन्नस्यैव साधनत्वेन वि
धानासंनवात्तस्यैव निर्व्यादयितव्यस्य फलवतः साधनत्वेनाफलानि पवमानहवींषि विधीयन्ते सम्मा
वलक्षणाया साधनत्वमेव प्रतिपादयति तद्धि पयसि दध्यानयतीतिवत्तस्माद्वाक्येनाधानवत्पवमान
विषामग्न्यर्थत्वान्नाधानांगत्वमतः सर्वेयज्ञार्थानि पात्राणीति। आचार्यैस्तु सत्यपि पवमानहविषामग्न्यर्थ
त्वपात्राणां वाक्येन सर्वयज्ञार्थतासिध्यतीति वाक्यद्वयपरिकल्पनाक्लेशं नमम्रृषेश्रीहीनेवहन्तीत्या
दिष्टु यथाश्रुतत्वाद्धि मात्रार्थत्वे स्वघातस्यानर्थक्याद्युक्तः प्रकरणानुप्रवेशः। तद्दर्शनस्त्रीहिराबस्य

साधनत्वपलक्षणाश्रयणं इहतु यथाश्रुतयज्ञार्थत्वेपि वीक्षणीयार्थस्यैव वाङ्नियमस्यानर्थक्यान्नावान्त
लक्षणाश्रयणेन प्रकरणानुप्रवेशकल्पनानुपपत्त्या यदि पवमाने हि सन्निधोपात्तात्ति यज्ञार्थो नियम्
येरनूततोनुवादस्य सति संभवे सन्निहितगामित्वात्स पहृदश्चारत्निर्वामिव वाङ्पयं प्रकृतिवद्भवत्स
न्निधापिते यूपेहः ज्वलहोमवद्भ्रसौर्यं प्रकृतिवद्भवत्सन्निधापितेष्वप्रयाजेषु पवमानेष्वनुवादेनवि
धानान्नास्त्वेवपात्राणि स्युः नतु तासामिह सन्निधानमस्ति तस्मात्प्रकरणात्सर्वार्थत्वंतु मंत्रणावज्रन्त्वध
निपात्राणि सर्वार्थानीति नार्थोधिकरणेन सूत्रं तु पूर्वाधिकरण एव पदान्तरत्वेन व्याख्येयं निविद्
र्थं वा या सामिधेनीवाक्यस्योपवीतवाक्यस्य च मे दध्यादित्युक्ते ननु निविदां सामिधेन्यंगत्वादप्यवध
यकत्वं स्यादिति यद्वदन्ति तेषामुत्तरं गुणानां च परार्थत्वादिति निविदोपि लिंगेनाग्निसमिधने गुणा
ताः सामिधेन्योपि अतो न तासां मिथः संबंधः ॥ ॥ मिथश्चानर्थसंबंधात् दर्शपूर्णमासयोराग्नेयः सौ तृ
म्यश्चद्वावाज्यभागौ विहितौ तयोः क्रमे तु वाक्यावत्तुघ्नयमाम्नातं आग्नेयी सौमीत्येकं युगलं पुनराग्ने
यी सौमी चेत्यपरं तत्र प्रथम द्वितीये वार्त्रघ्नौ तृतीया चतुर्थी वृधन्वत्यौ तच्चापरं वचनं वार्त्रघ्नी पौ
र्णमास्यामनूच्येते वृधन्वती अमावास्यायामिति तत्र संदेहः किमाज्यभागयोः क्रमप्राप्तमंत्रास्त्ता १३

स्यामाच्छिद्यवचनेन प्रधानांगतया विधीयते। उत्तानप्रधानांगयोरेवाम्नवं यागप्रयोर्युगलयोर्व्यवस्थामात्रमिति।
तदर्थं वास्मिन्वचने पौर्णमास्यमावास्याशब्दौ कर्मप्रवचनौ उत कालवचनाविति॥ तत्र कालस्यासमरणीयत्वान्न
मंत्रेण प्रयोजनं नापि प्रकरणं तत्सत्त्वेन नासाविहोच्यते। कर्मणः प्रकृतत्वेन मंत्रापेक्षितयापिंचातत्वे पौर्णमा
स्यमावास्याशब्दौ त[illegible]स्या मन्त्रिधीयते। सप्तमी च पूर्वे[illegible] रमावास्यायां वेदिमिति च न प्रधानेष्वावि
रुद्धा। तस्माद्वाक्येन क्रमं बाधित्वा प्रधानार्था मंत्रा इति॥ ॥नैतं यद्यपि कर्मैव शब्दान्यां प्रतिपाद्यते। तथा
पि सप्तमीश्रुत्या न प्रधानत्वं संभवः। पूर्वेद्युरमावास्यायामिति तु लक्षणा न वेदं तथा मुख्यार्थसंभवान्न
चेदस्सोमस्य मंत्रस्य प्रधानेषु सामर्थ्यमस्ति सोमस्य प्रधानदेवतायाः अमावास्याग्नीषोमीयप्रसिद्धि
तस्य देवतात्वं न केवलस्य। अमावास्यायां तु नास्त्येव सोमः। न च वचनाद् यथा श्रेष्ठलिंगं हि वाक्याद्बलीयः
वाक्याद्धि कर्मणः प्राधान्यं लक्षणया श्रुत्यान्नमुते रथापि विधिवाक्यगानं मंत्ररूपं बाधेत यद्धि बाधेनमो
पपद्यते तत्तु व्यवस्थामात्रमपेक्षितं तल्लिंगं च विदध्यच्छ्रुतरामवाधेनैव वर्तते पौर्णमासीगतयो राज्यमा
गयोर्वार्त्रघ्नौ अमावास्यागतयोर्वृधन्वत्याविति। यद्वा कालद्वारेण कर्मणि शब्दप्रवृत्तेः कालेष्वरूपम इति
तत्र द्वारेण व्यवस्था विधीयत इति आज्यभागयोरेव मंत्राः॥ ॥आमन्त्रयमनोदना॥ ॥दर्शपूर्णमासयोरान्न

यतेहस्तावित्तेनेनिक्षेणोलपराडीस्तृणातीतितथाऽपोतिष्ठामेमुष्टीकरोतिवाचंयच्छतिदीक्षितमावेदयती
तितत्रहस्तावनेजनंहस्तसंस्कारार्थंमुष्टीकरणंवाग्यमनेयमनःप्रतिभानार्थंतनतत्रयमपिलिंगाके
रिष्यमाणकर्मांगंसन्निमनंतरयोरुलपराजिस्तरणदीक्षितावेदनयोरंगंउतसर्वांगमितिसंशयः।दु
त्रानंतर्यादेकवाक्यत्वादर्थांतरप्रकरणाद्वातन्मात्रांगत्वेप्राप्तेऽभिधीयते।लिंगप्रकरणान्यांहिसर्वार्थत्वे
प्रतीयते।क्रमस्तुदुर्बलस्तस्मात्मामतःसर्वार्थतानवेत्।नवारंभातद्दुयस्यपयःकृच्छ्रादुपबंधरोहितस्यए
कवाक्यत्वंसंभवतियेनवाक्येनैवतादर्थ्यंस्यात्।अत्वं स्मृत्यादिविहितांगसंदंशोस्तियेनावांतरप्रकरणं
स्यात्तस्मात्सर्वार्थतास्यात्।।।।अथवस्तुगुणसंयुक्ताःसाधारणाःप्रतीयतेमिथस्तेषामसंबंधात्।दर्शपूर्ण
मासयोराग्नेयाग्नीषोमीयैंद्राग्नाःपुरोडाशाः।तत्राग्नेयंचतुर्धाकरोतीतिचतुर्धाकरणंकिंसर्वेषांनवेत्याग्ने
यस्यैववाभवतीतिविचारः।तत्राग्निःसंबंधमात्रेणान्यवेद्रव्योपलक्षणंसंबंधस्याविशिष्टत्वात्सर्वेषा
मुपलक्षणं।अग्निस्तावद्व्यचतुर्धाकरणविषयद्रव्योपलक्षणमात्रंनस्वयंकार्ययोगीतेननासौयथाद्र
तद्वयंगृहीतव्योयेनदेवतात्मनातेनोपलक्षणंस्यात्।किंतुयावतांविनानशक्नोतिद्रव्यंलक्षयितुंतन्मा
त्रमादत्तेयं।संबंधमात्रेणवासौशक्नोतितल्लक्षयितुं।संबंधश्चाग्नेरग्नीषोमीयेपिविद्यते।तस्मा २८

तस्याग्नेयशब्देनलक्षितत्वात्तस्याश्चतुर्द्धाकरणम्।अथवादेवतात्वमेवास्तियद्धिद्वामांदीयतेदीयत
एवतदेकस्याअपि।यद्याग्नेरिदमितिसंबंधमात्रेपिआग्नेयशब्दोभवतितेवसर्द्धेत्रअग्निकलिम्यांदक
वक्तव्यइतिस्मरणानुगृहीतस्मात्सर्वत्रचतुर्द्धाकरणमिति।प्रासंक्रमः।केवलाद्देवतावाचीतद्धितोग्नेःसमु
च्चरन्।नान्ययुक्ताग्निदेवत्यंप्रतिपादयितुंक्षमः।देवतान्तरतस्तावदिहाग्निशब्दस्तद्धितेनोपलक्षणामुपा
दीयतेसंभवतितत्तस्ययथाश्रुत्यैवोपलक्षणात्केवलाग्नेयस्यापिसङ्गात्वात्।अतोनशब्दानवगते
नसंबंधमात्रेणोपलक्षणत्वंयुक्तंविनाकारणेनश्रुतबाधप्रसंगादग्नीषोमीयादौतुसमासाद्युत्प
न्नस्तद्धिताद्वयोःसापेक्षयोर्देवतात्वमाहतेनतत्रान्यसापेक्षस्याग्नेर्देवत्वंनचसापेक्षस्यातद्धि
तसामर्थ्यमस्तितेनाग्नेयशब्देनशक्नोत्यग्नीषोमीयादिकमभिवदितुं।यद्यपिचसंबंधमात्रेप्य
विरुद्धस्तद्धितस्तथाप्यत्रदेवतार्थेनैवाभ्युपेतोव्यालक्षणार्थेवारप्रसिद्धसंबंधंहिलक्षणंभवति
प्रसिद्धश्चविधिवाक्यादवाप्तव्याविधिवाक्येचाग्नेर्देवतासंबंधएवपुरोडाशेनावगतोनसंबंधमात्रंतत्
स्माद्देवतात्वमेवोपलक्षणंतत्राग्नीषोमीयादेर्नास्तीत्याग्नेयस्यैवचतुर्द्धाकरणं।यदपिशतपथब्रा
ह्मणेतंचतुर्द्धाकृत्वापुरोडाशंबर्हिषदंकरोतीतिसामान्यवचनंतदप्यनेनैवविशेषवचनेनोपसंह्रिय

न इति तस्यैव वचनस्योकिरणांयुक्तं ॥ ॥ इति श्रीपार्थसारथिमिश्रविरचितायां शास्त्रदीपिकायां तृतीयस्याध्या
स्य प्रथमः पादः ॥ ॥ अथ सन्निधानसंयोगान्मंत्रेषु शेषभावः स्यात्तस्मादुत्पत्तिसंबंधोऽर्थेन नित्यसंयोग
त् ॥ एवं पादस्य श्रुतिविनियोगः प्राधान्येन चिंतितः । अधुना लिंगविनियोगश्चिंत्यते । विनियोजकत्वं च लिंगस्य
मंत्राधिकरणसिद्धं अर्थप्रकाशनेनोपकुर्वंतीत्यसन्निधानाच्छ्रुतिश्चास्ति इदानीं चिंत्यते लिंगं सामर्थ्यं लिंग
मुख्य इव गौणेव कथं विनिवृह्यते । तदिह संशयः किं मुख्यमेव सामर्थ्यं मंत्राणां विनियोगः किं गौणेपीति कः
पुनर्मुख्यः को वा गौणः यः शब्दादेव प्रतीयते स मुख्यः यथाग्निशब्दाज्ज्वलनः बर्हिः शब्दाद्वा कुशाः यस्तु
शब्दाभिहितार्थसंबंधात्सदृशोऽर्थः प्रतीयते स गौणः यथाग्निशब्दान्माणवकः स हि ज्वलन
२ गुणपैंगल्ययोगाद्गम्यते । तथा बर्हिः शब्देन तृणांतरमुलपादि । ननु प्रयोगप्रतीत्यविशेषादुभयत्रैव वाच
कत्वं कस्मान्न भवति । नाविशेषप्रतीतेः । अग्निरिव माणवक इति सादृश्यप्रत्ययाद्गुणादेव प्रयोग
प्रतीत्युपपत्तेरनेकार्थत्वमन्याय्यं । परस्तु गौणः पूर्वत्र न संभवतीति चेन्ना प्रत्यभिज्ञानात् । यद्यपि प्रतीत्यं
गुणान्नेदमालिंग्यते ते पि सामान्यात्मनैक्यमिच्छंत्येवं तेनोपपन्नो गौणमुख्यविभाग इति युक्तो विचारः ॥ १५
तत्र ॥ अर्थानां स्मरणार्हत्वान्मंत्राणां चापि शक्तितः । प्रतिप्रधानमावृत्तेर्गुणानामनुत्पाद्यत्वेतो ऽन्ये यांम

पितावदर्थो नामनुष्ठेयतयास्मरणमपेक्षितं मंत्राश्चार्थप्रतिगुणाम्नाताः समर्थास्ततो न यत्रापि यथा कथंचित्स्म
तिमात्रं तु साक्षाद्विधानस्यापि स्मरणमेव फलं नाधिकं तच्च गौणसामर्थ्यस्याप्यविशिष्टं। प्रति प्रधानं च
गुणवृत्तिर्न्याय्या तस्मात्तु न यत्र विनियोग इति प्राप्ते निधीयते। गौणे सदपि सामर्थ्यं न प्रमाणान्तरसाहित्या।
भावे निर्वहति मुख्ये तु शब्दादेवावियस्ति तत्।। तात्पर्यं च स्वतो मुख्ये गौणार्थे परतः पुनः। प्रमाणान्तर
विरुद्धत्वात्तदभावान्न सिध्यति नद्यग्निरित्युपेतौ वता प्रमाणान्तरमन्तरेण गौणसामर्थ्यं तात्पर्यं वा कथंचि
दपि लौकिकाः प्रतिपद्यन्ते मुख्यार्थे तु श्रवणादेव शब्दस्यान्वयमवगच्छंति चेद् प्रमाणान्तरमस्ति च न६
न मंत्राणां गौणसामर्थ्यं तात्पर्यं वा निर्व्यूढं तेन व्यानां विनैव सामर्थ्यं तात्पर्ये च शब्दार्थः प्रतीयते
तेन गौणोऽर्थो मंत्रान्न प्रतीयत एव। कथमप्रतीयमाने विनियोगः स्यात्। मुख्यस्त्वर्थः शब्दादेवावगम्यत
इत्युक्तस्तत्र विनियोगः। यस्य तु मुख्यार्थः प्रकरणे नास्ति तस्योत्कर्षो यथा पूषाद्यनुमंत्रणीयस्य
16 उत्कर्षोऽपि न संभवति मंत्रस्य तस्य जपमात्रेणोपयोगः न तु गौणत्वमत्यंतप्रमाणकत्वात्। अपि च प्रथमावगतमुख्य
विनियोगेनैव कृतार्थत्वान्मंत्रस्य न तद्धेतोर्न गौणे विनियोगः। अर्थापि गौणप्रधानो धुपायांतरेणापि स्म
ति सिद्धेर्नाभिधायिनं मंत्रमपेक्षते न तो ऽप्रमाणकस्तत्र विनियोगो मुख्यविनियोगस्तु मंत्राकांक्षावशाद्

त्मा

वता। तितत्रैव विनियोगः॥ ॥ कथं नाम च यथार्थमैंद्री स्यात्। अपवादन्यायस्मृतो। अग्नौ श्रूयते निवेश
नः संगमनो वसूनामित्यैन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठत इति। तत्र संशयः किमनेन मुख्यस्येन्द्रस्य प्रकाशनं कर्त
व्यं उत गौणस्य गार्हपत्यस्येति। तत्र श्रुत्याधिकरणन्यायान्मुख्यस्येति प्रतीयते। विनियोगानुसारे
ण विनियोगस्तु वर्ण्यते। न खल्विन्द्राभिधानस्य मंत्रस्याग्निप्रकाशने शक्तिरस्ति न चाशक्तो शब्दोऽर्थे वि
नियुज्यते। तेन मंत्रानुसारेण विनियोगार्थवर्णना। इन्द्रो हि गार्हपत्येन गौण्या वृत्त्याभिधीयते। यद्यप्य
धनसामर्थ्यं यद्यागरहपतेर्थेन। तेनायं गार्हपत्यः स्यादिन्द्रो च यथावयोगतः। द्वितीयावासमन्यर्थे लक्ष
यति गार्हपत्यो स्थितोपतिष्ठत इति। यद्युपतिष्ठते तत्समीपे किंपि विपद्यते। समीपस्थानमात्मन
पहानुमितं चाभिधानं तच्चैन्द्रमंत्रकरणे केऽभिधाने गार्हपत्यस्य कर्मत्वं न संभवतीति समीप
स्थानविशेषणं गार्हपत्यो भवति गार्हपत्यमुपपत्याभिधत्त इति। तस्मान्मुख्य एव विनियोगो न्या
यातिप्राप्तेऽभिधीयते। अग्नौवचनसामर्थ्यात् द्विनियोगः प्रतीयते। न्यात्यंता समर्थत्वं गौणस्या
मर्थ्यं संभवात्। यत्रमानांतरं नास्ति तत्र गौणो न गम्यते। प्रमाणान्तर [illegible] सद्भावे गौणो शब्दः प्रव १६
र्तते। श्रुत्याधिकरणोत्तमं विद्यते तत्र। विस्पष्टं वचनं तेन गार्हपत्यार्थता स्फुटा। एवं ध्यैंक

स्तनीयं हि मंत्रस्य आलणस्यवा। गौणत्वं तत्र मंत्रस्य प्राधान्यं स्यैव युज्यते। अप्राधान्यं विधौ नैव गौणलमुपपद्यते मं
द्या २ नचावयववयोगेन वृत्ती [illegible] स्त्रिवेदनात्॥॥ अभिधान क्रियायां स्य प्रधानत्वान्नदवयः। गार्हपत्यं स्तनान्या
यं समीपस्थिति गामिता। तदिहास्तिता वक्तुं ईप्सत्यं विनियोगइति। स्थितं यातिब तस्मिन्नलिंगादि दृष्टे ताप
वतिनेति बलाबलाधिकरणे विस्तरयिष्यते॥ तथा ह्वानमपीति चेन्न। दर्शपूर्णमासयोः आम्नायते हविष्कृद
हीति त्रिरवघ्नन्नाह्वयतीति। तत्र संशयः। किमयं हविष्कृदेहीति मंत्रो गौणावघाते [illegible]
[illegible] हविष्कृदेहि [illegible] किं वा मु[illegible] ह्वान इति। तदर्थमिदं विचार्यते। किमस्मिन्नवघ्नन्नवघ्नन्नित्यवघा
तमनूद्य मंत्रो विधीयते हविष्कृदेहीत्यवघ्नन्निति किं वा मंत्रस्याह्वानेन संबंधो वहंतिस्तुकाललक्षणाय
हविष्कृदेहीति त्रिराह्वयत्यवघातकालइति। तत्र प्रथमाधिकरणन्यायाद्विधौ युक्तानलक्षणा मंत्रस्य व यथ
र्थत्वं वचनान्नेव दुष्यति। त्रिरिति तर्हि कथं विधीयत इति चेन्न। प्राप्तावघातोद्देशेन मंत्रस्य त्रिरभ्यासस्य
च विधौ वाक्यभेदान्। पाठप्राप्तानुवादत्वाददोषः। मंत्रसमाम्नाये हि मंत्रं त्रिः श्यस्तमेव केचिदाम
नंति त्र्याह्वयतिरघ्ने हीति शब्दोच्चारणसमान्याज्जोणः। तस्मादवघाताङ्गं मंत्र इति प्राप्ते अभिधीय
ते। त्रिरभ्यासो नपा[illegible]ननित्यप्राप्तो यतः क्वचित् छिः पठ्यते समन्त्राणां पितस्मान्नायमनूद्यते॥ नपाहि

कानुवादत्वं नित्यान्वयाविरोधतः। तस्मादत्र त्रिरभ्यासो विधातव्यस्तथासति मंत्रस्य न विधिः। एकोवाक्यभेदप्र
संगतः। आम्नानेनन्तु मंत्रस्य योगो हन्ति स्त्रुलक्षणा॥ नत्वेवमपाम्नानमनुवृत्तिरभ्यासो हन्तिकालस्य विधीयत इ
ति वाक्यभेदः स्यान्नार्थप्राप्तत्वादवघातकाल एव सहायाम्नानमर्थप्राप्तं अतोऽनुवादमात्रमेव हन्तिरनुवादत्वे
दप्यलक्षणापि न दोषः। तथापि वा विशिष्टब्राह्मणोऽवघ्नन्पाप्मनस्याश्रयणामाहूयते गौणत्वादपि च नान्वेत्यौ
चक्रैतो विनियोगः किं त्विति करणत्वमृष्टस्य मन्त्रस्यावघातस्य च समभिव्याहाररूपं बंधमात्रं गम्यते तत्र सति सं
न्नावेंगांगीभावः स्यात्सत्तु वाक्यभेदान्मंत्रलिंगविरोधाच्च न संभवतीति एककालत्वेव संबंध इति गम्यते न च
त्वहीति परप्रेषणारूपस्य मध्यमपुरुषस्य वृद्धिविहितिवदिति च संबोधनरूपस्याचेतनेव घातेसामर्थ्यमस्ति
तस्मात्त्रिरावृत्तिमात्रविधानादाम्नानांगं मंत्रेणावघातेवघाते। तथोत्थानविक्रमणे न उन्निघन्नावाहामीदं
न विहरति व्रतं कृणुतेति वाचं विसृजतीति। अत्रापि पूर्वोक्तसंशयपूर्वपक्षौ रूपं पक्षः वाक्यभेदः स्त्रीत्वांगांगि
त्वपक्षेऽपि नास्तीति तद्वयपुरुषमिति विशेषाशंका स्तुतिविनियोगात्तावाननुमंत्रलिंगविरोधानपूरत्रापिका
र्य एव संयोगः कालस्यैव विधीयते न पूर्ववदनुवर्ततेति विशेषः॥ सूक्तवाके कालविधिः परार्थेवानू। दर्शपूर्णमा
सयोः श्रूयते सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरतीति॥ तत्र संशयः किं प्रस्तरप्रहरणस्य सूक्तवाकस्य च कालार्थः संयो

ज्ञो यथा गां गिन्नाव इति। न नयोः कृतार्थता न्नांगांगित्वं प्रकल्प्यते। कालार्थेन न संयोगस्तयोर्दर्शादिवद्वेत्रा
यथा दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेतेत्यु नयोः कृतार्थे कालार्थः संयोगः तथेहापि सूक्तवाकस्य च देवता
स्तरप्र निधानेन कृतार्थत्वात्प्रहरणस्य च नानाकर्मोपयुक्तप्रस्तरप्रतिपादनेन प्रयोजनवत्वादंगांगित्वापेक्षाभावा
कालार्थः संयोगः तत्रापि निर्ज्ञातकालत्वात्सूक्तवाकः प्रस्तरप्रहरणस्य कालं लक्षयति तृतीयावत्वं तु लक्ष
णो न विध्यति न हि कथंचिदपि देवताभिधायिनः सूक्तवाकस्य प्रहरणांगता संभवति प्रहरणे देवताभावा
तः कालार्थ एव संयोगः। एवं प्राप्ते ब्रूमः। श्रुत्या प्रहरणांगत्वं सूक्तवाकस्य गम्यते। तेन न तद्देवतायोगादेव ह
मो न विध्यति। तृतीयाश्रुत्या सूक्तवाकस्य करणत्वं गम्यमानं न शक्यमुत्स्रष्टुं। न चेत्थं तु लक्षणा तृतीये
कारकविभक्ते बलीयस्त्वात्। किं बलीयस्त्वं सर्वो हि संबंधः क्रियागर्भ एव तेन सूक्तवाकप्रहरणयोर्
ता॰ क्रियागर्भोऽयं संबंधो न चेह लक्षणा क्रियापादानात् तामनुपादाय मपेक्ष्यायं संबंधः प्रत्येतव्य इति विप्रक
18 ष्यते। क्रियाकारकसंबंधस्तु नान्यापेक्ष इति बलीयस्त्वं। तेन करणमेव सूक्तवाकः। यद्यपि च देवताप्रका
शनेनास्यौ कृतार्थः तथापि विनियुज्यते वचनात् न हि वचनं न कुर्यात् किंचित्। तु न देवताभिधायिनः प्रहरणांगता
श्रुतिविनियुक्तमंत्रांगत्वबलादेव तदभिधेयाभिरिष्टदेवताभिः संयोगः प्रहरणे कल्प्यते। तेनायं प्रहर

तिरिष्टदेवतासंस्कारार्थो होमो भविष्यति। तेनोपपन्नमिष्टदेवताप्रकाशनं कुर्वत एव सूक्तवाकस्य प्रहरणांगत्वं
॥स्पष्टोपदेशाद्युक्तं यत्र सर्वं वचनम्॥ ॥प्रहरणांगं सूक्तवाक इति स्थितं इदानीमिदं संदिह्यते किं कृत्स्नः सूक्तवाकः
पौर्णमास्याममावास्यायां च प्रयोक्तव्यः उतेष्टदेवतानुरोधेन विभज्य प्रयोग इति। तत्र सूक्तवाकशब्दस्य सम
स्तानुवाकवचनत्वेनाध्येतृणां प्रसिद्धेराग्नेयादीनां च नानां पक्षाणामप्यन्योन्यनिरपेक्षाणामेव कथं नावा
कप्रकरणबलादेकैकस्य कर्मणः सकलसूक्तवाकोंगं प्रयाजादिवत् सर्वेषामेककालवर्तिनां त्रयाणामंगत्वेन
प्रयाजादिवदुपकरोतीति न चोदनप्रयोक्तृत्वेन समुदायस्य हि पौर्णमासकालभेदात् सकलस्यैवावृत्त्या भवितव्यं। न चेष्टदे
वताप्रकाशनार्थोयं मंत्रः प्रहरणमपीष्टदेवतासंस्कारार्थमित्युक्तं तत्रामावास्यादेवतापदानि पौर्णमास्यां
न प्रयोगार्हाणि प्रयोजनाभावादितराण्यपीतरत्रेति विभाग एव प्राप्नोतीति। नैवं। वचनाद्धि सकलप्रयोगो
नि०अ०४ गम्यते तत्राविद्यमानार्थान्यपि पदानि दृष्टाय प्रयोज्यं तेव वचनादिति। उच्यते। विभज्य प्रयोजनवशादि ग:प्रयो
त्येष हेतुः न हीन्द्राग्न्यादिशब्दानां पौर्णमास्यां प्रयोजनं नाग्नीषोमादिशब्दानामितरत्र प्रयोजनम्। यत्तु
वचनादित्युक्तं तत्र सूक्तवाकशब्दस्यावयवव्युत्पत्त्या इष्टदेवताप्रकाशनमंत्रवचनत्वात् सूक्तं वक्तीति १८
सूक्तवाकः तेन यस्मिन्प्रयोगे यावत्यो देवताः इष्टाः एका वा बह्व्यो वा ताभिरूपो वैरूपो वा तत्र तावद्देवताप

क्रमेण

17

प्रयोगादेवसंहर्ताः सूक्तवाकः तदतिरिक्तानिष्टदेवतापदप्रयोगे प्रस्तुतसूक्तवाकचोदितयाद्युत्कवाकएव
स्यात्तस्मादिष्टदेवतानुरोधेन नित्कर्षः ॥ लिंगक्रमसमाख्यानानां काम्ययुक्ते समाम्नानमृते ऐंद्राग्नमेकादशक
पालं निर्वपेदित्यारभ्य इंद्राग्न्यादिलिंगा इत्ययः समाम्नाताः तेनैव लिंगक्रमेण काम्यायाज्यानुवाक्याकांडमिव
वं समाख्यातं मंत्रकांडं समाम्नातं इंद्राग्नी रोचना दिव इत्यादि तत्रेदं मंत्रकांडे संदेहः किं यत्र यत्र सामर्थ्यमस्ति
तत्र तत्र सर्वत्र विनियोक्तव्या मंत्राः क्रमसमाख्ये बाधित्वा उत तद्देशेन काम्येष्टिष्वेवेति । तदर्थं चाविं लिंगमपि यु
क्त्यादिवन्निरपेक्षमेव विनियोजकं उत क्रतुसंबंधबोधकप्रमाणमपेक्ष्य उपकारविशेषमात्रे लिंगस्य प्रा
माण्यमिति । तत्र लिंगस्यान्यनिरपेक्षस्य मन्यते विनियोक्तृताम् । तद्बलीयः क्रमसमाख्याभ्यामिति सिद्धान्तितामवक्ष्याप्या
यविध्यापि तस्य तावन्मंत्रस्यावश्यं प्रयोजनेन भवितव्यं । तत्र मंत्रस्य स्वरूपमेव दृष्टाः स्यार्थस्य प्रकाशको यं
मतो त्र विनियोक्तव्य इति बुद्धिरुत्पद्यते न च तत्प्रयोजनस्य प्रकाशनमर्थं विदितिन तद्द्वारेण तत्संबंधिक र्म
ष्टवीर्यत्वमपि तत एवगम्यते किमत्र प्रमाणान्तरेण तत्र क्रमसमाख्याभ्यां प्रबलमिति तद्बाधेन लिंगात्सर्वो
त्वमिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ सत्यं प्रयोजनापेक्षा मंत्रस्यास्ति तथापि तु नैव सामर्थ्यमात्रेण विनियोगोऽस्य संभवी न
ह्यपेक्षितमपि प्रयोजनं प्रमाणान्तरेणालब्धं शक्यं न च सामर्थ्यमात्रेण प्रयोजनं किं विन्नमर्प्यते इत्यादि

मा॰ त्र॰ १ रूपं प्रतिपादनं सामर्थ्यादवगम्यते नन्वर्थवन्मात्रप्रकाशने फलमस्ति कर्मापूर्वसाधनरूपप्रकाशनार्थत्वात्तु
नकर्मसंबंधबोधकप्रमाणमन्यदंतरेण सामर्थ्यमात्रात्सिद्ध्यति पृषाप्रापृष्टभाग इत्यत्र तु भागशब्दस्य तान
वचनत्वात्क्रतुसंबंधसिद्धिरिति चेत्सामः। न चाग्निसूर्यादीनां स्तुत्यादिवत्कर्तव्यानि चारायनक्रतुनुपस्थाप्यते लो
पितस्सद्भावादिङ्गादीनामपि मंत्रार्थवादेतिहासादिभिः कर्म्मणामत्रापि प्रतीतेस्तस्मात्क्रतुसंबंधप्रमाणमन्यदपे
तव्यं नवमे त्रांडु स्वक्रमसमाख्याख्यामन्यत्प्रमाणमस्ति तत्र काम्यपशिष्वेवेति तत्रैवाविनियोगो न कर्मांतरेषु
नवकर्मांतरेषु स्मरणापेक्षयेषां मंत्राणां तत्र विनियोगः तेषां तु पायांतरेणापि स्मृतिसिद्धेरकांतो तो मंत्रान
पेक्षणात्॥ यत्र हे वांततस्त च नवस्येव सामर्थ्यमात्रादपिताद्दर्थो यथार्थज्ञानस्यानुष्ठानांगत्वान्नहि तद्विनानुष्ठा
नं सिध्यति। यथा वा मंत्रज्ञानस्य सांपरायिकफलकर्मानुष्ठानोपयिकत्वं इह हे वांत्राणावांतरकर्मांतरेषु विनियो
गः क्रमसमाख्यावशात्तु काम्येष्टिष्वेव यथाक्रमं यथासमाख्यं च याज्यानुवाक्यात्वेन विनियोगः संनवतामसंन
वतामपि तास्वेव सामिधेन्यादौ क्रमसहितेन लिंगेन विनियोगः॥ अधिकारेच [illegible]मंत्रविधिरतदारभ्येषु
शिष्टवात्। ज्योतिष्टोमे काश्चिदाग्नेय्यऋचो अग्न आयाहि वीतये इत्यादयो विशेषरूपेण संयुक्ताः पठिताः स्तो १९
त्रादौ च वाक्यांतरेण विनियुक्ताः प्रदेशांतरे चाग्नेय्याग्नीध्रमुपतिष्ठत इति श्रूयते तत्र विचारः किंप्रकृताना

रप्रकृतान्निर्वाग्नेयीत्तिनिदमुपस्थानं कर्त्तव्यं तत्प्रकृतान्निरवेति। तत्राग्नेयीत्तिशब्देन सर्वासामग्निधानतः।
अविशेषेण कार्यविच्छिन्नप्रकृतग्रहणे प्रमाणं प्रकरणात् विशेषो वा गम्यत इति चेत्। न। प्रकरणस्याविशेषकत्वा
दिस्याग्नेयी संस्कारार्थमिदमुपस्थानं स्यात्ततो पूर्वार्धसंबंधिनः संस्कारायोगात्ते साधनभूताः प्रकृतागृह्ये
रन्नुपादीयते विहन्येयीत्तनीयानिर्देशादतः शब्दार्थमात्रस्यैवागतो उपपन्ने न प्रकृतनियमः। प्रकृतान्नि
यमः सन्निधानादिति चेत्। न। तदभावात्स्वदेशान्तरे हि वेदान्तरे [illegible] स्तोत्रादावाग्नेय्यो विहिताः। न तु प्रस्ता
नविधौ कस्याश्चिदाग्नेय्याः सन्निधिरस्ति यतस्ताद्विषयायमाग्नेयीशब्दः स्यात्। अस्तु वा सन्निधानं तथापि
स्तोत्रादिकार्यनिराकांक्षत्वान्निराकांक्षाभावसंबंधुमर्हति। न ह्यन्यार्थे सन्निहितेनान्यो विशिष्यते। य
थाश्वेन गच्छति श्वेतेन छत्रेण प्रावृत इति पदसंबंधेन निराकांक्षेणासंहितेनापि श्वेतगुणेनाश्वो न वि
शिष्यते तथेहापि। न चाग्नेयीशब्दस्यार्थोऽस्ति विशेषापेक्षा यथा तु तस्याग्नेयी शब्दस्य स्वमात्रेण वा
कार्यसमवायोपपत्तेः तेनोन्नम्यो निराकांक्षत्वात्सत्यपि सन्निधाने न मिथः संबंधः अपेक्षिते सन्निधाने
संबंधकारणं न सन्निधिमात्रं। एवं सत्यपि यदि विशेष्यत श्रुतिजनिताविशेषप्रत्ययबाधाप्रसक्तिरेव वा
धितास्यात्। ननु यौगिकवादाग्नेयीशब्दः सन्निहितामेव व्यक्तिमवलंबते नैवमवयवार्थसमन्वितव्या किंन

20

त्ववचनाद्यौगिकानसन्निहितवचनाः प्रमाणान्तरेणानुविशेष्यमाणास्तत्रैव व्याप्रियन्ते यथा वेष्टुदेव्यामिष्टे
स्तिताद्गुतः सन्निहितामामिक्षामेवाभिधत्ते न ह्यत्रविशेषकमस्ति सतोपि संनिधेरन्यार्थत्वेनाविशेषकत्वा
वात्र सोमस्याविद्वाययवत्वमग्न्यनुवादेनाग्नेयी विधीयते येनानुवादस्य सन्निहितगामित्वात्सन्निहिता[illegible]
वः प्रतीयेरन् आग्नेयीनामनुमतीनामुपस्थानं प्रत्युपादानात् । तस्मात्सत्यपि सन्निधावविशेषः न च सन्निहि
रण्यास्तिप्रदेशा नरगतत्वादित्युक्तं तस्मादाग्नेयीमात्रं गृह्णामिति प्राप्ते विधीयते प्रकृता एव गृह्येरन् प्रा
कृतानुसंगमाः । तासां कार्यविशेषो हि स्तुषमत्रोपदिश्यते । आग्नी[illegible]ध्रोपस्थानस्य हि द्विरूपे [illegible]
स्थानस्याहि द्विरूपे आग्नीध्रोपस्थानतां ज्योतिष्टोमापूर्वसाधनोपायेषु व्यापारतावदयमपि वशा[illegible]
वाङ्गंतव्यमन्यतरेणाप्यन्यतरस्यासिद्धत्वाद्वा ज्योतिष्टोमगतो यो व्यापारः स आग्नीध्रोपस्थानात्म
कएवेति नियमः समाप्ति ॥ नाप्याग्नीध्रविषयमुपस्थानं ज्योतिष्टोमगतव्यापारएव तत्परं सोपि नियमः सम
स्तिा ज्योतिष्टोमानौपयिकस्यापि स्पर्शादिवत्संनिधानस्याग्नीध्रविषयस्य संभवात्तेनैकेन शास्त्रसिद्धनाथ
तरस्याथापित्यानुमानेन वासिद्धत्वाद्वा द्वयोरपि रूपयोः तावगंतव्यतद्यद्यप्रसक्तानामितुपस्थानं विधीय २०
ततस्तस्योपस्थानरूपमेवस्त[illegible]तेन ज्योतिष्टोमव्यापारत्वं स्थितं चाग्नेयवचनमौनोपायिकेनापस्थ॰

नमात्रेणापकल्पस्तीत्यनर्थकं वा बर्हिः स्यान्न फलं वा कल्प्येत॥ नन्ववघातादिवदुपस्थानस्य प्रकरणात् क्रतुव्या
रतासिद्धमिति सत्यं सिद्ध्यति॥ ननु श्रुतिमकल्पयित्वा प्रकरणस्य स्वतःप्रामाण्ये नावान्तराकल्पनयोपपत्तौ कल्पनायु
क्ता। तथापि विधेरपि गौरवं स्यात् कुतः सिद्धं उपस्थानरूपत्वं प्रकरणात्कल्पितं स्वक्रतूपकारव्यापारत्वं च यमपि ... नैवाव
धिना विधातव्यं आग्नेय्या क्रतुं प्रति आग्नीध्रोपस्थानरूपं व्यापारं कुर्यादिति॥ न हि प्रकरणं विधायकं श्रुतिव
त्संबंधप्रमाणत्वात्। यथा व्रीहीनवहन्तीति श्रुतिसमर्पितव्रीह्यवघातसंबंधप्रकरणात्कल्पितं क्रतुपूर्वं साध
नावघातसंबंधस्य विधेरेवावहन्तीति विधत्वात्तद्वदिहापि प्रकरणात्कल्पितं क्रतुसंबंधं अयमेवाविधिर्वि
दध्यात् ... संयोपस्थानरूपमिति गौरवं स्यात्तदिदमवघातादिष्वगत्यना वा दोषीकृतं इह तु अनु
ग्रहणेन गतौ सत्यां न गौरवाश्रयणमवकल्पते। तथा हि प्रकृतानां प्रागेव क्रतुगतो व्यापारः एकत्वे
न नावधारितः तस्यावधारितव्यापारस्याग्नीध्रोपस्थानात्मकविशेषरूपमेवात्र विधीयते ...
व्याकृतो व्यापारः कर्तव्यः स आग्नीध्रोपस्थानरूप इति। तेन प्रागेव कल्पितं विहितं वा ... क्रतुव्यापार
रूपविशेषमात्रं ... विधीयते ... क्रतुव्यापाररूपं कल्प्यते नापि विधीयते इति लाघवात् ...
मेवयुक्तं। नन्वेवमग्निमुपनिधाय स्तुवीतेत्यत्रापि प्रसिद्धक्रतुसंबंधानामाहवनीयादीनामेवोपधानं स्यान्न ...

२१

न्यार

न१

किं कस्याग्नेः। नैष दोषः देशविशेषनिबद्धा ह्याहवनीयादयो नाहवनस्य च वै मन्त्रे गार्हपत्येनेत्यग्नेः श्रूयते हि ते यामाय
तनाहवनीयेऽग्निमने दोषः प्रायश्चित्तं वा विधायते इति पूर्वीयत्तृप्त्यर्थमते यस्मा हिताग्नेरग्निरपक्षयती स्यादिति तस्य
श्रौतिकग्रहणं। इह तु प्रकृतानामेव लाघवादित्युक्तं। ननु प्रकृतानां कार्यविशेषोपि स्तोत्रादिर्शितिरेव सत्यं [illegible] २२
रूपमपि तावत्स्वकरणायाः तत्तन्मात्रेणाग्नेः प्रयोजनं विशेषरूपेणतु वाक्यांतरविहितेन विशेषांतरेणानपेक्षितत्वा
दनाहवनीयस्य सामान्यरूपमपेक्षितं गृह्यते तस्मात्प्रकृतानि तु पर्युस्थानाशब्दे लिंगस्य सामान्यसंबंधापेक्षितत्वं तु नेत
स्य संगाकृतेरपि स्यादिति सर्वत्र सामान्यसंबंधमन्यतः सिद्धमपेक्ष्य विशेषमात्रपरत्वं संभवतीति प्रतिपाद्यते इति लि
गाधिकारेपि श्रुतिविनियोगस्थितिः ॥ लिंगसमाख्यान्यायं तदर्थतानुवाकस्य ॥ न कर्म मंत्रः श्रूयते [illegible] हि [illegible] न
६ मोत्पादस्तस्य कर्मिणो लक्षणं प्रतिपादयति यद्ग्रहणावेक्षणतास्य गृहरणप्रकाशकास्थान्येशः तत्र [illegible]
विसर्गीयं लक्षणो विनियोक्तव्यः। उतयद्ग्रहणादिष्वपि यथासामर्थ्यं विनज्य विनियोग इति। तदर्थं [illegible]
मेष्टुमंत्रस्य लिंगं विनियोजकं नवेति। तत्र। सर्वस्य लक्षणां गत्वं यद्ग्रहणादेस्वोदनात्। [illegible] नमंत्रस्य
धारीनविन्तुमर्हति। मन्दानुवाकसंज्ञा च लक्षणां गत्वा बोधिनी। सामर्थ्यं चालिमंत्रस्य लक्षणातद्विशेष २१
णात्। यद्यपि चावरव्यपामित्ये वमादेरवलक्षणादेषु स्वसामर्थ्यं [illegible] लक्षणात् तद्विशेषितलक्षणा प्रतिपादनेत

ग्रहणाद्यावदेकवाक्यत्ववशेन कल्प्यं दुर्बलं च वाक्यं लिंगात् तथापि मुख्यस्य ग्रहणादेरर्थप्राप्तस्याचोदितत्वेनार्थ
त्वर्थत्वात्तादर्थ्यमंत्रस्य ... त्वस्वार्थत्वोपयोगितयानर्थक्यापत्तेः संनतलिंगविनियोगे स्वविद्यागिणस्तानामि
वलक्षणया यावाक्यवशेन प्राग्दृष्टकालवर्त्तिग्रहणादिविशिष्टचोदितमंत्रस्यार्थे तेन पुनागर्हीताचे... समय
ग्रहणाय मंत्रयामीति॥ एवं चानन्यविषयत्वादंद्राग्नेऽवाक्यसमाख्याप्युपपन्ना न भवति तस्मात्समत्वं तु वा को
नांगमेकवाक्यमिति प्राप्ते ब्रूमः ग्रहणादौ विनियोगेन विनियोगास्य लिंगतः वाक्यसंज्ञे हि नेशातेकतुं लिंगस्य
बाधनं ग्रहणादिवशास्त्रेणासाक्षाद्यद्यपि चोदितं। तथापि चोदितार्थेन कर्त्तव्यत्वास्वकाश्यतेनमस्यसतिग्र
हणादौ चोदितो मंत्रः शक्नोति कर्त्तुमित्यर्थोऽनुपदिकर्त्तव्यं न स्वचोदनयेव वा चोदितमिस्यपिशकं प्रवर्त्तुं तस्मा
त्समत्वमशक्यमनुष्ठातुमिति स्मारकापेक्षत्वादत्रद्वारेणानवक्लृप्तप्रयोगिक्लिष्टाक्लृप्तोतितस्मारकं मंत्रं गृहीत्वैव
एवं संभवति लौकिके विभज्य विनियोगे वाक्यसमाख्याभ्यामेकवाक्यत्वापादनेन न न्याय्यतास्वैस्य
न युज्यते। समाख्यावचनलक्षणासंबंधमात्रं प्रतिपादयंती संबंधस्य साक्षाद्वा ग्रहणादिद्वारेणा वा न
प्युपपत्तेरन्यतोऽनुपपन्ना सम्यग्ज्ञरणापर्यंतं चतल्लक्षणां स्वरसतो लोकसिद्धं ताद्दशमेव बद्धवद्धमन्नत्रणामिति
22 सम्यग्जरणां तमेव सामर्थ्यप्रतिपत्स्यर्थे तयाविधीयतेऽनुपतोऽग्रहणामपि कर्त्तव्यं। तत्रासन्नविशेषादिव्यापारस्या

श्री।

घ्यमितिपुरस्तत्र मंत्र विनियोगः तस्माद्धि न इप विनियोगः गुणाभिधानान्मंत्रादिरेक मंत्रः स्यात्त योरेकार्थसं
योगात्॥ मंइति नृतिरित्यादिनृष्यलिंगं तं हि मोविनियोक्तव्यं गतवसुमइ णोके कवाकांवो पहितुमहेय कृत
मीत्येवं नद्ग णामेवतृप्तिविशिष्टं प्रकाशयति इति। इर्थं चलिंगात्तृप्ति प्रकाशनप्राप्तेनिधीयते। तृप्तिमेमाठुंति
ष्यन्नानव्यापारांतरार्थिनी। तेन स्मृत्यनुपेक्ष्य चात्रमंत्रोत्र प्रयुज्यते॥ नहि तृप्तिप्रकाश्यकिंविद्धृतंर्थ्यं तत्रा
३ दृष्टार्थतत्प्रकाशनस्यानृप्तिविशिष्टमहेंद्रप्रकाशनेतुंस्मादृजनना दृष्टार्थता। तस्माल्लिंगात्स्यनवाद्दावे
नन्द्दार्थेह्यो॥ ॥लिंगविशेषनिर्देशात्समानविधानेष्व मैत्रावरुणमंत्रौ। नहि मंत्रएवोदाहरणं। तचेंद्रपीतस्य
स्येतिश्रूयते समित्रैंद्र मैत्रावरुणेंद्रवेति प्रोमेप्रदानानि। तत्र संशयः किमैंद्रएवायं मंत्रो नैंद्रावरुणं मैत्रावरु
णं नक्षत्राणां तत्नेष्वप्युहेन मंत्रः अथ सर्वे ष्वयथाम्नानमेवमंत्र इति। तदर्थं विकिमैंद्र णामनैंद्राणां च
प्र स्लतिविकारभावोस्तिनेति। तथ्येदमपरं चितयंमिंद्रपीतस्येति तत्पुरुषः सोमविशेषणांद्रेणापीतस्य सत
इतिविं बहुव्रीहिः सवनविशेषणांद्रेणायस्मिन्पीतः सोमः तस्य प्रातःसवनस्येति। तत्र तत्पुरुषे स्वार्थ
लाभः स्यादुत्तरपदे बहुव्रीहौ द्रुमोन्यपरत्वादुर्बलत्वधीः। एंद्राणैंद्र प्रदानानि तत्रंशाणकस्य कमंत्रांः प्र
इतिर्वि रूतिस्त्रेषानवात्मवात्मनः कविंशतेन समासवलीयस्त्वेन तत्पुरुषाश्रयणाद्यथाम्नातमंत्रस्य २२

नैंद्रघसामर्थ्यात्समानेपि कर्म्मणि प्रकृतिविकारासंभवेनोह्यायोगादनैंद्राणाममन्त्रकं संग्रहणमित्येकः पक्षः
ऽपरस्तु सत्यपि कर्म्मैकत्वे प्रदानानां भिन्नत्वादविकृतः प्रकृतिविकारभावः। मामन्यग्रहणमंत्रावैंद्रप्र
दानविषयः सोमः इंद्राय त्वा वसुमते सोमं गृह्णामीत्यादयो मंत्रा नानैंद्रेषु प्रदानेषु समर्थाः न भवंति वांगवद्द
नप्रधानस्याविषयत्वं वक्तव्यम्। यथाहवनीयादिवशेनाग्निहोत्रादेराहिताग्निविषयत्वं ततोपूर्वमंत्रस्तु वमा
ग्रहणीयत्वेन तत्र सोमः पात्रस्य सोमस्तत्राभिषवादयो मंत्रास्तन्त्रेण प्रदानान्तरालिंगधर्म्मकाणि चोदकेन
तानूधर्म्मानाहृत्य तीतत्र देवताविशिष्टं मंत्रप्रकाशनेनोपकर्तवतो मंत्रमंत्रस्य कार्यवशेन विसंतिमागत
स्य यथा देवतं विकारो विज्ञायते। तस्मादनैंद्रेष्वप्यूहेन मंत्रवत्संग्रहणम्। एवमूहेषु अवस्थितमधिकरणम परिस
मंस्तत्वाद्राग्रसंग्राहकविषयस्थितम्। तो पुनरनुमंत्रणेषु सर्वेष्वामुपलक्षणं हि द्रोणवाचः॥ ॥सवनमुखीयेषु
चमसेष्वैंद्रेषु सर्वेष्विंद्रेषु पूर्वेह्नो होत्रकाणामेवाश्वत्पादीनां चमसानां तेषु मक्षितेषु सशेषेषु वपुनः सोम
नुनीयदेवतांतरेभ्यो मित्रावरुणादिभ्यो पातव्यमिति किं वा नेति। तदर्थं चिंतयं मैंद्रोपि त्रेषो देवतांतरसंबंधी जातो न वेति॥
तत्रानुनयनकाले देवतांतरसंकल्पो न क्रियते यदि क्रियेत ततउन्नीयमानस्यैव देवतांतरसंबंधो न तु व
स्थितस्य शेषस्येति तस्य पूर्वा देवता संबंधो नापेयात् उन्नयनं मात्रं तु तदा क्रियते देवतानिर्देशस्तु प्रदान

मित्रावरुणाभ्यां कृत्वाभक्ष्यते तस्मिन्भक्ष्यमाणे भवतीति संशयः। कि पूर्वदेवताया ... तत्र ... देवता ... तत्र ...
प्रि...

23

कालेनदानपूर्वत्रोषस्याप्युन्नीतस्यचोन्नयस्यचमसस्थत्वेन देवतां तरसंबंधात्पूर्वादवनापेतस्वंबंधत्वान्नोपल
क्षणीयेतिप्राप्ते ब्रूमः॥ यद्यप्युन्नयनकालेन देवतासंकल्पः तथाप्युन्नयनं तावत्करिष्यमाणयागार्थमिति सर्वस्य
न्नतस्याप्युन्नीतस्य करिष्यमाणयागार्थतावगतानपूर्वशेषस्यैवमाणानावानुयस्य करिष्यमाणयागार्थत्वे
स्यैव तदीयदेवतासंबंधो नान्यस्य तस्मात्पूर्वशेषस्य देवतासंबंधानपायात्सोप्युपलक्षणीय॥ ॥पात्नीवते
तु सर्वं वक्तृ॥ द्विदेवत्यानामैन्द्रवायवादीनां शेषाः आदित्यस्थाल्यामागत्य ततो प्याग्रयणस्थाल्यामागच्छंति पात्नी
वतश्चाग्रयणान्गृह्यते तस्मिन्नत्र समाप्तो भवति संशयः किमिन्द्रवाय्वादयोप्युपलक्षणीया उत पत्नीवानेवे
ति। तदर्थं किं द्विदेवत्यशेषोपीन्द्रवाय्वादिभ्यो पनीयपत्नीवते गृहीतः किं वानेति तत्राग्रयणमात्रस्य पात्नीव
त्वं नान्यस्य तत्संसृष्टस्यापि। तस्माद्द्विदेवत्यशेषस्यापात्नीवतस्य पूर्वदेवतासंबंधानपायादिन्द्रवाय्वादीनाम
प्युपलक्षणं। नैतदेवं। न ह्यत्राग्रयणस्य पात्नीवतं भूयते पात्नीवतमाग्रयणान्गृह्णातीत्यपादानमात्रमाग्रयणस्य पाल
तीयमतोपतं तस्यापात्नीवतं चाग्रयणांशवद्द्विदेवत्यांशमपि तत्संसृष्टद्विदेवत्यं ततोपेतमिति पात्नीवतमेव। अ
तः पूर्वदेवतासंबंधापेतः स भूतपूर्वगत्योपलक्ष्येत न यद्यप्रकृतौ भूतपूर्वगत्योपलक्षणं कृतमित्यनुपलक्षणमिन्द्र
वाय्वादीनां॥ ॥वषट्कारं कृपलक्षयत्यानात्रा॥ तस्मिन्नेव पात्नीवते च्चाध्वर्यवो होममंत्रः अग्नाऽ३इ पत्नीवन्सजूर्देवे
॥॥

नत्वष्टासोमं पिबस्वाहेति। तत्र संशयः किं त्वष्टापि देवतास्यामुपलक्षयितव्या उत न देवतासोपलक्षयितव्येति।
मंत्रवर्णोनाग्नेः पत्नीवतस्त्वष्टासहपानं गम्यते। न चैतदुपपद्यते यदि त्वष्टा न पिबेत्। तत्रादेवतायाः पानं श्रूयत इति
त्वष्टापि देवतोपलक्षयितव्येति। एवं प्राप्तेऽभिधीयते। शब्दस्तावदग्नेरेव पानं गम्यते। त्वष्टुः सहत्वमात्रं न च सह
वस्तुक्रियासंबंधोऽस्ति विना रागिनापि दर्शनात्। सहैव दशभिः पुत्रैर्भारं वहति गर्दभीति। यद्यपि च पानस्य नत
त्यापि देवतात्वमप्रमाणकं न हि देवतापिबतीति उद्देशमात्रलक्षणाद्वात्रस्याः विस्पष्टं च चोदनायां तद्धितेन मय
पलक्षस्य पत्नीवतो देवतात्वं गम्यमानं न मात्रवर्णिकमादेवत पावाधाविकल्पसमुच्चयानुसंहते अतो नोपा
लक्षणीयस्त्वष्टा ॥ ॥ त्रिंशच्चपरार्थत्वात् ॥ ॥ तस्मिन्नेव पत्नीवते याज्यामंत्रः एभिरग्ने सरथं याह्यर्वाङ् नाना
रथं वा विभवो ह्यश्वाः पत्नीवतस्त्रिंशतं त्रींश्च देवाननुष्वधमावह मादयस्वेति। तत्र संशयः किं त्रयस्त्रिंशदुप
लक्षयितव्या उत नेति। पूर्वं त्राग्नेरेव पानं त्वष्टुस्तु सहत्वमात्रं इत्थं देवतात्वमुक्तं इह तु विपरीतं स्वनेमादपिद
त्वादितरेमादयसीति गम्यते। अतस्तेषामेव देवतात्वं चोदनया पत्नीवन्मात्रस्य देवतात्वमुक्तं न तद्विरोधपरा
तत्र यथाग्नेः पत्नीवत्त्रि[illegible]ति मंत्रवर्णे सामानाधिकरण्यादग्नेः पत्नीवत्त्वेन देवतात्वं। एवं त्रयस्त्रिंशतोपि दे
२४ तानां पत्नीवतस्त्रिंशतं त्रींश्च देवानिति सामानाधिकरण्यान्न। अत्र सति च प्रमाणांतरे द्विवचनबहुवचना[illegible]

ति

हविर्निर्वपते ऽग्निर्वे दृश्यमाणं मंत्रगतसामानाधिकरण्यं अतः पत्नीवंतो देवतास्येत्येवं चोदनार्थो न विरुध्यति तस्य
त्रयस्त्रिंशदुपलक्षणीया इति प्राप्ते ब्रूमः॥ यत एवाग्नेर्मीदृपि त्वं अत एव तस्यैव देवतात्वं मंत्रवर्णाद्गम्यते न तस्य सो यजमा
नस्य इज्येत त्रयस्त्रिंशतं मादयित्वं शक्नुयात् न यदि यजमानोऽग्नये दद्यात् ततोऽग्नेरेव यजमानसंकल्पविषयत्वाद्देवतात्व
रेवाग्नि दत्तेन वा मे मा द्यं छ न तु यजमानस्तेभ्यो ददाति तत्र देवतात्वं एवं यद्यपि पत्नीवंतस्ते न वे युक्तस्तथापि तेषां मंत्रवर्णा
द्देवतात्वमनवगतं इति प्रमाणान्तराभावाच्चोदनायां बहुवचनं तेन विग्रहः इत्येक एवाग्निः पत्नीवानिह देवतेति तस्यै
विर वोपलक्षणं॥ ॥वषट्कारस्य वर्देवतं॥ अनुवषट्कारदेवता या अग्नेरसंदिग्धं देवतात्वमित्युपलक्षणं मन्यते प्रक
त्वसौ विद्यमानापि नोपलक्षिता प्रधानदेवतावत् लिंगेनोपलक्षिता विकृतावपि तत्कार्यापन्ना प्रधानदेवतैव लक्ष
णीया नानुवषट्कारदेवता॥ ॥छंदःप्रतिषेधस्तु सर्वानुगामित्वात्॥ एवमूहं विचार्याधुनाक्षिताद्युत्तरं तु वक्ष्यते ना
स्र स्माद्[illegible]ः समानविधानत्वात् प्रदानानां न सोमं प्रदानविषयः सोमः सह हि सोमेन यजेति कर्मोत्पत्तौ [illegible]तः कर्म
गेन प्रदानविशेषस्य तदेव सर्वप्रदानेष्वन्यस्य तदिति सर्वाणि समानविधानानि मानग्रहणामंत्रोऽनुलिंगादैंद्र
प्रदानविषयो कामं न वै तानि तु सोमः सहत्वं तावेव वस्तुत्वात् कर्मणां संबद्धानामस्य विषयः शक्यः कर्तुं [illegible] स
मानविधानत्वादत्र ऐन्द्रं मंत्र वस्तु लिंगादैंद्रे ग्रह एवैंद्राग्नाममंत्रकमेव नक्षत्राणामिति एवं प्रथमपक्षे एवा[illegible]तमपि २४

करतां एवं स्थिते पुनः कृतार्थिता ॥ ऐंद्राग्नेन्तु लिंगमात्रात्स्यात् ॥ यद्दानेन्द्राग्नाममंत्रकं नद्दर्यां तद्दायत्राग्नेय [illegible]
देवताय ऐंद्राग्नादिसुतत्रमंत्रो नवतिनेति विचारः तदर्थं किमत्र देवताव्यापारः पानमुपलक्ष्यतां उत यजमानव्यापारो
दानमिति ॥ तत्र पीतस्येति पानस्य वर्णनात् देवोपलक्षणं मिश्रो हृशेनापि पद्ध्नः सोमांशतः प्रत्येकं तत्रास्यां पीयतेते
न पानेन्योन्यनिरपेक्षत्वात् द्वाभ्यामपि पीत इंद्रपीत इति राकांयवक्रं डिलेमाहवत् तस्मान्मंत्रवदेवस्यादैंद्राग्नादि
न कृर्यां । स्यादेवं यदि पानस्यानन्नु नस्तीति वक्ष्यते । तेन देवताधिकरणान्न्यायेन पाना नावा । पिबतिरत्र दानवाच[illegible]
दानं च मिश्रविषयं नान्यतरेणाप्यदेहंशवयमिति वकुद्धीकरणां वदैंद्रादि मंत्रा नावः ॥ छंदस्थदेवता वत् ॥ [illegible]
एवमंत्रो गायत्रछंदस इति श्रूयते तत्र विचारः किं यत्र प्रदानं गायत्रमेव छंदः तत्र स्यात् उत यत्र छंदोंतरमपीति
वत् केवलगायत्रछंदो विषयत्वं मन्त्रान्स्योत्तरं केवलगायत्रछंदः प्रदानं न विद्यते सर्वत्र बहु मंत्रसमवायेन छं
दोंतराणामवश्यं भावात् तः सापेक्षत्वे प्यत्र नित्यसापेक्षत्वात् समासोपपत्तिः न वा तत्सापेक्षत्वमपि सर्वमंत्राणां
मन्योन्यनिरपेक्षाणामेव कर्म संबंधात् ततः सत्यपि छंदोंतरे गायत्रछंदस्त्वदनपेक्ष्य वाक्यत्वात् धिकरण[illegible]
25 पक्षवत् समासो विधाता ज्ञानानाछंदस्केपि भवति मंत्रः ॥ सर्वेषां तैक मंत्र्यमिति शायनस्य नक्षिपानत्वात् [illegible]
कारतिः ॥ स्थिता इत्तरीयदित्युत्तु घोयं स्यात् स्यादनैंद्रप्रथमं त्रकांग्नहर्यां लक्षणादोषान्नायं तत्तुनुषो मन्त्रा

सुरूपश्चेद्धि संबुद्धं तेन सोमशब्देन तदिति प्रत्यक्षविषयेण पुष्पकुबेन वा निर्दिष्टस्येदं तन्निर्दिष्टस्य पात्रस्थस्य सोमस्य नक्षणार्थं
मुद्भृतस्येंद्रपीतशब्दं इंद्रायदत्तस्येत्येवं विशेषणं स्यात् अन्वासौ विंद्रायदत्तः पूर्वं संकल्पितो हि द्रुताद्रुतः समुदायः तस्मै दत्तः
तदवयवस्त्वयमुपचारादेवाभिधीयते अन्वासोयुक्तः तस्मादिंद्रादिभिरिन्द्रेण यस्मिन् सवने पीतः सोयं तस्य सवनस्य यः
संबंधी सोमः तस्य नक्षयामीतिस्य द्वैव सोमाएवंविधस्य सवनसंबंधिन इति सर्वेषां यथाम्नातमंत्रकल्पनं ॥ ॥इति तृतीय म.
स्याध्यायस्य द्वितीयः पादः॥ ॥अतेडातोधिकारः स्यात्॥ ॥पूर्वयोः पादयोः श्रुतिलिंगविनियोगो विवृतो ॥इदानीं वाक्यविनि
योगश्चिंत्यते। प्रजापतिरकामयत प्रजाः सृजेयेति स तपोतप्यत तस्मात्तेपानात्त्रयो देवा असृज्यंताग्निर्वायुरादित्यस्ते तपो
तप्यंत तेभ्यस्तेपा[illegible]भ्यः त्रयो वेदा असृज्यंताग्नेर्ऋग्वेदो वायोर्यजुर्वेद आदित्यात्सामवेद इत्युपक्रम्य श्रूयते उच्चै[illegible]
तस्मादुच्चैरृचा क्रियते उपांशु यजुषा उच्चैः साम्नेति तत्र संशयः किमुच्चै[illegible]दयः ऋगादिजातानां धर्माः मंत्रा[illegible]प
र्यः। ऋचां मंत्राणामुच्चैरिति किं वा वेदधर्मा ऋग्वेदेनोच्चैरिति। उपक्रमे वेदस्य श्रवणादुपसंहारे च गौदिश्रवणान्न संदेहः।
वेदशब्दो हि मंत्रब्राह्मणसमुदायात्मनो ग्रंथविशेषस्य वक्ता नैकस्य मंत्रवाक्यस्य ब्राह्मणवाक्यस्य वा वा[illegible]कः॥ प्र
योगान्नावान्न्वेकं इन्नाणि वा वाक्यान्यधीत्य वेदान् अधीत्य वेदौ वा[illegible] वेदं वापि यथाक्रममित्येतत्कृत्स्नार्थमनुष्ठितं मन्यं
ते तस्मात्समुदायो वेदो न तु वेद इत्यतीति व्युत्पत्त्यैकमेव वाक्यं वेद इति महर्षिप्रलपितमेतदनुसरणीयं ऋगादि[illegible] वाक्य २५

क

मंत्रवचनाः स्थापिताः। तेनोपक्रमोपसंहारयोर्विप्रतिपत्तेरेवाकाङ्क्षायोनयोरेकविषयत्वेवश्यंभाविनि[illegible]
रस्य विधुदेशावशाडुपक्रमस्थार्थवादगतवेदशब्दो वेदैकदेशमंत्रपरत्वन्तु लिंगवोपक्रमगतार्थवादवशा[illegible]स
हारस्य मृगादिपदस्य मृगादिप्रायवेदपरत्वं नवन्नीति संदेहः। तत्रागुणवादानुवादभूतार्थवादस्य लक्षणा। मुख्य[illegible]
नत्वादप्राप्तविषयत्वतः। विधुदेशोऽप्यन्योपि स्वार्थे हानिं न गच्छति। मुख्यापि दीक्षणीयाहि लननेन स्वधर्मतां। [illegible]
पि सोमस्य प्रधानस्य स्वधर्मता। वक्ष्यते तद्वदत्रापि विधुदेशस्य सान्नवेनु प्रधानत्वान् सुप्राप्तविषयवाक्यति[illegible]
यथाश्रुतान्यन्यथाक्रमप्रमाणकमर्थवादस्य प्रमाणान्तरप्राप्तानुवादत्वान्नदृशेन लक्षणा यापिनीयमानो[illegible]
तिजातधिकाराउक्तेस्त्वादयइति प्राप्ते ब्रूमः। लब्धात्मनः प्रधानस्य बलीयस्त्वं गुणाद्भवेत्। विधुदेशस्य[illegible]
ब्धात्मानं न बाधते यइष्ट्या पशुना सोमेन यजेतेति वचनात्तु सोमस्यापि कालो लब्धात्मा युक्तं यद्दीक्षणीयाकालं
बाधते। विधुदेशास्त्विह मंत्रविषयत्वेनालब्धात्मा कथमिवार्थवादं बाधेत तथाहि वेदशब्दः प्रक्रमगतोऽसञ्जातप्रति
पक्षत्वाद्यथाश्रुतपरएवतावदवधार्यते। तस्मिन्नवधारिते मत्तिउपसंहारगतमृगादिपदमुपजातप्रतिपक्षविरो
नतावद्यथाश्रुतार्थं समर्थयितुमप्रतिपद्यमानं तदनुगुणवेदपरतयैवात्मानं लभते नान्यथा येन बाधकं स्यादु
पक्रम एव वेदानां किंचिद्विधीयते इत्यवगतं किन्तु तद्विधेयमित्येतावदनवगतमपेक्षितं च अतो विधुदेशगतोप
गादिशब्दो वगतविषयत्वादनुवाद इति सिद्धम्। सत्रेतत्। तस्माद्वेदधर्माः कृत्स्नवेदनैः क्रियन्ते विधीयते तदुच्यते तदिति तदि

पंचमे

26

भा०२ ५१ ५५२

भामाकरः

दोपक्रमोपसंहारैकवाक्यतया वेदधर्मत्वमवधारितमितिवाक्यविनियोगः। एकदेशिनां तु वैकमेव वाक्यं वेदशब्दवाच्यमित्युप
पगमात् उपसंहारवशेन मंत्रवाक्यपरोपि वेदशब्दो व्याख्यायमानः श्रुत्यर्थान्वयी भवतीति सिद्धांतो द्वैधमः स्यात्॥ अत्र य
च्यते विधेयतया न विधायकत्वं वेदकत्वमिति न युक्तं यद्यपि हि विनियोगापेक्षं मंत्रवाक्यं न विधायकं वदन्नपेक्षं वेद
तथापि तावद्वेदयति तावच्च वेदशब्दप्रवृत्तौ निमित्तमित्यविशेषः यथा मुद्गमानयेति यच्च तावन्मुद्गमुदकं यत्रोपनाय
कं पार्थिवं तत्रोभयत्राप्यविशेषेण मुद्गशब्दः प्रवर्त्तते तथा वेदशब्दोपि न हि विधिवाक्यमपि निरपेक्षं वेदयति पद
र्थस्मृत्युत्पत्तिन्याय विचारादिसापेक्षत्वात् तस्मात् साधारणो वेदशब्दः कोस्य संहारेण उपसंहारवशात् मंत्रपरः स्यादित्य
धिकरणाविरोधः स्यादित्यास्तां तावत् गुणागुणव्यतिक्रमे [illegible] तदर्थत्वान्मुख्येन वेदसंयोगः॥ याजुर्वैदि[illegible]
नां तस्य साम वेदे वारवंतीयं गायत्री त्वंग विधिः। तत्र वारवंतीयस्य किं सामवैदिकस्वरः उत याजुर्वैदिक इति
द् प्रधानविधिनिबंधनस्य स्वरस्य प्रधानैकवाक्यतापेक्षितत्वेन विलंबितत्वात् अंगवेदनिबंधन एव स्वरो न पेक्षितः [illegible]
ध्रप्रतीयमानो युक्त इति प्राप्ते प्रधानधर्मत्वादुपांशुत्वमेव बलीयः सांगस्य प्रधानं विधिना विधीयते अतः स्या[illegible]
वयाजुर्वैदिकत्वादुपांशुत्वं धर्मः न चांगस्य क्रियमाणांत सांगस्य कृतं भवतीति तांगस्योपन्यासो प्रधान[illegible]
मं इति बिंब प्रतीतिरपि बलीयान् इतरस्याप्रधानस्यैव वैगुण्यापत्तेः अतोंऽगधर्ममुख्यैस्वं बाधित्वा [illegible] २८

लं०बि०

उपांशुत्वं स्यादिति सिद्धांतितं। एवं तं गत्युत्तो विरोधे वतादर्थ्यादित्यनेन गतप्रायं स्यान्न वोदाहरण... ...त्वं व

रवंतीयं गायती त्यस्यां गविधेरपि यजुर्वेदिकत्वादित्यन्यथा आरम्यते। यस्य मंत्रस्य वेदांतरे समाम्नानं तु स्यान्निः ये

हांतरे च विनियोग विधिस्तस्य किं तु ...न्त्र वेदनिबंधनः स्वरः अथवा विनियोग वेदनिबंधन इति संशयः [illegible] तत्र उक्त

तेः पूर्वं त्राविवासन्निबंधन एव हि स्वरः प्रथमं नाविवाधकत्वेनान्यो विलंबतः। नैतद्देवं न स्वेत्याम्नानमात्रेण मंत्रस्य स्य

प्रयोगस्ता तेन क्रियत इत्येवमतो वक्तुं न शक्यते। तेन तु क्रियते मंत्रो यत्र वेदे विधीयते। विधायक... [illegible]

तः स्वरः। प्रयोगपतयावधारितस्य मंत्रस्य स्वरापेक्षा न वति न स्वरूपावगति मात्रेण तस्मादु...रवंती... [illegible]

हेना क्रियमाणत्वात्रान पेक्षितत्वाच्च न तन्निबंधनं मुख्ये स्वं यजुर्वेदेन तु क्रियमाणत्वात् ... स्वरापेक्षणाद्... [illegible]

मुपांशुत्वमेव स्यात्तत्र यस्त्वेनोनयप्सुति॥ यजुर्वेदे सामवेदे च ज्योतिष्टोमः समाम्नातः तस्य क्रतस्वे दत्त्वरः स्यादि

ति विचारः। यत्र विधीयते तदीय एव स्वरो न यजुर्गुणार्थैश्च वर्णः स्मतः क्रतुः स्य विधिः इति। अनियमे प्राप्ते निधीयते य

जुर्वेदे ज्यदेवतमस्य सूयते तेन च व्यवस्थितं न कर्म स्वरूपं गम्यमानं मुख्येन विधीयते वेदांतरे तु... [illegible]

क्रियमाणं संसूयत इति न विध्यवगतिः समाप्यते। अतो यजुर्वेदेनासौ क्रियत इत्युपांशुधर्मतेता॥ अस्य तु... [illegible]

णादिति कर्तव्यता विधायिनां श्रुतिलिंगवाक्यो तु तो विनियोगः अधुनाधिकरणात्रयेणाप्रकरणस्थानसमा... [illegible]

निर्विनियोगो विधीयते। दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते समिधो यजति तनूनपातं यजतीत्यादि तद्दर्शपूर्णमासांगं न वेति वि
चारः। यदि प्रकरणं नाम प्रमाणं तर्हि नेदं तत्र तदंगमिति रथ्यानांगमिति। तत्र प्रकरणं तावज्ज्ञानसंदेहविपर्ययाणां अन्यतम
न पूर्वः पक्षः। यावद्धि अन्यत्र कल्प्यते तावद् ज्ञानं भवति। सदपि वा वसराभावान्नोक्तं स्यादिति संदेहः। अथ वा नैवान्तर
श्रवणासामर्थ्यानुसरणपदान्तरसमभिव्याहारस्थलेभ्यः श्रुतिलिंगवाक्यान्यः शब्दप्रमाणप्रकारोऽस्ति तस्मान्न प्र
करणं प्रमाणमिति विपर्ययः। तथा हि स्वर्गकामस्य दर्शपूर्णमासौ कर्तव्याविति निरपेक्षं समाम्नानं वाक्यं तथा समि
धो यजतीत्याद्यपि। न चेदं फलाभावे साकांक्षं सत् तत् साकांक्षं साधनाकांक्षा स्वर्गः स्यादिति वा फलमात्रे [illegible]
दिति वा दर्शपूर्णमासफलानुषंगेण वा निवर्तते न ह्यत्र चांगत्वं कृतोऽस्ति नाकांक्षयादिति प्राप्ते ब्रूमः। [illegible] तिक
र्थमितीति कर्तव्यताकांक्षा। तथा प्रयाजादेः प्रयोजनाकांक्षेत्युभयोः साकांक्षयोः सन्निहितयोः [illegible] मप्य
कवाक्यत्वं फलान्तरकल्पनाद्वलीयः। तयोरन्योऽन्यनिराकांक्षत्वं फलान्तरकल्पने त्विति कर्तव्यताकांक्षा [illegible] तोऽस्ति
ह्येतत्तस्यादस्ति वा साकांक्षा। यदि यागं कुर्यादिति वाक्यार्थः स्यात्तस्य यागक्रियायां निर्ज्ञातप्रकारत्वात्तस्या नि
राकांक्षत्वं यागेन स्वर्गं कुर्यादिति तु वाक्यार्थः तत्र न ज्ञायते केन प्रकारेण यागेन स्वर्गः कर्तव्य इति तेनास्ति प्र
काराकांक्षा न तु यागानुष्ठानमेव प्रकारः स नु हितोऽस्य सोऽपि फलं साधयति किमत्र न ज्ञायते। यदि न तेन यागः फलं २

साधयत्यननुगृहीतः सर्वसाधनानामनुग्रहापेक्षत्वदर्शनाच्चक्षुरादीनामालोकानुग्रहवदतः किमस्यानुग्राहक
मित्यनुग्रहस्यापेक्षायां प्रयाजविधिरिति तदयुक्तं। अननुगृहीतस्यापि केवलस्य कर्मणः संयोगविभागारम्भद
र्शनात्कस्त्वायमनुग्रहो नाम सामर्थ्याधिक्यमिति चेत्कोयमनुग्रहो नाम कार्यारम्भाभिमुख्यमिति चेन्नैवं समर्था
मेव कर्म प्रागनुष्ठानादलब्धात्मकत्वात्कार्यारम्भाभिमुखं अनुष्ठानमात्रेण लब्धात्मकत्वाद्भवत्येव कार्याभि
मुखं किमत्रान्यापेक्षया सहायापेक्षणमनुग्रहापेक्षणमिति चेन्नासहायेनापि कर्मणा संयोगवि[भाग]
त्पत्तिदर्शनादपि चाग्नेयादीनि परस्परस्य सहायानि सन्तु किमन्यदपेक्षन्ते तस्मादनुपपन्नमेतत्केयमिति
कर्तव्यताकांक्षा नामेति। तदभिधीयते प्रकाराकांक्षेयं इति शब्दः प्रकारवचनात्कर्तव्यता [...] क्रियाप्रका
यावत्सामान्यस्य वचने विशेषः प्रकार इति तद्विदः किं पुनरिदं सामान्यात्मनावगतं विशेषरूपमपेक्षते क्रिय
वचनेनैव यावद्यागेन स्वर्गं कुर्यादिति ह्यस्यायमर्थः यथा व्याप्रियते यागात्स्वर्गो भवति तथा यागं प्रति व्याप्रियते ति
तत्र न ज्ञायते कोसौ व्यापारविशेषो येन यागात्स्वर्गो भवतीति सेयं जिज्ञासेतिकर्तव्यताकांक्षेत्युच्यते न
यागानुष्ठानमेवासौ व्यापारः किमत्र न ज्ञायते यथा क्रियानुष्ठानमेव संयोगविभागसंपादनात्तन्त्वान्त
रत्पिण्डसंपादनमेव घटसंपादनमतो नायमेकांतः स्वरूपसंपादनमेव कार्यसंपादनमिति। न चैवं यागानु

ष्ठानमेव शब्देनोच्यते। नैवं न ह्येवं शब्दोऽस्ति यागानुष्ठानमेव व्यापार इति। ननु यद्येतेति यागविषयैव कृतिः शब्दे
नोच्यते किमिदं विषयत्वं साध्यत्वमिति चेन्न। स्वर्गोऽपि तत्साध्यस्तथा सम्बन्धत्वेन यागः। न ह्येवं सम्भवति स्वर्गं कुर्या
द्यागमिति। अथ यागविषयत्वाद्वृत्या स्वर्गं कुर्यादिति। स्यादेवं यदि स्वर्गं कुर्यादिति प्रत्ययेन कृतिद्वयमुपात्तं
स्यात् कुर्यादित्येतावत् प्रत्ययार्थः कृत्या साधयेदिति कृतं तत्र शेषेण व्याख्यानं कृतानामर्थकथनमात्रं। कुर्यादित्य
स्मिन्नैव स्वर्गस्य साध्यत्वान्न यागस्य साध्यत्वं। अथ विशेषणत्वं विषयत्वं सत्यं विशेषणमेव यागः केन तु सम्बन्धे
नेति निरूपयामः। न तावन्नीलोत्पलादिवत्तादूप्येण यागभावनयोर्भेदात्। अतः कारकत्वेन सोमादिवद् [illegible]
या विशेषणत्वं तत्र च साध्यत्वान्नावा साधनं तथैव संबन्धः तेन यागकरणिका स्वर्गकृतिरेवात्र शब्दार्थः न तु या
गानुष्ठानं एवं च नाम्नां सामानाधिकरण्यं सम्भवति नान्यथा। अतः किंरूपं कृतिरित्यपेक्षायां [illegible]
नुष्ठितो समिधो यजतीति वचनादेवं ज्ञायते। अयमसौ व्यापारो येन यागात्स्वर्गो भवतीति। संभवति च समिदा
दिक्रियाणां यागविषयत्वमदृष्टद्वारेणैव अवघातादीनां तु दृष्टद्वारेण अननुष्ठितस्य यागो सन्नात्मतं साधयि
तुं क्षम इत्यर्थो यागानुष्ठानं गम्यते न शब्देनेत्यर्थो वाक्यार्थः यागेन फलं कुर्यात् कथं केन व्यापारेण यागात्स्वर्गो
भवतीति तत्राह समिधो यजतीत्यादि तेन वक्ष्यतीत्यादितद्यमर्थो भवति समिदादिभिरदृष्टद्वारमवघातादि २८

त्निष्ठदुग्धदेवतासंस्कारद्वारं दुग्धदेवतेन वत्सरूपसंपादनेन यागे व्याप्रियेत एवं च तौ सौ व्यापारः येन यागाङ्गत्वं
तीति यागः फलार्थात्प्रमुखो भवति कार्यार्थात्प्रमुख्यकरणमेवोपकार इति समिदादेः कः उपकारः फलं [illegible] वं
समिदादिभिरदृष्टं कुर्यादित्यत्रापि क्रियाविशेषापरिज्ञानाद्दाकांक्षास्याकस्य वेतदनिष्टं स्यात एव यावान् [illegible] प्र
करणमिष्यते। न चैवं सौमिकधर्मातिदेशः स्याद्द्रव्यमते वापि नृयहस्य साधिकारस्यापि ति सौमिकधर्मातिदे
शान्न भवति। वाचनिककालबाधप्रसंगादिति चेन्न। इहापि समानं तदपि च सत्यप्याकांक्षा वाचनिकेन ध्रौ [illegible]
ड्यादिरूपेण तत्संस्कारेऽपि प्रवर्तिष्यते देवतया वेदिर्बर्हिरग्न्यादिभिस्तत्संस्कारे अंगप्रधानसा [illegible]
मिकामं जुहोति समानत्र होतव्या इत्यादिनिष्ठवाचनिके रङ्गोऽनुविनेत इति न सौमिकधर्मातिदेशा [illegible]
यां सर्वेषामपि प्राधान्यादयः सन्निपातिनोंगप्राधानसाधारणाः तेनोपांशुयाजवत्प्रयाजादयोऽपि [illegible] वि[illegible]ः।
न हि रूपस्य विधाने घृतातिदेशोऽस्ति सन्निपत्योपकारसामग्री [illegible] विधानतेऽपि रूपमेव तेषां अतएव हि पि [illegible]
[illegible] स्यापरहिंवं अन्यथा साधिकारत्वान्नदुर्बरिः सोमधर्मातिदेशः स्यान्न तस्मादस्तीति कर्तव्यताकांक्षा तदनु [illegible]
त्निष्ठप्रकरणं। पुनः प्रधानवाक्यस्य प्रकाराकांक्षितावशात् फलाकांक्षं प्रयाजादितदंगत्वं प्रपद्यते॥ क्रम [illegible] द
२१ शसामान्यात् दर्शपूर्णमासयोरुपांशुयाजक्रमे दर्शपूर्णमासाविति मतः पद्यते स किमुपांशुयाजांगं नेति संदेहः

इति वाक्ययोरन्यतरस्य लिङ्गप्रकरणयोश्चाग्नेयादिषु विशेषादुपांशुयाजस्य विशेषाभावात्क्रमस्य चाप्रमाणत्वादनङ्गमि
ति प्राप्ते। क्रमादुपांशुयाजस्योच्यते स्थानसामान्यात्कर्मणां मंत्राणां च क्रमेण समाम्नातानां यस्य क्रमेण यः क्रमे यो
मंत्रः समाम्नातः तस्मिन्नवगते स्थानस्य सामान्यात्तत्कर्मोपतिष्ठते कर्मोपलब्धावपि मंत्रः। तयोरेवं समानस्थानाम्नानं
तत्र नूनं संबन्धार्थमित्येवमाकांक्षा परिकल्प्यते नैकवाक्यता कल्प्यते। एवं काम्येष्टीनां याज्यानुवाक्यानां च। क्रमश्चै
व देशसामान्यमुच्यते। स च द्विविधः। पाठसादेश्यमनुष्ठानसादेश्यं च। पाठसादेश्यमपि द्विधा। यथासंख्यमाम्नातं
संनिधावाम्नानं च। यथासंख्यस्य दर्शितमुदाहरणं। संनिधिसमाम्नानस्यापि सान्नाय्यपात्रेषु शुन्धध्वं क्रम[illegible]
मिति मंत्रस्य तदंगत्वं। अनुष्ठानसादेश्यात्पशुधर्माणामग्नीषोमीयांगत्वं वक्ष्यते॥ ॥ आख्यायैवं तद[illegible]
पूर्णमासादिषु प्रयाजादिसमाख्याताः पदार्थाः किमध्वर्य्वादिनैव कर्तव्या उतानियमेनेति। तुल्य
रव्या दिनिर्नियमाभावात्समाख्यायाश्च पदार्थमात्रविषयत्वेनाविधायकत्वेनाप्रमाणत्वादनियम इति प्राप्ते उच्यते। तत्र
नाटिस्थावदयोरूर्ध्वयोः समाख्यातेनाध्वर्य्वादिशब्दाः पदार्थानां वाध्वर्य्वादिता। तत्समाख्यानां संबन्ध[illegible]मित्ता
तत्रे च समाख्याना सति संबंधे व कल्प्यत इति। अस्ति च कर्तॄणां पदार्थानां च कश्चित्संबंध इति निश्चि[illegible]ताको
यपि ह्यध्वर्य्वादीनां च कर्तृपिण्डत्वात्समाख्ययावै मिथः परिपूपस्थापितानां योगतया क्रियाक[illegible]मेव २९

प्रयोगविधिर्विधत्त इति सिद्धः समाख्याया नियमः॥ ॥श्रुतिलिंगवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौर्ब
ल्यमर्थविप्रकर्षात्॥ इदानीं श्रुत्यादीनामेकविषयसमवाये न विरोधे सति बलाबलं विचार्यते। प्र[illegible]
ति लिंगयोः श्रूयते। एवं श्रूयते ऐंद्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठत इति। तत्र संशयः किमिंद्रस्यैवोपस्थानं कर्त[illegible]
गार्हपत्यस्य वा। अथ समुच्चयः। अथवा गार्हपत्यस्यैवेति। यदि लिंगं बलीयः ततः इंद्रोपस्थानं अथ तु [illegible]
कल्पः अथ तुल्यबलत्वे पि विरोधः ततः समुच्चयः श्रुतिबलीयस्त्वे तु गार्हपत्यस्यैवेति। यः शब्दस्य श्रवणादेव विनि
योगः प्रतीयते स श्रौत इत्युच्यते। श्रवणात् श्रुतिः। गार्हपत्यमिति च आत्मनागतद्वितीयांतशब्दश्रवणादेव ग[illegible]
स्य प्राधान्यमुपस्थानं प्रति गम्यते। ऐंद्र्या इति तृतीयांतायाः करणत्वमिति श्रौतोयं विनियोगः। मंत्रगतात् लिं[illegible]
इंद्रस्य रूपमात्रं श्रुत्यावगम्यते न तु मंत्रं प्रति इंद्रस्य प्राधान्यं मंत्रस्य वा करणत्वं केन चिच्छब्देनोच्यते किं तु [illegible]
ज्ञात्वा तस्य सामर्थ्यमालोच्य नूनमनेन मंत्रेण इंद्र उपस्थेय इति कल्प्यत इति लैंगिकोयं विनियोगः। गृह्णमेएतं नतु
तदर्थत्वं लिंगादिति नतु गार्हपत्यार्थत्वं मंत्रस्य श्रौतं। कथं॥ ॥शेषशेषित्वमात्रं हि श्रुत्यैंद्रीगार्हपत्ययोः। उक्त
न्योन्यविषयनियमस्त्वेकवाक्यतः। गार्हपत्यमिति हि द्वितीया शेषितामात्रं अभिदधाति न शेषं श्रुत्या लब्धं ऐंद्रीविषयं तु त
30 दिति वाक्यादवगतं न तथैंद्र्यास्त्वनवगतशेषिविशेषं शेषत्वं श्रुतं वाक्याद्गार्हपत्यविषयं भवति यद्यप्युक्तरूपा
सामान्यरूपं न तल्लिंगेन विरुध्यते सत्त्ववति हि गार्हपत्यस्य कांचिदाग्नेयीं प्रति प्राधान्यं ऐंद्र्यास्त्विंद्रं प्रति शेषत्व

सहितेऽपि विरुध्यते १

अन्योन्यान्वयस्य वाक्यावगतं लिंगेन विरुद्धौ न तु लिंगेन केवलौ । यथैव हि श्रुतिमात्रमविरुद्धमेवं वाक्यमपि श्रुति
मनादृत्यालोच्यमानमविरुद्धमेव यदि गार्हपत्यशब्द इन्द्रलक्षणे द्वितीयाया वा सह सम्बन्धेन तो लिंगाविरोधेन गार्ह
पत्यपदमैन्द्र्योपतिष्ठत इत्यनेनैकवाक्यतां गच्छति । यस्तु द्वितीयां त्यागार्हपत्यशब्दमवगत्य देवार्थ्यप्रतीयते गार्हपत्यस्य
प्राधान्यं स लिंगेन विरुध्यते । अतो न केवलं वाक्यं न केवला श्रुतिर्लिंगेन विरुध्यते वाक्यसहिता श्रुतिर्विरुध्यते । कथं
पुनरेवमुभयविरोधः सम्बन्धः श्रुतिविरोध एवमप्यवधूयते न वाक्यविरोधः श्रुतेः प्राधान्याद्धि तियोगाद्धि प्रमेयः स
वसाध्यसाधनरूपः श्रुत्यैव वाक्यं वाक्यं तु प्रतियोगिविशेषसमर्पणेन श्रुतिमनुगृह्णाति । न तं प्रधानेन च वि
रोधो वक्तव्यः तेन गुणानां यं वा परो विरोधः येन श्रुतेरेवा च लिंगमविरोधो न वाक्यस्य । यद्यपि हि लिंगे बलीयसा
यस्तु लिंगेन विरुध्यते । न ह्यत्र लिंगं बलीयसि वाक्यं प्रकाशनेन बाधितुं तद्बाधो हि पृथक्कृते गार्हपत्ये इ[illegible]
दर्थे प्रतिपादयतः पदमात्रस्याप्रामाण्यात् तत्र श्रुतेरप्यत्यंतबाधो वाक्यस्य तु यत्र पृथक्त्वं तस्य यथार्थप्रति
पादकत्वं न विनिहन्यते । यथा स्योनादिषु तत्रैव वाक्यबाधो नैवंजातीयकेषु तत्र तथात्वं सम्भवति [illegible] स्य
वा[illegible] श्रुतिरेव बाध्यते इति श्रुतिलिंगयोरेवैष विरोध इति युक्तो विचारः किं बलीय इति तद[illegible] ति व
द्विविधं पि स्वतः प्रमाणं उत श्रुतिकल्पनेनेति । तत्र स्वतः प्रमाणं हि लिंगादेः श्रुतिवन्मतं । साम[illegible]ना ३०

गा

देवतादर्थ्याद्धिप्रतीयते॥ गार्हपत्यार्थताश्रुत्येन्द्रयोरुक्त्यकालता। तेनद्वयोरुपस्थानंविकल्पेननविद्यते। समु
च्चयेनवामंत्रःप्रयुज्येतद्वयोरपि। प्रतिप्रधानमावृत्तिर्गुणानांनविरुध्यते। यद्यपिस्यादैन्द्रीयस्त्वं [illegible]
यापितु। अविरोधादबाधःस्यात्संनवीहस्समुच्चयः। यद्वासामर्थ्यरूपत्वाल्लिंगस्यास्यबलंस्मृतेः। [illegible]
नुसारीहिशब्दःसर्वःप्रवर्तते। अत्राभिधीयतेसत्यंपद्यत्वंतमशक्यता। गार्हपत्येनुसामर्थ्यंगो[illegible]मंत्रस्य
विद्यते। गुणात्तुप्रत्यभिधानस्यादित्थंचैतद्धिसाधितं। तत्कृतावद्दैन्द्रीयस्त्वंलिंगस्यानवक्लृप्तता। विनियो[illegible]
पश्चाल्लिंगस्यास्यदर्शोस्थितः॥ यावदेवहिमंत्रार्थोमंत्रेणप्रतिपाद्यते। तावदेवश्रुतिर्मंत्रंगार्हपत्या[illegible]
यत्रामंत्रार्थमंत्रेतोबुध्याप्यस्याःकिंनिरूप्यते। मंत्राकांक्षावशेनैवशेषहेतुश्रुतिकल्पना। अत्याग[illegible]
र्वंगार्हपत्यांगतांगतानियाकांक्षीकृतेमंत्रेनिर्मूलाश्रुतिकल्पना। तेनशीघ्रंप्रवर्तित्वाच्छ्रुत्यालिंगस्यबा
धनं। प्रत्यक्षेवानुमानेचयथालोकेबलाबलं। शीघ्रमंथरवृत्तित्वात्तथैवस्मृतिलिंगयोः। अविरोधाद्बाधो
यावल्लिंगैःसमन्वयुज्यते। लिंगस्यहिप्रमाणत्वंमंत्राकांक्षानिबंधनं। तांचश्रुतिर्निहंतीतिनाविरोधेनगच्छति
३१ विरोधेचश्रुतिर्लिंगंबलीयस्त्वेनबाधते॥ ॥ लिंगवाक्यविरोधोस्यो नंतेसदनंकृणोमिघृतस्यधारयासु
शेवंकल्पयामितस्मिन्सीदामृतेप्रतितिष्ठव्रीहीणांमेधसुमनस्यमानइति। तत्रसंशयः। किंसकलोयंस

दनकरणे पुरोडाशप्रतिष्ठापने च विकल्पेन समुच्चयेन वा प्रयोक्तव्यः । उत सकलो वा विनश्येत् । अथ वा विनश्यै
वस्योनादिः कल्पयामं तः सदनकरणे तस्मिन्सीदेति प्रतिष्ठापन इति । यदि वाक्यं बलीयः ततः सकलमेवो नय
यनुल्यबलत्वे सकलं वा विनश्येत् वा लिंगबलीयस्त्वे तु विनश्येदेवेति । तत्राया वंति । हि प्रयुक्तानि पदानि सति संभवे
तेषां स्यादेकवाक्यत्वं वाक्यभेदो न युज्यते । तस्मिन्सीदेति प्रवोकिसापेक्षत्वाच्च गम्यते । वाक्यैकत्वमतः सर्वमुन्नयत्र प्रयु
ज्यते । यद्यप्यतुल्यबलत्वं स्यादुन्नयो लिंगवाक्ययोः । श्रुत्या प्रत्यक्षया लिंगकल्प्यश्रुतिर्निराकृता । कल्प्यश्रुतिरिह
समानमुन्नयोरपि तेन तुल्यबलत्वं स्यादिति प्राप्तेऽभिधीयते । सत्यं कल्प्या श्रुतिः किंतु लिंगादन्याय कल्प्यते । वाक्या
त्प्रथमं लिंगं कल्प्यं हि वा ततः श्रुतिः कल्पनीयेत्यतो वाक्यात् श्रुत्यर्थो विप्रकृष्यते । सन्निकृष्टत्वे लिंगस्यात
स्य बलं ततः । स्योनं ते सदनं करोमीत्यस्या हि सदनकरणसामर्थ्यमन्यानपेक्षं स्वरूपत एव प्रत्यक्षमवगम्य
ते । ततस्तत्र श्रुतिमनुमाय शीघ्रं विनियुज्यते पुरोडाशप्रतिष्ठापने तस्य न स्वरूपतः सामर्थ्यं गम्यते तस्मिन्सी
देत्यनेन प्रतिष्ठापनस्योक्तत्वात्तदेकवाक्यतापेक्षया तु पूर्वार्द्धस्यापि स्वार्थविशिष्टपुरोडाशप्रतिष्ठापनसामर्थ्यं ला
क्षणिकं कल्प्यं हि वा ततः श्रुतिकल्पनमिति विप्रकर्षान्न तत्र विनियुज्यते । एवं तस्मिन्सीदेत्यस्यापि स्वार्थे सद्
सामर्थ्यमिति तत्रैव विनियोगो न सदनकरणे कल्प्यसामर्थ्यत्वात् । एवमर्थान्तरेदेन नानावाक्यत्वावगमान्नैकवा ३१

कातासंनक्तस्माद्भिन्नइप विनियोगः॥ ॥वाक्यप्रकरणयोर्विरोधे निरूप्यते॥ ॥दर्शपूर्णमासयोः सूक्तवाकनिग
दः॥ तत्राग्नीषोमाविदंहविरजुषेतामवीवृधेतांमहोज्यायोऽक्रातां इन्द्राग्नी इदंहविरजुषेतामित्यादि श्रुतं त
त्राग्नीषोमादिदेवतापदं लिंगात्पक्षद्वये विनिःकृष्य प्रयोक्तव्यमिति स्थिते। तदेकवाक्यतानुगतानीदंहविर
जुषेतामित्यादीनियानि देवतापदेनैकवाक्यतामेतानि तानि विकृष्यात्रापि किंप्रकरणाविशेषात्पक्षद्वये युज्येर
न्नुत देवतापदेनैकवाक्यतया तद्रूपेण व्यवस्थितानीति। नन्वारादुपकारकाणामेव प्रकरणं विनियोजकं न
संनिपातिनाम संयुक्तं प्रकरणादि तत्संयुक्तं सन्निपातिनस्तु सर्वत्र श्रुत्यादीनामन्यतमेन संयुक्तानं [illegible] संनि
पातीव सूक्तवाकः कृत्वा प्रहरणसाधनत्वाल्लिंगेन च देवतास्मरणार्थत्वात्तदन्तर्गतास्तु इदंहविरजुषेता
मित्यादयः संयुक्ता अन्ततस्तत्प्रकरणं तेषां विनियोजकं। संभवति च विनियोजकत्वे विरोधो नास्तीति तस्मान्ना
त्र वाक्यप्रकरणयोर्विरोध इत्यनुदाहरणं स्यादेतदेवं यदि सन्निपातिनां प्रकरणं न विनियोजकं स्या
न्न त्वेतदस्ति अवघातादीनामपि प्रकरणादेव क्रत्वनुभावनेतिकर्तव्यतानुगतानां क्रत्वर्थत्वेऽपि संयुक्तमिति चेन्न
32 प्रकरणग्राह्यस्याविशेषणं किन्तु प्रत्येकं वाद्यश्रुत्यादीनामेव विनियोजकत्वं तद्वत्संयुक्तस्य नास्ति विनियो
ग इति मन्तव्यं तस्मात्स्तूयमाने सूक्तवाक्ये संयुक्तमपि प्रकरणेन विनियुज्यत इति यद्यपि प्रकरणविरोधमयसंयोग।

यं

निप्रायं अ संयुक्तग्रहणं। तदप्येतदधिकरणसिद्धबलाबलांगीकारेणोक्तं। अतो युक्तमुदाहरणं। येवाराजु
यकारकेष्वेव प्रकरणस्य व्यापारः सन्निपातिनां तु याहृक ग्रहणाख्येन प्रमाणेन तात्तीयस्तुल्याद्यतिरिक्ते नापूर्वीयत्वेन
रदेशमर्थ्यं श्रुत्यादिनिरपेक्षादानिकं क्रत्वर्थत्वं प्रकरणस्य तु न कश्चिद्व्यापार इति मन्यन्ते तेषामेवायं सूक्तवाकपदा
नां श्रुत्या प्रस्तरप्रहरणांगिनियुक्तानां प्रकरणाविषयत्वात्रैदं वाक्यप्रकरणविरोधोदाहरणं युक्तमित्युपाल
भो नास्माकं। तत्र द्वयोरपि वाक्यप्रकरणयोः प्रमाणत्वाच्छ्रुतिकल्पनाधीनत्वसाम्यादन्यस्यान्तर्विप्रकर्षे कारण
स्याभावात् कथंचित् तयोस्तुल्यबलतां मन्यते। यद्वा प्रधानाकांक्षा प्रकरणं प्रधानार्थत्वसद्वैमिति तत्रैव बंधन एव
विनियोगो बलीयानिति प्राप्ते त्वभिधीयते। येनैकवाक्यता तत्र सामर्थ्यं गम्यते मनाक्। सामर्थ्याच्च श्रुतिः श्रुत्या
विनियोगोऽपरत्र तु। प्रकरणे योरेकवाक्यत्वं कल्प्यं स्यात् क्रियावशात्। ततो लिंगश्रुतिः पश्चात् विनियोगस्ततः
परः। अग्नीषोमाविदं हविरजुषेतामित्यग्नीषोमपदस्येदं हविरित्यादेश्चैकवाक्यत्वं कृत्वैकवाक्यतयाभि
धप्रकाशनसामर्थ्यं इदं हविरित्यादेः शीघ्रं कल्प्यते ततश्च श्रुतिस्तया विनियोग इति सन्निकर्षः। इं अग्निपदे
न च तत्पदस्येदं हविरित्यादेरेकवाक्यत्वं प्रत्यक्षतोऽवगम्यते [illegible] प्रकरणाच्चावद्दर्शपूर्णमासाभ्यामिदं ह
विरित्यादेरेकवाक्यता कल्प्यते अनेन दर्शपूर्णमासयोरुपकुर्यादिति ततः कौऽस्योपकार इति तत्र ३२

पदैकवाक्यतयोत्सप्रकाशनसामर्थ्यविरहात्कल्पयितव्या ततः श्रुतिकल्पनेन विनियोग इति विप्रकर्षान्दुर्बलं वाक्यात्प्रकरणं।
प्रथमस्थानप्रकरणाद्योम्नायते।। राजसूये बहवः पशविष्टिसोमयागाः सर्वे फलवन्तः समप्रधानाः तत्राभिषेचनीयाख्यो
सोमयागस्तत्संनिधौ विदेवनादयः समाम्नाताः ते किं सर्वस्य राजसूयस्यांगमुताभिषेचनीयस्यैवेति। यद्यपि संनि
धिर्दुर्बलीयानभिषेचनीयांगं। अथ प्रकरणात्तत्तो राजसूयस्यैवेति। तत्र संनिधिविशेषादभिषेचनीयांगत्वे प्राप्ते
ब्रूमः।। प्रकरणाविशेषात्सर्वार्थता नत्वभिषेचनीयस्यास्यैव फलवत्त्वात्प्रकरणं यद्यप्यस्ति तथाप्यन्येयाम
यस्तीति तादर्थ्यमपि युक्तं। यदि परमविशेषतः सर्वेषामाकांक्षायामपि पाठसंनिधिविशेषादभिषेचनीयस्य
विशेषत आकांक्षा कल्पयितव्या तादर्थ्यं स्यादन्न तु न विप्रकर्षः सन्निधितार्थिता ज्ञानाकांक्षातः सुखं गम्यते अभिषेचनी
ष्टं यांगत्वाकांक्षाकल्पनयेति। एतेनान्येयादीनां धर्मः साधारणत्वमाख्यातं। अपि च नास्त्यभिषेचनीयस्य प्रक
रणं प्राकृतेनेत्थंभावेन कथमाकांक्षा प्रकरणान्तरत्वेषामपीष्टिपशुसोमानां विकृतिवान्नास्त्येव प्रकरण
तां। सत्यं प्रातिस्विकेन रूपेण नास्ति राजसूयात्मना त्वस्त्येव। कथं श्रुत्यादिविहितांगसंदंशात् दृशेन ही
वृत्त्या प्राप्ताकांक्षा पुनरुत्पन्नस्येतरविव्राक्षारल्पनस्य धृतिं यावदंगविधिषु प्रायेण राजसूयाय इत्येनानुवृत्तेनाति
राजसूयेनेजानः सर्वमायुरेतीति राजसूयपरामर्शान्नावं देशमनुवृत्तो राजसूयकर्थमावः शक्नोतीति तन्मध्यपति

जयानादि५

गानिविदेवनादीनियमहोतुं। अतः प्रकरणाद्वाऽस्यार्थोविदेवनादयः॥ ॥क्रमसमाख्ययोर्विरोधेपौरोडाशि
कसमाख्यानेदंक्षिप्र[illegible]णीमासयोर्वाइंसान्नाय्यपात्रसंबंधनक्रमेसमाम्नातः। संबंधइतिमंत्रउदाहरणं। सकिंपुरो
डाशपात्रांगंउतसान्नाय्यपात्रांगंउतोभयांगमितिविचारः। यदिसमाख्याबलीयसीपुरोडाशांगं। अथक्रमस्तुल्य
बलत्वंतउभयार्थंता। क्रमबलीयस्त्वेतुसान्नाय्यार्थता। तत्रविशेषायहणात्तुल्यबलत्वमुभययोग्यत्वेनेतरोत्तर
प्रयाविनीत्वेनसमाख्यावाबलीयसी। नैतदेवं। समाख्याहिनसंबंधाभिधायिनी। यद्यपिवैदिकोधात्रीस्यार्थे
माणा। ननुतत्रसा। नहियौगिकैःशब्दैःसंबंधोऽभिधीयते। दंडीतिहिप्रकृत्यादंडस्वरूपमुक्तंप्रत्ययेनापिपु
रुषः। दंडपुरुषस्वरूपेणानकस्यचिद्वाच्यः। तयोःसमभिव्याहारादेवपरस्परयोगोवाक्यार्थइवपदार्थानां
स्यमानोनाभिधानंप्रयोजयतितथाप्याध्वर्यवादिष्वपि॥ ॥आहवापाकंहिपचिरेवाहकर्तारंप्रत्ययोष्वकःपा
कयुक्तःपुनःकर्तावाच्योनेकस्यकस्यचिदिति। एवंपौरोडाशिकशब्देपिप्रकृतिप्रत्ययाभ्यांपुरोडाशस्वरू
पेचोक्तेतयोस्तुसंबंधोनाभिहितएवकल्पयितव्यः। क्रमेतुदेशसामान्यलक्षणःसंबन्धःप्रत्यक्षइतिबली
यस्त्वं। अथापिसमाख्यासंबंधमभिदध्यात्तथापिनसातत्रप्रमाणं। पदस्यपदार्थेप्रामाण्याभावात्। ततःसं
बंधनिमित्तांसमाख्यामुच्चरंतीमुपलभ्यनूनमनयोःकश्चित्संबंधइतिसंबंधसामान्यंकल्प्यंततोपेक्षा ३३

कांड स्वरूप १२

ततएकवाक्यत्वं। ततः सामर्थ्यं ततः श्रुतिः। ततो विनियोगः॥ क्रमस्त्वसंबंधमात्रस्यप्रत्यक्षप्रमितत्वान्नतस्या
रब्धश्रुत्यर्थगत्वेनएकपदमगतांसमारब्धांऽयति। तदेवं श्रुत्यादीनां पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरं श्रुत्यर्थं यावद्ग
मलब्धप्रामाण्यं वस्थमेवमूलच्छेदान्निराक्रियते सोयमप्राप्तबाधः। यत्तु शास्त्रप्रदेशेषु तत्र तत्रोक्तं ते
दमनेन बाध्यते प्राप्तं तं वेत्तेन सामान्यं विशेषेणोत्पादितद्बाधविषयं प्राप्तं बाध्यते तेन प्राप्तमिति। नत्व
वतत्रश्रुतिलिंगादिवदप्राप्तबाधसंभवः। तथा च तद्देवप्रापकस्य शास्त्रस्यानाबोध्युपगंतव्यस्तत्स्था
तस्यैकवाक्यत्वेनैवांगांतरेष्वपि वादकोनस्यात्पदहोमवद्दोमान्तरेषु यथाहवनीयोनस्यात्। दथ प्राप्तं त
त्वं श्रुत्यादिविषमप्रसंगादेकरूपेणहि बाधे नयुक्तं न वितुं न विचित्रेण। न च शक्यं शास्त्रप्राप्तं बाधितुं
स्यते। प्राप्तस्यैव तेषु बाधः। नावश्यमेकरूपेणैव तेन भवितव्यं वैचित्र्यमेव प्रमाणबलेन युक्ततरं स्या
प्राप्तमपि शक्यमेव बाधितुमिति दर्शमासमर्थितं। अथ पश्चात्तत्रैत्यादिनाप्यस्य श्रुत्यादिविषयत्वे स्थि
ताप्राप्तबाधत्वेप्राप्तबाधोपि नान्तरमितिस्मनेनवार्त्तिकेनदूषितं। नवास्यापूर्वत्वस्य सामान्यतः प्राप्तिमध्योनाव
शापप्रपश्यंतः स्मृतिप्रमोषनिमित्तं प्राप्तज्ञानं व्यपदिशंतिविशेषावगमात्तेषां निवर्त्तत इत्यनेन कश्चिदप
परिहारलेशः। नहिविप्रलंभप्रमाणां सन्निधेप्रमाणानुग्राकं प्राप्तं व्यवहारमपिनिर्वर्त्तयति। यतस्तन्निवर्त्तक

कं

तासन्निकृष्टस्य स्यात्॥ अतो नेदमुपदेशाबाधविदां सन्निधानं। अतद्विदामेव तु तादृशानामीदृशं सन्निधानमि
त्युपरस्यतां। उत्पादानामतः षष्ठमे कार्योपनिपातिनां। पूर्वं पूर्वं बलीयः स्यात्तदूर्ध्वं सर्वतोऽन्तरं॥ ॥ अहीनो
वा प्रकरणाद्गौणः॥ ॥ एवं विशेषेष्वुत्पादे बलाबलमुदीरितम्॥ अतः परं विशेषः कश्चनास्तीति विचार्यते॥ प्र
थमं तावत्प्रकरणस्य श्रुत्यादिभिः सह विना ज्योतिष्टोममप्रकरणोति स एव साङ्गस्योपसदो द्वादशाहीनस्येति श्रु
ता। तत्र साङ्गशब्देन सहाङ्गैः समाप्यमानेन चान्यज्योतिष्टोमोऽभिधीयते इत्युपसत्त्वं तावत्त्रं दंगोहद्यद्योयसत्त्वेन
पि किं तस्येव बाढं। तद्वा द्वादशाहर्गणस्येति संशयः। तदर्थं वचिमहीनस्युत्पाप्रकरणं विकल्प्यते नेति। तत्र प्रकरणा
ज्ज्योतिष्टोमाङ्गत्वं प्रतीयते। तत्रैवाहीनशब्दोऽपि न हीन इति वर्तेत। व्युत्पत्त्या त्वोऽप्यहर्गणवचनः स्यादतः समा
सस्तु यं प्रकरणाविरोधादंगी क्रियते। न हीयते इत्यहीनः न ह्यसौ केन विन्नक्रतुना हीयते सर्वैः क्रतुभिः संप
न्नं तिष्ठेत्। नापेक्षमाणानऽहहर्तिनेन श्रुत्यविरोधाज्ज्योतिष्टोमांगत्वे प्राप्ते ब्रूमः॥ साङ्गादर्थान्तरं तावदहीनमिति गम्य ६२
ते। रूढिश्च यं द्विरात्रादौ सा च योगाद्बलीयसी। तत्रापि योगिकत्वं चेत्तत्र षष्ठप्रयोगतः। मध्योदात्तं पदं चेदमन्त
स्वप्रत्ययात्ततः। साङ्गशब्देन ज्योतिष्टोममभिधाय पुनरहीनश्चबद्धमानं संबध्यते नदादेव तावदर्थान्तरं गम्य
ते। रूढ्या चाहरात्रादिवचनत्वान्न योगेन ज्योतिष्टोमेऽवर्ततेऽत्र मर्दति। न च द्विरात्रादावप्यङ्गानां समूह इत्येवं योगेन

वद्वृत्तिः। न सत्रेष्वप्रयोगात्। किं च नञ्समासत्वे ऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेनाद्युदात्तत्वं स्यान्मध्योदात्तं चेदं
पदं॥ अतः खप्रत्ययान्तत्वे तथा सति ह्यापनादिष्टूपदेशिवद्वचनं स्वरसिध्यर्थमित्यवमीनादेशस्यैवोपदेश
त्वात्प्रत्ययाद्युदात्तत्वेनेकारे स्वरः सिद्धो भवति। तस्माद् अहीनस्तु तेरहाणि वचनत्वात् अहर्विषयमेव ह्नः ...पसह
म्नासुत्यागमपतेत तत्र पृथक् विधायते वाक्यान्तरप्राप्तं वाऽनुपसंहृत्य समर्थमन्यते सर्वेषां तावदहाद्यादीन स्वत्य
दहर्गणविषयमिति सिद्धं॥ ॥द्विबहुवचनयुक्तं वाभिधानात्तस्य॥ ॥ज्योतिष्टोममधिकृत्य ते पुवं ... स्वपती इति द्विपायेऽयमान
योः प्रतिपदं क्रियतां। एतेनास्तस्य ... इति बहुभ्यो यजमानेभ्य इति। तत्र संशयः। किं मतप्रतिपदो ज्योतिष्टोमस्य
तद्विबहुयजमानकेष्वहीनाख्याहीनादिषु क्रतुष्विति। तदर्थं वा किं ज्योतिष्टोमे द्वौ बहवश्च यजमानाः संभवन्त्युत न
इति। तत्राहीनांगस्यापि नित्यस्य प्रयोगो येन बहुतालेनैकत्वं विहाय द्वौ बहवो वा प्रयुज्यते। यद्यपि नित्यं ...
पि वसंते वसंते ज्योतिषा यजेतेत्याख्यातोपात्तत्वेनोपादेयकर्तृगतमेकत्वं विवक्षितं तथापि नित्यशक्ति
तांगत्यागाभ्युपगमाद्यदे कोऽनर्थं कुर्यात्सदांगं तर्खदेकत्वं विहाय द्वौ बहवो वा यजेरन्। तदा श्रूयते नप्रतिप...
धानं प्रशस्ततावेवापपन्नमिति नोत्कर्षः। नैतदेवमशक्यांगमनुपादेयं हि लुप्यते। अनुपादेयमेकत्वं यजमानस्य
कालवत्॥ सोमेन यजेत वसंते ज्योतिषा यजेतेत्युत्पत्तिप्रयोगचोदनयोः श्रुतमेकत्वमपरित्याज्यांगं तरस्यै

वसंते

35

त्यागोत्तु त्वंः किं वयन्नवत्तूपादेयमंगं यजमानस्य कर्तृत्वमतया चोद्यते तद्विषय एव यथा शक्त्युपबंधः यत्त्वनुपा
देयं कालवन्न तत्रैवमुपबंधः। तदपेक्षस्तु विधिस्तद्वृत्तमधिकृतस्य प्रवर्त्तते॥ अनुपादेयं च यजमानस्यात्मीयमेक
त्वात्। अत एवायं यथाशक्त्युपादित्सुपबंधादंगान्तरं दक्षिणा परिमाणादिपरित्यक्षेक एव प्रवर्त्तत इति। प्रस्तो द्वित्ववद्
यास्मावाक्षष्ठीश्रुत्यात संयुक्तयोः प्रतिपदोक्तद्वित्वकुलायादिसूक्तकर्षः। न च पत्न्यपि प्रायं द्वित्ववद्द्वयं तु कृत्यं यजमान
शब्देन वेदे सर्वैदापुंस एवाभिधानात्पत्न्याः स्तपत्नीशब्देनैवाभिधानाद्द्वयस्य इति विरूपैकशेषस्य प्रमाणामन्तरे
णानुरूपपादत्वात्। अपि च यजमानयोरिति यजमानशब्दस्य कर्त्तृवचनत्वात् कर्तृद्वित्वप्रतीयते। न च पत्न्या अपि प्रा
यणा कर्तृद्वित्वं भवति। दंपत्योर्हि व्यासक्तकर्त्तृत्वं अग्नीषोमयोरिव देवतात्वं। अतस्तत्रैकवचनमेवस्यात्
फलवाक्ये स्वर्गकामो यजेतेति। अधिष्ठानानि प्रायश्चित्ते लक्षणास्यात्तस्माद्द्वित्वकर्षः॥ ॥ जाघनी चैकदेशत्वात्॥
दर्शपूर्णमासयोः पत्नीसंयाजान्प्रकृत्य श्रूयते जाघन्या पत्नीः संयाजयंतीति तत्र चिंत्यते किमिदं विधानं प
शावुत्कृष्यते उत नेति। यदि जाघनी कृतार्था स्याद्धि ह पत्नीसंयाजाः संस्कारा विधीयंते ततो वाक्यप्रशंसा नोत्कर्ष
अथ पत्नीसंयाजानां जाघनीद्रव्यं विधीयते तेन तेनोत्कर्षः। तत्रारादुपकारकत्वात्सामवायिकस्य गरीयस्त्वाज्जाघ
नीशब्दस्य चोत्तराद्धादिशब्दवदेकदेशवचनत्वात् एकदेशद्रव्याणां च विद्यमानैकदेशसंयोगाद्धन [illegible] ३५

कपश्वनुनिष्पन्नाज्ञाघनी विद्यते तत्र तस्याः संस्कारत्वेन पत्नीसंयाजविधानमिति प्राप्ते निधीयते। आहवनी घ
द्विगुणत्वेन तत्तीर्थोत्कृष्टावगम्यते। पत्नीसंयाजयागास्त्वग्न्यपेक्षाव्यवस्थिताः तेन तेषां गुणत्वेनाज्यस्यात्र विधीयते
साधेरन् वृत्तित्वमन्नराड्वीदिशब्दवत्। उत्तराड्वीदिशब्दादिपवनापेक्ष्यैव स्वार्थमवबोधयन्तो युक्तं यूतपरस्य मेक
देषिनमपेक्षते। आज्ञाघनीशब्दस्त्ववयवविशेषवचनो न किंचिदपेक्षते। अतो निर्मूलास्यादस्योत्कर्षविकल्पनेति दशमे
रोमाश्वयोरेव निवेशः॥ ॥ संतर्दनं प्रकृतौ क्रयणावदन थलोपात्स्यात्॥ ॥ ज्योतिष्टोमे श्रुतिषवणफलके प्रकृत्य
अभेलेनं न संतर्दनमन्यसंतृणत्ति द्विकरस्य इति श्रुसंतर्द्दनं विधाय पुनः श्रुतं। अथ यो खलु दीर्घसोमे संतर्घात् धृत्या इति। तन्न
राघः॥ ॥ किमिदं संतर्दनं प्रकृतावेवन्त्रश्यो उत्कृष्यत इति। यदि दीर्घसोमशब्दः प्रस्ताव पिवन्नेते न ततो ऽत्यके
अपष्नवन्नेतेन ततो वाक्याद्युत्कर्षः। यदाप्युत्कर्षः तदापि किं द्विरात्रादिष्वेवोत्कर्षः। अथवा संस्थान्तरेषु द्विराज्ञा
पुंवा विशेषणाग्निष्टोमाधिकमात्र इति। तत्र प्रकृतेरपीष्टिपशुबन्धाद्यपेक्ष्य यादीर्घसोमशब्दोपपत्तेः तत्रैव निवे
राः। नच संतर्दनं तत्र विहितं। क्रयवद्विकल्पो न विप्रतिपत्ति। ननु च तत्र समुच्चय एवं सत्यं विधानविकल्पानि प्रा
36 मिदं न प्रयोगाभिप्रायमित्यदोषः। नैतद्युक्तं। नहि विधिविकल्पः वस्तुनि विकल्पासंभवात्। तेन यद्यप्येक
यागानां सन्निपातिनां नेदानावादेकमवन्तरूपकर्म्मतद्वैकेनैव विधीयते अन्ये गुणाविधयः। तत्र विशेषो न गृह्यते

सर्वत्र गुणाश्रवणात्तथापि ज्ञानमेव शक्यं च कर्तुं न विकल्पान्निधानं। अपि च। अरुणावाक्ये अनेकगुणाश्रवणान्नैव
कृप्रविधिरितरे गुणाविधय इति विशेषग्रहणान्न विकल्पः। अथवाग्निर्न्नाग्नेयवत्क्रयवत्सर्व्वाणि गुणाङ्कृप्यतो न स्वेके
न विहितेष्वेगुणाविधयः संभवंति उत्पत्तिशिष्टगुणावरोधात्प्रमाणबलाच्च सन्निपातिनामप्येककार्याणामे
दृश्यापतन्न दृष्टेन परागुष्ठतो। तथा च गुणकर्म्मणामवघातादीनामेककार्याणां द्विलीयेऽर्द्रकसौ तथाऽनेका सुवर्णं
शाव ध्रुवं यैव ददातीति दानांतरमेव प्राकृतकार्यं विधीयत इति वक्ष्यते। तथा च शतं ब्राह्मणाः सोमान्रक्षयंतीत्य दिधीका
वनन्हान्तरविधावपि प्राकृतकार्यार्थेतानि बंधनकारणानि वा। तस्मात्क्रयवद्विकल्प इति प्रथमपक्षे महत्
तदनेव्याख्येयं। अतः प्रकृतावनिवेशः। नैवं दीर्घशब्दो हि सोमस्य विशेषणं न वेष्टापूर्त्तपक्षेऽपि दीर्घ
सोमस्य विशेषणं भवति अग्निवारादतः सोमान्तरोपकृमेव दीर्घत्वं न च प्रकृततदस्तीत्युत्कर्षः। अन्यः पक्षः।
दीर्घसोम इति षष्ठीसमासोऽयं दीर्घस्य यजमानस्य सोमः। स च प्रकृतावपि संभवतीत्यनुत्कर्षः। नैवं। समाना
धिकरणसमासस्य बलीयस्त्वात्। घृत्या इत्यार्थवादानुपपत्तेश्च। न हि यजमानदेहधारणे कश्चिद्विशेषो न व
ति। तस्मात्सोमपिकृमेव दीर्घत्वमित्युत्कर्षः। स च द्विरात्रादिष्वेवं न संस्थास्तु तत्रापि वादकप्रासस्य देशाऽद्रकेता
वत एवान्तिषवार्धृत्या इति वाक्यशेषानुपपत्तेः। ननु तत्रापि प्रदानविवृद्ध्या अपर्याप्तिदेयाविवृध्यागविवृद्धं॥ २६

नवोदकप्राप्तत्वात्सोमपरिमाणस्य प्रदेयवृद्धिस्ततो याद्दिनासंपादनीया तस्मात्तद्विरात्रादिष्वेवोत्कर्षेऽतिग्रा
ह्येऽग्रमः। गृह्णीमएतद्दुत्कर्ष इति नत्तु द्विरात्रादिष्वेव। किं तु अग्निष्टोमाधिकमात्रे दीर्घेशकेऽपपन्नेऽग्निभेदेऽसं
स्थासु द्विरात्रादिषु वोत्कर्षः। संस्थासु वा सत्यर्थोत्प्रदेयविवृद्धिः। नववोदकप्राप्तपरिमाणाविरोधः। दीर्घपर्वो सो
मयहणेन दशासु तिथिपर्वे परिमाणयोरविरोधात्॥ अपि वा नदशासु तिथिपर्वे परिमितएवग्रहणे सो
मः। अविशिष्टानामंश्नानामुपसमूहवचनात्॥ तत्र परिमाणाभावः श्रूयते हि यद्वै तावानेव सोऽस्याघावतीति मि मी
तेयजमानस्यैवस्यात्। नातिपस्यदस्यानां प्रजाम्यस्त्वेत्यवाशिष्टानं श्नेनुपसमूहेति सदस्यानेवावामजानीति
तस्माद्दस्ति प्रदेयवृद्धिः। अथ नू संस्थासु सत्यां न ध्रुस्याद्दिति वाक्यशेषोपपत्तिः। अतो विशेषेण संस्थानु द्विरा
त्रादिषु चोत्कर्षः। न च संस्थास्वेवेति प्रसितव्यं अविशेषादेवनवप्रकरणाद्विशेषः संस्थानां प्रकरणा
भावादतो वाक्येनैव संबंधः तच्चाविशिष्टमिति सर्वगामिता॥ संख्यायुक्तं क्रतोः प्रकरणं स्यात्॥ उपाकिंचि
मस्ति प्रवर्ग्योपुरस्तादुपसदां प्रवर्ग्येणचरन्तीति। तं प्रस्तुत्य श्रूयते न प्रथमयज्ञे प्रवृंज्यादिति तत्र संश
37 किं ज्योतिष्टोमांगमयं प्रतिषेधः। अथ प्रथमप्रयोगांगमिति। यदि प्रथमयज्ञशब्दो ज्योतिष्टोमनाम ततो
वाक्यप्रकरणाभ्यां ज्योतिष्टोमांगं। अथ प्रयोगवचनः ततो वाक्येन प्रकरणं वा धिलाप्रयोगांगं तदिति। अ
यज्ञाद्यस्य यागवचनत्वात् प्रथमशब्दस्य तद्विशेषणत्वात्स्यागनामता। तत्रापि प्रकरणात् ज्योतिष्टोमनामत्वांति

स्यहं वचा वृक्षांतरे साभानाधिकरण्यं एववाव प्रथमे यहो यज्ञानां यज्ञश्चोतिष्टोमइत्यत्र ज्योतिर्निमित्तस्य वचि हुम
न्तरात्। स हि प्रथमं प्रयुज्यते यत एतेनानिष्ट्वेति वचनात्तस्मात्तावाक्यासो कुरणाद्धा यत्कृतो रंगं तद्व्यसे। वाक्याद
प्रयोगांगं प्रयोगः प्रथमो यतः। प्रथमशब्देन द्वियदग्नेस्तत्र पूर्वस्य कर्तुर्मार्गप्रवर्त्तनं तद्व्यतेनैव कर्तुः कश्चि
सनु प्रयोगविषयत्वाद्रूपायाः गम्यते तन्न वित्तरत्रापि यदि शब्देन लक्षणाया प्रयोगे वह्निति यं स्यात्तन्नायं
दोषः। अधन्यो हि यज्ञशब्दो लक्षणाया पिनीयमानो नतु व्यलिङ्गस्य स्क प्रथमशब्दः स्कलितं शौण्यहृत्त्वः। एव
वाव प्रथम इत्यत एतेनानिष्ट्वेत्यस्यार्थवादार्थत्वात्तन्नाकृत्सामान्यकल्पनयानामधेयतोम वगमयितुमसत्
स्मात्प्रयोगांग। प्रथमयज्ञप्रयोगेन प्रवृंज्यादिति। यत्वग्निष्टोमप्रसंगाक्षीति वाक्यांतरं तदनन्यार्थेन्नात्प्रति
षिद्ध प्रथमप्रयोगविषयमेव प्रतिषिद्ध प्रतिप्रसवार्थं तेनाग्निष्टोम प्रथमप्रयोगे विकल्पः सवत्सवपक्षेतः वचनांत
र वशात्तथादिश्रूयते कामनुयोन्नवानः स्यात्तस्य प्रवृंज्यादिति। तेनाग्निष्टोमप्रथमप्रयोगेन स्यान्नस्यानित्यं प्रयोगः
अन्येषां नित्यमप्रयोगः। अतिरात्रं प्रथमाहार्येतु सर्वेषामेवाप्रयोगः प्रतिप्रसवाभावात्। पौर्णमासं परतं विकृतौ
प्रतीयेताचोदनात्तस्मात्तौ॥ दर्शपूर्णमासयोः कृषाप्रविष्टनागइति पशुपुरोडाशप्रकरणे पूर्वान्नायावीद्धन्नपृषातन्नव
का उक्षुप्यत इति प्राप्तिस्तत्र मेतत्रात्तत्सर्वार्थमविशेषात्। तत्यापरतां किं चरोपशोपुरोडाशे यद्विधीयते स्मृत्व
चरावेवेति संशयः। अविशेषेणासर्वेत्तस्यादिति प्राप्त उच्यते। पुरोडाशोल्पतः स्विष्टं पशावाचक्कीतिनाशना [illegible] ३२

णां तेन न तयोर्विधातव्यं चरोः पुनः अविधातकमप्राप्तमिति तत्र विधीयते। पुरोडाशो हि चोदकादेव सिद्धं पेषणं न
विधातव्यं न त्व्यादिदं पेषणं अप्राप्तो न रकालं वचनबलाद्भविष्यति न श्रवणान् हि प्राकोशरकालनिदमन्यत्रे
षणामिति वचनमस्ति पेषणामात्रं स्तुत तत्र प्राप्तं न विधातव्यं। ननु विधिबलादेवान्यत्र स्यात्। नानस्यापूर्वपेष
णा वरार्थं विवक्षादिदृश्यं कल्पना यो मसमर्थः चाजोरव्यात्पेला प्राप्तं पेषणान्तरं निषेध्यः स्यादेवं प्रशावपिसाना
थ्यविकारस्यतायां मं हृदयस्याग्रेवद्यतीति विहितस्य दया द्यावकृतिविनाशनं चावरौलुवविद्यानकं पिष्टवत्
पिपाकवैशाद्य्यनवरशब्दप्रयोगान्चोदकप्राप्तं तत्प्रयोजनान्त्राबान्निवर्त्तमानं प्रतिप्रसूयत इति न प्रवा
स चैव तत्पेषणां एकस्मिन्नेकसंयोगात्।। वरा च पेषणामिति स्थितं तत्र संशयः। किं यत्रान्यसहितः पूषा देव
ता तत्राप्येतत्पेषणं उत यत्रैव केवल इति तदर्थं किं देवताप्रयुक्तमिदं पेषणं उत तद्देवत्यप्रयागाप्प वंप्रयुक्त
मिति। तत्र यद्यप्रकरणान्नावाह्वाक्याच्छ्रवणादिदं पेषणं देवताधर्म्मो निःसृत्य स्यान्यधर्म्मः वन्त्रं त्र्यग्रि
धर्म्मश्रुत्यादिनिः प्रकरणाद्वा यज्ञापूर्व... संयोगिनो गम्यमानं प्रयुक्तं यत्र तस्यैव फलवत्तांगं भवति न
निष्फला या देवतयाः पेषणां तदिदं न यज्ञांगप्रकरणान्नावाह्वाक्ये च पूषमात्रश्रवणात्तं तस्तत्र स्वरूपप्र
38 युक्तं स च द्विदेवत्येपि विद्यत इति तत्रापि पेषणं स्यादिति प्राप्तेऽभिधीयते। ...दिन नानिष्फलानेव पेषणास्य

त्रयोऽङ्गिकाउपादानं च यागस्य नागशाके न विद्यते। मुख्यार्थासन्न एवानुगामित्वेऽपि यथा च हिंसा श्रूयते नागशाले
यनानुपादानं नस्यतः। सर्वयागो हि देवतोद्देश्यव्यासक्तो नैकेन समासा शक्यते अपदेष्टुं ऐन्द्राग्नं विवयष्टुः
उमावाग्नेयेऽपीतरत्रापि अस्त्या। यद्यपि चात्र तद्धितसमासो नं तगतत्वात् स्तोनस्तपसा ग्रथितेऽपि नागशाका
यो स्येवद्धि दैवतमेष पविन्नि इष्टस्याच्चावत्र नत्रयपेक्षायां एकदेवत्येतु तदिति सिद्धं॥ ॥ इति तृतीयस्याध्याय
तृतीयः पादः॥ ॥ निवीतमिति मनुष्यधर्मः शब्दस्य तत्प्रधानत्वात्॥ दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते निवीतं मनुष्या
णां प्राचीनावीतं पितृणां उपवीतं देवानां उपव्ययत इति। निवीतं मनुष्याणामिति किमयं विधिरुतार्थवाद
यउपवीतविधेरिति। अर्थवादत्वमोऽकुवराधिकरणेन सिद्धं यदा विधिस्तदा विचार्यते कस्यावितयं। तत्र पक्ष
श्रुत्वास्त्रइदं मनुष्यधर्मइत्येकः पक्षः परः। श्रुतिप्रकरणयोर्विरोधात् क्रत्वर्थं तु पुरुषधर्मो लोहितो
ष्णीषादिवदित्यपरः॥ प्रकरणात् क्रत्वङ्गं धर्मः प्रयाजादिवत् मनुष्यग्रहणं तु कर्तृसंबंधात् तु वा इत्यन्य
न्यः। अनुवादस्यानर्थक्यात् प्राचीनावीतोपवीतवैषम्यात् प्रकरणाविरोधाय प्रकरणे यन्मनुष्यप्रधानं
कर्म्म चान्वाहार्यदानादि तस्य धर्म इत्यपरः। प्राचीनावीतोपवीतयोः अन्यत्रापि पितृदेवतप्रधानवत् विषय
लाभात् वैषम्यान् निवीतमपि स्यात् अयं यन्मनुष्यप्रधानमातिथ्यादिकर्म तद्धर्म इत्यपरः। सर्वेषामेतेषाम् २५

श्रौतमन्यानुपरूपार्थलेवफलक

कृत्स्नत्वनादिष्वेकवाक्यत्वात्प्रकरणाद्विरोध्यान्वयार्थवादत्वमेवन्यायइति कृत्वाचिंतोच्चाटनं ॥ उपवी
तलिंगदर्शनात्सर्वधर्मः स्यात् ॥ दर्शपूर्णमासयोरुपवीतं ऋतंउपव्ययतइति ॥ तत्र संशयः ॥ किमिदं
सर्वदैवकर्मांगंउतदर्शपूर्णमासांगमिति । तत्रमन्ताग्निहोत्रे प्राचीनावीती होहपेयज्ञोपवीती हि देवे
भ्योहोहयतीति सिद्धवद्दैवाग्निहोत्रे यज्ञोपवीतानुवादेनलिंगेन प्रकरणं बाधित्वा सर्वार्थत्वमवगम्य
ते । न च दर्शपूर्णमासस्यस्यैवायमनुवादः विप्रकृष्टत्वाद्देवेभ्यइति च बहुवचनानुपपत्तेः वैकल्पिकेऽ
महेंद्रदेवत्वत्वात्सान्नाय्यस्य । अग्निहोत्रे त्वग्निसूर्यप्रजापत्यभिप्रायमुपपन्नं बहुवचनमिति ॥ तद्भूतस्यैवा
यमनुवादः ॥ स च दर्शपूर्णमासप्रकरणोक्तवचनेन सर्वार्थत्वं घटतइति प्राप्ते ब्रूमः ॥ प्रकरणाद्दर्शपूर्णमा
सांगं ॥ अग्निहोत्रगतं तु लिंगं यथाप्रापि वर्णापितव्यमिति संनिकृष्टभावाद्विप्रकृष्टमपेक्ष्य प्रवर्तते ॥ ब
हुवचनं च प्रकृतिविकृतिदेवताभिप्रायमित्यविरुद्धं ॥ सोपलिंगप्रकरणविरोध्याविरोध्यविचारः ॥ विधि
य र्वास्यादपूर्वत्वात् ॥ उपव्यंतइत्येवोदाहरणं ॥ किमसौ विधिरुतानुवादइति ॥ नित्योदकी नित्ययज्ञोपवीतीति
३९ स्मृतिप्राप्तत्वादनुवादइति प्राप्ते विधिरपूर्वत्वादित्याह । पुरुषार्थतया हि स्मृतितः प्राप्तिरयं तु क्रत्वर्थतया वि

विरप्रामसत्वात्॥ अथवैवमधिकरणं उपन्यस्यत इति स्मृतिप्राप्तानुवादः स्मृतिश्चाविशेषेणास्थितेति सर्वकर्मा-
३८ र्थं तत्प्राप्तामनूद्यत इति पूर्वः पक्षः॥ संयोगभेदाद्विधिः। अतश्च दर्शपूर्णमासांगमिति सिद्धांतः॥ एवं वा॥ स्मृता-
ग्निहोत्रे श्रूयते यज्ञोपवीती हि देवेभ्यो दोहयतीति॥ किमयं दैवाग्निहोत्रांगत्वाय यज्ञोपवीतस्य विधिरुत दर्शपूर्ण-
पौर्णमासादिषु प्राप्तस्य प्राचीनावीतस्य स्तुत्यर्थोनुवाद इति॥ तत्र प्राचीनावीती दोहयतीत्यग्निहोत्रस्मृतावस्था-
यां वचनाद्यज्ञोपवीती हि देवेभ्यो दोहयतीति तस्यैव जीवदवस्थायां प्राप्तौ उपवीतं गम्यते। तच्चाप्राप्तमित्यनुवादस्वरू-
पस्यापि हि शब्दप्रयोगेन विधित्वं गम्यते। स्थितं तावदपर्यवसितं॥ उदक्कं वा पूर्ववत्॥ तत्रैव श्रूयते पुरो॥ ये
दंचोदर्भास्तान्दक्षिणाग्नौ स्तृणीयादिति॥ यत्पुरोदंच इति किं विधिरुतानुवाद इति। प्राप्त्यभावाच्छब्दोपबद्धस्या-
पि यद्वहितकत्यनयावाक्यभेदेन च विधित्वं गम्यते॥ यत्पुरा जीवदवस्थायां दर्भास्तउदंचः कार्या इत्येकं वा-
क्यं। तान्दक्षिणाग्नाविति च मृतावस्थायां वाक्यांतरमिति प्राप्ते ब्रूमः॥ एकशब्दोपबंधादिध्यात्मभावाद्विध्येत-
दैकवाक्यत्वाच्चानुवादत्वं॥ अस्ति च प्राप्तिः अग्रवंत्युदग्राणीति स्मृतेः। न चेदमेव स्मृतेर्मूलं अस्याग्निहो-
त्रविषयत्वात् स्मृतेश्चाविशेषेण सर्वविषयत्वाद् वचनांतरकल्पनीयं॥ तस्मिंश्च कल्पिते तनत एवाग्निहो- सां
त्रेपि प्राप्तेरयमनुवाद इति॥ स्थिता तदुत्तरं॥ यज्ञोपवीती देवेभ्यो दोहयतीति हि शब्दोपबंधात्प्राचीनावीते- ३८

विधिशेषत्वादनुवादत्वं तावद्गम्यते॥ तद्यदि कथंचिदपि प्राप्तिर्न स्यात्ततोभइत्वाकृपं विधित्वमध्यवसीयेत अग्नि
च दर्शपूर्णमासादिषु प्राप्तिरिति तदपेक्षत्वादनुपपन्नो न रूपभंगो युक्तः॥ तस्मादनुवादः॥ विधिस्तु धारणे पू
र्वत्वात्॥ मंत्राग्निहोत्र एव श्रूयते। अधस्तात्समिधं धारयन्ननुद्रवेदुपरि हि देवेभ्यो धारयतीति। किमयं नीवदाग्नि
होत्रे विधिरुतानुवाद इति॥ पूर्वेण न्यायेनानुवादः। कुतः प्राप्तिः आचारात् सर्वमभ्यर्हितं प्रच्छाद्यैवदर्शनितव्य नर ४
मित्याचारात्प्राप्तं अतोग्निहोत्रे द्रव्यमपि गार्हपत्यादाहवनीयमानीयमाने आच्छादयितव्यं तेनेति समिद्धारणं विधा
नं तथान्नियमाद्ध्यर्थं भवति समिधाच्छादयेदिति। सा चोपरि धार्यमाणा प्रच्छादनक्षमा नान्यथेति। प्राप्तमुपरि
धारणमनूद्यत इति प्राप्ते ब्रूमः। विधिरपूर्वत्वात् न ह्याचारादुपरि प्राप्तिः आच्छादनासमर्थत्वात् स्रुग्दंडे समि
धमुपसंगृह्येति च श्रवणाद्द्रव्यदेशोऽसौ धारयितव्येति कुतोनयाद्विषः प्रच्छादनं अतोऽप्राप्तत्वात् हि शब्दप
40 रित्यागेन विधिः अनुवादानुपपत्त्या हि विधिकल्पने दिग्विभागश्च तद्वत् ज्योतिष्टोमे प्राचीनवंशं करोतीति वि
धाय श्रूयते प्राचीं देवा अभजंत दक्षिणां पितरः प्रतीचीं मनुष्या उदीचीं रुद्रा इति॥ तत्र प्रतीचीं मनुष्या इत्यत्र
निवीताधिकरणवत्सर्वे पक्षा[illegible]पितव्याः॥ काः पुनर्विशेषाः शंसोच्यते निवीतं मनुष्याणामित्यत्र न स्तुतिरूपां
तस्येन गम्यतेऽस्मादिह निदर्शपास्त विधित्वं इह त्वभजंतेति पुराकल्पेन पूर्वपुरुषाचरितत्वेन प्रशंसा गम्यते॥ तथा च

सुकल्प्यो। विधिरित्यतो विधित्साप्रयुक्तमिति। मामासां कानि वर्त्तयितुमिदमधिकरणं प्रकृतिविदितं स्पर्धितविद्
ध्यं च तदुत यत्किंसरूपविदितं तद्देवतानां यदंतरा तन्मनुष्याणामिति तथाय पूर्णं तन्मनुष्याणामितथा ह्युतं देवानामि
८० स्तुपितृणां निष्पक्वं मनुष्याणामित्यत्र मनुष्यसंयुक्त उदाहरणं तथा यो विदग्धः स नैऋतः यो ऽशृतः स रौद्र इति अत्रापि
विध्यर्थवादादिपक्षानिनीतवदेव सर्वे योज्याः। विशेषासां कालेषा विधिश्चेपिनफलकल्प्यतां तौ। किकानामेव लक्षमफ
लानां लवनमानामंजनक्रियाणामंतरा। निःपूर्णं निःपक्वमिति विशेषनियममात्रविधानान्नियमादृष्टमात्रं न
निवीतवदस्य तादृशविधानेनादृष्टक्रियापाकल्प्यनेति यो। विदग्धः स पि प्रसिद्धपो रैवनैऋतशेऽयोविदग्ध
त्वाश्रितत्वगुणमात्रविधानाद्धा यवमतो विधिरित्येतासां कानि वर्त्तयितुमितिदेशः अकर्मक्रतुसंयुक्त
संयोगान्नित्यानुवादः स्यात् क्रतोपुरुषे वार्थतः प्रसक्तं पदार्थं प्रतिषेधंतः क्रतुप्रकरणगताः प्रतिषेधा
इहोदाहरणं दर्शपूर्णमासयोर्हिनानृतं वदेदिति श्रूयते तत्र संशयः किमयं पुरुषधर्मो। विधिः उत क्रतुपु
रुषधर्मोनुवादः। किं वा शुद्धक्रतुधर्मेनुवादः अथ वा शुद्धक्रतुधर्मो विधिरिति॥ तदर्थं च प्रतिषिध्य
ध्यमानाक्रियाविचारयितव्या किमर्थाः सतो प्रतिषिध्यते किं क्रत्वर्था किं वा पुरुषार्थेलार्थेति ततोपि पु सां०
नर्विचारयितव्यं किमारख्यातं कर्त्तारमभिधत्ते न चेति तत्र प्रतीतेः स्मरणाच्च तद्विशेषे स्पष्टक्रते ८०

कर्तृवाचित्वमाख्यातप्रत्ययस्यावसीयते वदेदित्याख्यातात्कर्तावगम्यते यश्च यतोवगम्यते स तस्यार्थः त
था कर्त्रीरिक्तदित्यपि कर्तृफलः कर्मणि चेच्चकारेण कर्तृवाचित्वं स्मर्यते पचति देवदत्त इति च कर्तृविशेषवचने
र्देवदत्तादिपदैः सामानाधिकरण्यात्कर्तृवाचितास च प्रत्ययार्थत्वात्प्रकृत्यर्थं वदनं प्रतिषेध्यानन्त
त इति वदनं तावत्पुरुषार्थो यदर्थं वदनं तदर्थः प्रतिषेधोपि न्याय्यः कुतस्ततः प्रतिषेधस्यानिष्टबोधनत्वा
त् इष्टविपरीतं वानिष्टं पर्यवदायस्येष्टतद्विपरीतं तन्न तस्यानिष्टं भवति न यदि प्रतिषेध्यमनृतं वदेत् क्रियाम न५
व वदेन्न वदेदिति वाच्यः पुरुषार्थतया न समुपस्थापयेत्तु ततः प्रतिषेधोपि इष्टविपरीतसाधनतां बोधयन्ननुवा
दावस्थाप्रतिपन्नस्यैवेष्टस्य विपर्ययं फलस्येनावलंबते नेष्टांतरस्य अप्रतिपन्नत्वात् तदयमर्थः न्यनुत्व
प कारितया प्रसक्तं वदनं वन्नानया किं चित्प्रकारमेवास्य साध्यतीति तेन भाक्ष्याप्रकरणं बाधितत्वात्पुरुषा
र्थः प्रतिषेधः यस्तस्मात्तेः प्रतिषेध्यस्तस्याप्येतदेव मनृतं भवति अपतीत्येकः पक्षः अन्ये तिप्रकरणयोरविरोध्या
त्तु पुरुषधर्मोयं जल्पमानमेव वचन वक्रमेकुर्वाणस्यान्नं तव जेपितव्यमिति ॥ सोयं स्मृतिप्रा
मानुवादः स्मृत्येव हि पुरुषस्योपनयनप्रभृत्यामरणान्निषिद्धमनृतं तन्मध्यवर्तिनोप्रदर्शपूर्णमा

सयोऽस्त्वेतदेवं वर्जनं प्राप्नोमि सत्यनुवादः न चास्मिन् पक्षे मूलन्मूलं लिङ्गं। अतः क्रतुविषयत्वात् स्मृतेर
८१ विशेषावस्थानादिति द्वितीयः पक्षः। प्रयाजादिवत् क्रत्वर्थ एवायमुपकारकः प्रतिषेधः सोऽपि स्वत
वादेव पुरुषो हि स्वार्थत्वेनानृतं वर्जयतीति प्राप्तमेव क्रतावपि वर्जनम्॥ न हि पुरुषं विहाय क्रता
२४ वनृते संभवति पुरुषे [illegible] निषिद्धमिति कुतः क्रतौ प्राप्तिः तस्मादनुवाद इति तृतीयः पक्षः। अत्र
मीमांस्यते क्रत्वर्थोऽपि प्रतावदनुवादः समीचीनः तत्र न संयोगभेदेन विधिरेव हि गम्यते पुरुषार्थे
न हि स्नातकेन प्रतिषेधेन नैव गतेन अनृतं वदतः पुरुषस्य प्रत्यवायो भवति वर्जनाच्च न भवतीति न क्रतोः किं
म्भु चित्तद्ज्ञानाभावयोर्वैगुण्यमवैगुण्यं वा तेन यः प्रत्यवायमपेत्य क्रतुमविगुणं चिकीर्षति तस्यानृतं वर्जनी
यं स्यात् क्रत्वर्थेन तु प्रतिषेधेन क्रतुगत एव प्रत्यवायो नृताद्भवतीति बोध्यते इत्यर्थभेदान्नानुवादः तथाति
क्रमेऽपि पुरुषार्थातिक्रमनिमित्तप्रायश्चित्तं क्रत्वर्थत्वे क्रतुनिमित्तं प्रायश्चित्तमिति विशेषः। एवमेव क्रतुयु सांख
क्तपुरुषसंस्कारपक्षेऽपि क्रत्वर्थतुल्यता संयोगान्तरं वाच्यं। तत्र तावदनुवादः इदानीं क्रतुयुक्तस्य पुरु ८१

दोष २

षस्य धर्म उत स्वद्रष्ट्रुर्धर्म इत्येतावदवशिष्यते तत्रोच्यते आख्यातप्रत्ययास्तावत् क्रियाऽभिधायकाः तेन
एवप्रतीतस्य न कर्तुरभिधेयता न स्मृतिः कर्तृवाचित्वे संख्यावाचित्वगोचरा सामानाधिकरण्ये च लक्ष
णातो गवादिवत् अनन्यलभ्यो हि शब्दार्थो भवति कर्ता चाख्याताभिहितभावनाविनाभावादेव लभ्यमा
नो नाभिधेयो भवितुमर्हति स्मृतिरपि नास्याभिधेयतामाह किं तु तत्संख्यावाचितां लः कर्मणीति विभक्तिरा
त्वस्य द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने इत्यस्य च संख्यार्था स्त्रस्यैकवाक्यत्वात् अत्र हि द्व्येकयोरिति द्विवचननिर्दे
शात् दर्थस्य सत्यपि भावप्रत्यये भावप्रधानो विनिर्देशो द्वित्वैकत्वयोरिति इत्यपरत्वे हि द्वयोरेकस्य च संनि
पाते बहुत्वोपजननाद्बहुवचनं स्याद्व्येकयोरिति तदयमर्थः कर्तुरेकत्वे लकारे एकवचनमिति अनभिधेयोपि
कर्ता धात्वर्थभावनाभ्यामेव प्रतिपन्न इति नोपपन्नं तद्विशिष्टसंख्याभिधानं सामानाधिकरण्यं च गोः शुक्ल
मुपपन्न। इतिवत् क्षणिककर्त्रभिप्रायमिति नाभिधेयः कर्ता तेन श्रुतिविरोधाभावात् क्रत्वर्थं वा यं प्रतिबन्धः
स च संयोगान्तरत्वान्नानुवादः अहीनवत्पुरुषधर्मस्तदर्पणात् दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते जञ्जभ्यमानोऽनुया
12 न्मयि दक्षक्रतू इति तत्र संशयः किमेतन्मन्त्रवचनं क्रतुपुरुषधर्म उत क्रत्वनुयुक्तपुरुषसंस्कारः क्रतौ रेवाङ्ग
मिति तत्र जञ्जभ्यमानो धर्मो येवाक्यात्प्रकरणे न तु क्रतुवाक्यं दुर्बलं तत्र तेनास्य पुरुषार्थता नन्वेवं प्रकल्पनीयं ने

पदोषः वगतजेजन्यमानपुरुषार्थत्वबलेनतत्क्रत्वनस्यन्याय्यत्वात् संसर्गेच फलाकांक्षायांप्राणापानावेवास्मन्ध
२ त्तेइतिवाक्यशेषेपोवरात्रिसत्रवत्फलकल्पनाभावात् स संपदि विरोधः स्यादाकाङ्क्षिययोरिह ततः फलेदकत्वेनन त्वे २
त्वत्रास्तिविरोधितांजेजन्यमानःपुरुषःक्रतावपिहिविद्यते तत्संस्कारमुखेनैवक्रत्वर्थत्वंभविष्यति अव स्यहि
फलकल्प्यं तत्राध्याहारतोवरं प्रकृतेनेव संबंधइतिक्रत्वर्थतास्थितास्व देशिनांतुनात्रक्रत्वर्थतासिध्येत् नि
मित्तेहिदं भिकानिमित्तंचाधिकारिविशेषणं अनीदं भिकानिमित्तयुक्तस्यपुरुषस्याधिकारिणोत्रवाकोक्तस्यलोभा
कार्यस्य च फलानपेक्षत्वाद्देनपौर्वत्वादनपेक्षासफलीवाकोनप्रकृतसंबंधमुपेयात् स्यतत्र मेवपुरुषार्थस्यादित्याशं
ला वत् यो योसर्वपरीदानात् दर्शपूर्णमासयोः अपते योब्राह्मणायगुरेत्युरातेनयातयात्तस्माद्ब्राह्मणायतावगुरे या७
तितत्रसंशयः किमेषः प्रतिषेधक्रत्वर्थउतपुरुषार्थइति तत्रफलाभावात् क्रतोऽप्रकृतत्वाच्चदर्थतालक्षत्वान्नफ
लस्यापुरुषार्थोनतुक्रतोः यातयादितिसाध्यतयायातनागम्यतेनपूर्वाधिकरणवसाणयारणवत्तेमाननयासाध्य
त्वाभिधानादेवयातनायाः साध्यत्वनस्वर्गादिवत्कामोपबंधाद्देपेक्षणेनहिप्रत्यवायःकेनचित्काम्यते तस्मात्पुरुषार्थमवगु फलवत्
२ ७ रणंनक्रत्वर्थं एकदेशिनांतुअवगुरणस्ययातनाफलत्वंनासिध्येत् नक्रत्वर्थपर्यवसायित्वात्रतिषेधविधेः नञर्थविष सांव
योहिकार्यास्माविध्यर्थोवाक्यार्थःकार्यंचनफलमपेक्षते अपेक्षमाणमपिनयातनयासंबध्यते कर्तृव्यस्ययातनाफल
त्वायोगात् नच तत्साध्यतयाचयातनागम्यते किंत्ववगुरणसाध्यतयातस्मान्नविनियोगफलत्वंयातनायाः अतएवन ७२

नियोज्यविशेषणतयापि स्वर्गादिवत्सम्बन्धयः नियोगापाके हि साध्यतया नियोज्यविशेषणं भवतीनान्यत् अतएव न वि
षयीभूतन अर्थफलं । विध्येयस्य यातनाफलत्वलाभयोगात् नावघातेण फलं तदनुष्ठानस्य लौकिकत्वेन विधिसंस्पर्शा
यदि भावात् उक्तं हि लौकिके चानुष्ठाने लौकिकाम्यमानानां तत्त्ववायोनावगम्यते कुतोन्यतः शक्यते वगंतुमिति अतो न न
अर्थो विधिपरेण वाक्येन यातनायाः फलत्वं शक्यमवबोधयितुं अनुपपत्त्यभावात् वाक्येनैव तत्प्रतिपादने वाक्यभे
दः स्यात् अवघातणाभावेना पूर्वं कुर्यात् अवघातणं च प्रसवायफलमिति तत्स्माल्लफलत्वं नानुगम्यते । अवघातणसाध्य
तायातनायाः सत्संगम्यते किं मूलाचियमवगतिरिति प्रमाणमस्माभिगपमाणानलभामहे प्रत्यक्षादीनां हवीयस्त्वात् श
ब्दस्य चान्यपरत्वेन तत्र प्रामाण्यायोगात् । निर्मूलावगतिरुत्पन्नापि प्रतिभावन्नसमीचीना भवति अथापि वाक्यभेदमंगीकृत्य
शब्दस्यात्र प्रामाण्यमुच्यते तथाप्युक्तं कार्यपरत्वेन हि शब्दानां व्युत्पत्तिः अवघातणं च यातनीफलसाधनमिति सिद्धरूपे
विनियोगः कथमिव शब्देन प्रतिपाद्येत व्युत्पत्तिविरहात् कथं चावघातणं क्षणिकं कालांतरभाविनीं यातनां साधयेत् अ
पूर्वद्वारेणेति चेत् न अन्यद्वारेणान्यस्य साधनायोगात् यागे वा यागादेरपि तथा सोपपत्तेरपूर्वाभिधानमुपसीदेत् तदि
हापि यागादिविषयमिवावघातणाविषयं कार्यात्मकमपूर्वमभिधेयमापद्येत न चैवमिष्टं न स्यादर्थवादमात्रेण तु फलत्वं स्वा
45 दित्वात् तावत् प्रागवरोधान्मलवदाससः दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते मलवद्वाससा न संवदेदिति किमयं प्रतिषेधः
क्रत्वर्थ उत पुरुषार्थ इति प्रकरणात् क्रत्वर्थ प्राप्तेभिधीयते नामवरूध्य यजेतेति वचनात् सर्वस्मादेव क्रतुव्यापारान्नि क्वा

रजस्वलातेननानयासहसंवादस्य क्रतौ प्रसक्तिः प्रसक्तस्य च भावा च प्रतिषेधानुपपत्तिः पुरुषस्य तु स्नातं व्येण प्रवर्तमा
२ नस्य रजस्वलया प्रसज्यते संवादः तेन यत्र प्रसक्तिस्तत्र प्रतिषेध इति पुरुषार्थता अप्रकरणे तु तद्धर्मस्तत्र विशेषात्
अनारभ्य श्रूयते तस्मात्सुवर्णं हिरण्यं भार्यमिति अत्र संशयः किं हिरण्यधारणमिति क्रत्वंगतया विधीयते उत क्रतुग
तहिरण्यानुवादेन धारणं संस्कारो विधीयते अथवा हि स्तेहिं भवतीति विहितस्य धारणानुवादेन सुवर्णता शोभनरूप
ता विधीयते यद्धिरण्यं भार्यं तत्सुवर्णमिति आहोस्विद्धिरण्यधारणं पुरुषार्थतया विधीयत इति तत्र पुरुषार्थत्वपक्षो हि पक्षे क
ल्प्यमतः क्रतोः अंगं स्याद्वैदिकत्वेन क्रियात्वेन च साम्यतः यद्यपि तावद्धिरण्यविशिष्टस्य धारणविधिस्तथापि तस्य फलापे
क्षायां वैदिकत्वक्रियासामान्याद्वैदिकमेव कर्मोपतिष्ठत इति तादर्थ्यमेवास्तु पक्रियारूपेणापि केनाप्यतानुपस्थितफल
कल्पना अथवा धारणस्य स्वभावत एव प्राप्यमाणसंस्कारत्वात्स्वरूपस्याच्च हिरण्यस्य प्राधान्यावगमान्निष्प्रयोजनस्य
च लौकिकस्य संस्कारायोगात् क्रतुगतहिरण्यानुवादेन धारणसंस्कारविधानं अथवा लाघवाद्धारणमप्यनूद्य सुवर्ण
विधिः तथापि तावत् क्रत्वर्थमिति प्रमाणमभिधीयते न क्रतुस्थहिरण्यं वा धारणं वात्र गम्यते तस्मान्न क्रतुशेषत्वं विधेस्तत्पुरु
षार्थता स्वर्गादिस्य चेरपि क्रियात्वादन्यत्र च वैदिकत्वादुभयमपि तुल्यं पर्युपस्थापकमिति नैकान्ततः क्रतोरुपस्थानं येन
विशिष्टविधिपक्षेपि क्रत्वर्थता स्यात् न च क्रतुगतहिरण्यप्रतीतिर्येन तदनुवादेन संस्कारविधिः स्यात् लोकेपि हिरण्य
सद्भावात् नहि क्रत्वर्थं रव्याक्तं नयेन बहिः क्रतुद्रव्यमेव न स्यात् पुरुषार्थं हि तदिति चतुर्थे वक्ष्यामः ननु क्रतुगतहिर सांव
ण्यप्रतीतिः संस्कार्यत्वादिति चेत् न इतरेतराश्रयात् क्रतुगहिरण्यानुवादे निश्चये संस्कार्यत्वं त[illegible]श्चये च निष्प्रयोजनस्य ८३

तदयोगात्क्रतुर्हिरण्यव्रतीति मितरेतराश्रयत्वं न हि स्वभावतः संस्कार्यत्वं अदृष्टार्थत्वेपि धारणाविरोधात् क्रत्वप्र
स्य त्ययश्च कर्मत्वं साध्यतामात्रमाह न शेषित्वं अत एव न धारणानुवादेनापि गुणविधिः क्रतुगतधारणाप्रतीतेः अन्यत्रा
पि धारणसंभवात् अतो न क्रत्वर्थं विधिवशाच्चावश्यं भवितव्यं फलेन तत्रार्थवादाभावे स स्वर्गः स्यादिति सद्भावे तु त
दुक्तमेव फलं यथेह जातव्यस्य दुर्वर्णत्वमात्मन अशोभनरूपता शोभाप्रकर्षो विशेषात् सर्वकर्मणां क्रत्वर्थपुरुषार्थयेच
विचारप्रसंगात् बध्यधिकरणे ऽनारभ्यवादः प्रसक्ततः तत्र प्रस्तावादेवानारभ्याधीतानां जुह्वादीनां वाक्येनैव कर्मांगत्वे सिद्धे त
द्विशेषश्चिंत्यते येन कर्मणा संबंधः जयान् जुहुयादिति किं सर्वेषां लौकिकवैदिककर्मणां अंगं जयादय उत वैदिकानामेव येषां
ते आहवनीयोस्तीति विचारः तत्राविशेषात् सर्वकर्मार्थत्वं प्रतीमहे तस्मात्कृष्यादिनापि लौकिकेन चार्थिनो जुहुयाज्जयान् यद्यपि कृ
ष्यादीनामाहवनीयो नास्ति जयादयश्चाहवनीये होतव्यास्तथापि स्वयमेव होमसाधनाहवनीयप्रयोजकाइति तदर्थमेवाहव
नीयं प्रणीय तेषु हूयमानानर्दध्यान्ति ॥ तस्मात्तत्राप्यवैगुण्यात् सर्वार्थाः स्युर्जयादयः नैवं प्रधानवैदेश्याद्वैगुण्यं जायते यतः यद्य
प्याहवनीयाभावकृतं नास्ति वैगुण्यं तथापि प्रधानदेशात्वंगानामवगतं तदलाभात्कृष्यादिषु क्रियमाणा विगुणा भवेयुः
क्षेत्रे कृषिराहवनीये च होम इति वैदेश्यं वैदिकेषु चाहवनीयादिमत्सु प्रधानसादेश्यं लभ्यत इत्यवैगुण्यात्तत्रैव जयाद
५५ यः शेषाश्चेष्टि लौकिके श्राद्धे वैदिके न शेषाः स्यात् अत्राप्यनारभ्यवादत्वे क्रत्वर्थपुरुषार्थविचारः तैत्तिरीय
काग्निकाम्येष्टिकांडे यावतोश्वान्प्रतिगृह्णीयात्तावतो वारुणांश्चतुष्कपालान्निर्वपेदिति समामनंति सेयं दातुरिष्टिर्नु प्रतिग्र
हीतुरिति वक्ष्यते ॥ सा विचार्यते किं लौकिके ऽश्वदाने मित्रदायादेभ्यः स्नेहादिना विधिमनपेक्ष्य क्रियमाणे निमित्ते पुरुषा

र्थो विधीयते उत वैदिके कर्मांगभूते ज्योतिष्टोमषोडशिके विषये तु वर्थं तथा विधीयते उतोभयत्रेति तदर्थं च किं दोषनिर्घाता
र्थं उत नेति तत्राविशेषादुभयत्रैवेति प्राप्ते अभिधीयते दोषनिर्घातकार्यं यत्रासौ तत्र गम्यते लौकिके स च दोषोस्ति वैदि
केन विधानतः यद्यपि निमित्तावस्थायां दोषवान् सोऽश्वं प्रतिगृह्णाति इत्यंशे विशेषं विशिष्टानुवादे वाक्यभेदात्तथापि
कर्मणः फलापेक्षायां स एवैनं वरुणपाशान्मुंचतीति वाक्यशेषाद्दोषनिर्घात एव फलमवसीयते तेन यत्र दोषस्तत्रै
ष्टिः॥ लौकिके चाश्वदाने दोषोस्ति वैदिके तु कर्मांगदाने विशेषविधानाच्च प्रतिषेधाप्रवृत्तेर्नास्ति दोषः तस्मात्कार्यवशा
दिष्टिः लौकिके स्यान्नुच्यते दोषनिर्घातकार्यत्वे स्यादेवं न तु तत्तथा वरुणगृहीतमोक्षः फलमवगम्यते लौकिकेनाश्वदा
नेन नासावस्तीति गम्यते वरुणपाशान्मुंचतीति वरुणगृहीतजलोदरपर्यायान्निर्मोकः नतु लौकिकमश्वदानं जलोदरनिमि
त्तमिति प्रत्यक्षादिनाल्वैद्यसंहिताभिर्वा गम्यते नापि प्रतिषेध्ये [illegible]नेन न केसरिणो दद्यातीति पापमात्रकल्पनात् न चानेनैव तस्य
तिपादनं अस्य प्रसिद्धदोषानुवादेन तन्निर्मोकार्थत्वापत्तेरिति विधिपरत्वात्तत्परत्वे वाक्यभेदात् अतोपि च दोषनिर्घात
त्वेन गम्यते नासौ लौकिकेस्तीति न तद्दर्शनलौकिकविषयत्वं अथवा नातीति यस्तावरुणगृहीतः पापमेव वदेत् ततः प्रति
रूपदिष्टस्य यथाकथंचिद्व्याख्यायमाने वैदिकेपि स्यागाद्दुःखदर्शनात् देववरुणग्राहेन राजानमभिध्यायेत् इष्ट्याऽवरुन्धिनोदेन
तद्दुःखशमनासत्त्वे स एवैनं वरुणपाशान्मुंचतीति चोपपन्नं तस्माल्लौकिकविषयतानोपपन्नमपत्र प्रसिद्धस्याश्वदाननिमित्तस्य वै
दोदिस्य नैमित्तिकं कर्मविधीयते तस्यैव प्रसिद्धाबालोच्यमानायां नैमित्तिकस्य वैदिकस्य वैदिकत्वाच्च तस्माद्वैदिकाहु सोव
दिकमेवदानं शीघ्रमुपतिष्ठते तेन न तत्संबंधि क्रतूपस्थानात्तादर्थ्यं गम्यते तत्र अनेयपेक्ष्यान्न लौकिकस्य ग्रहः फल ४४

कल्पनावगुरुन्ते किं चलौकिके पुरुषार्थत्वे वैदिके क्रतुशेषता न चैकस्योभयार्थत्वं वैरूप्यादुपपद्यते क्रत्वर्थप्रधानवि तै
धिपरत्वाद प्रयोजकता पुरुषार्थत्वे तु स्यात् प्रयोजकत्वमिति वैरूप्यं न च तदेकस्य विधेयैकं तस्माद्वैदिक एव स्यात्
अचोदितं कर्म भेदात् इयमेवेष्टिरुदाहरणं किमयं प्रतिग्रहस्य स्वतन्त्रक्रतुरुत हेतुकर्त्तृदातुरिति तदर्थं च प्रक्रमस्यार्थ
वादस्योपसंहारस्य च विध्युद्देशस्य च विरोधे कस्य बलीयस्त्वमिति चिंत्यते । विध्युद्देशबलीयस्त्वे तु प्रतिग्रहीतुः यावतो
अश्वान्प्रतिगृह्णीयात्तावतो वारुणांश्चतुष्कपालान्निर्वपेदिति वचनात् अर्थवादबलीयस्त्वे दातुः प्रजापतिर्वरुणायाश्व
मनयदिति प्रजापतिर्दाता संकीर्त्तितो वरुणः प्रतिग्रहीतास्य स्वां देवतामार्छदिति समानविभक्तिनिर्दिष्टः प्रजापतिः स्वां देवतां
एवं वा क्वे संप्रदाननिर्देशाद्वरुणं तेन प्रजापतिरश्वदानाद्वरुणग्रहं प्राप । स यः स पर्यदीर्यत स एतं वारुणं चतुष्कपालमप
श्यत्तं निरवपत् ततो वै स वरुणपाशादमुच्यतेति सर्वेषु प्रजापतिरेव दातानुषज्यते तेन परकृतिसरूपेर्थवादे दातुरिष्टि
र्वर्णिते य एवं विद्वानेवं कुर्यादिति दातुरिष्टिर्गम्यते तदेव विरोधे किं बलीय इति तत्र विध्युद्देशस्य प्रधानत्वात्तदनुरो
धेनार्थवादो व्याख्येयः दातुरपि तावद्दोषः स्यात् किं पुनः प्रतिग्रहीतुरिति तस्मात्प्रतिग्रहीतुरिति प्राप्तेभिधीयते असं
जातविरोधित्वादर्थवादो यथाश्रुतः व्याख्येयस्तद्विरुद्धत्वाद्विध्युद्देशस्य लक्षणा प्रतिगृह्णीयादिति हेतुकर्त्तोच्यते अ
45 स्विहितस्यापि कर्तृत्वं तत्प्रयोजको हेतुश्चेति चकारात् तस्मादुपक्रमबलाद्दातुरिष्टिः प्रपंचितं चैतद्बलीयस्त्वं क्र
तेर्जातोधिकारः स्यादित्यत्र किमर्थं तर्हीदमधिकरणं उच्यते मृगादिशब्दा वेदेपि बहुलं दृष्टप्रयोगाः गृह्णाति स्तो
तात व्यापारे कचिद्दृष्टस्तेन नासौ तत्परत्वेन व्याख्यातुं शक्यते इति विरोधाभासे का निवृत्त्यर्थमधिकरणं अथवा भाष्यका

रांतरैःसाल्लिंगाद्दार्चिंड्येस्यादितिसूत्रानुसारात्प्रतिगृहीतुरिष्टिराश्रितातल्लिंकसर्थमनेनैमित्तिकेनवसूत्रेणदातुरिष्टिरितिपाद
पितुर्भाष्यकारोधिकरणांतरंचकारसूत्रद्वयंतुपूर्वाधिकरणएवव्याख्येयंमत्वापचोदितमिदंकर्मभेदेसतिनिर्णयार्थात्ति
५ अतउभयमत्रस्यादितिचोदयंतस्योत्तरंसाल्लिंगाद्वैदिकत्वसामान्यात्तु।विजेश्वात्विक्संवंधिनिवैदिकेदानेस्यादित्यर्थःपा
नव्यापच्चेनद्वुत्अनाभ्यश्रूयतेसोमेंद्रंवरुनिर्वपेयःसोमंवमतीतितत्रात्तथैवसंशयःकिंलौकिकेसोमेरसायुनाद्यर्थं
पीतेवांतेपुरुषार्थतयेयमिष्टिरुतवैदिकेक्रत्वर्थतयाअथवोभयत्रेतितत्राविशेषादुभयोर्दोषाद्वल्लौकिकेमवे
त्दोषोह्यत्रास्तिवमनाद्धद्गृहिरिंद्रियवीर्येयोःभवतिहिवमनादिंद्रियवीर्ययोर्ह्रासनवरूणगृहवद्दोषंताविद्यमानतात्
गो नतत्संयोगांल्लौकिकेस्यात्वैदिकेतुयानमात्रस्यशास्त्रार्थत्वाद्वमनेपिनकश्चिद्दोषइतिनात्रप्राप्तश्चित्तविधिरर्थवान्एवं
प्राप्तेब्रूमःलोकेहिवमनायैवपानाद्दोषोनविद्यतेसम्यग्जरणपर्यंतंवेदेपानंविधीयतेनतावल्लोकेदोषोस्तिवमनार्थमेवपाना
त्अतोनतद्दोषोनलौकिकएवेतिशंकावत्वेदेसम्यग्जरणस्यापेक्षितत्वात्सम्यग्जरणपर्यंतमेवपानंशास्त्रार्थःतत्रव
मनाद्विपद्यतइतिअस्तिदोषःतेनदोषवशादेववैदिकेस्यात्यद्यपिदोषश्रवणमर्थवादस्तथापिलौकेदोषाभावान्नैमित्तिका
रापेक्षानास्तीत्यनपेक्षितंप्रायश्चित्तंवेदेतुक्रतुवैगुण्यात्तत्समाधिसापेक्षाजायतेअपेक्षितार्थत्वात्प्रायश्चित्तविधिर्म
वेत्अपेक्षितविधिर्ज्यायानपेक्षितचोदनात्तेनक्रत्वंगमेवेष्टिःफलंचैवंनकल्प्यतेअश्वदानेतुवैदिकमेवशौनकस्य
स्थितमितिअसत्यामपिप्रतीकारापेक्षायांतत्रैववारुणीइष्टिःलौकिकेतुप्रतिषिद्धत्वात्प्रतीकारापेक्षासद्भावेनुपस्थितत्वान्नेष्टि प्र २
गृह्णातीतिविशेषः तत्सर्वंत्राविशेषात्येयवैदिकेसोमवमनेक्रत्वंगमिष्टिरवधारितासाकिंयजमानवमनेश्चोत सो.वे
८५

हविर्वमनेपीति विचारः। तत्राविशेषतः सर्ववमनेस्यात्तदुच्यते। सोमं दं सचरुं कुर्याच्चः सोमं
वमतीति हि। यच्छब्दादिष्विवमनेमम्यते तुल्यकर्तृके। इष्टौ चरुतु पशोषत्वात्सत्वान्यवहि
नियुज्यते। कर्तृत्वेनेति वमनमपि तत्कर्तृकं ततः। निमित्तम् हविर्वमनं नमितमिति। स्थितं। १८।
सर्वप्रदानं हविस्तद्दर्थत्वात्॥ ॥वमनस्यत विशेषविषयत्वात्तत्प्रसंगादविशेषात् हृदय
मागतइत्यतः प्रकृत्य पंचमपादपरिसमाप्तेर्हविःशेषविषया कथा प्रवर्त्तिष्यते। प्रथमं
तावच्छेषसद्भाव एव प्रतिपाद्यते। दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते आग्नेयोष्टाकपालो भवती
ति। तथोपस्तरणाभिघारणाभिघारयति द्विर्हविषोवद्यति चतुरवत्तं जुहोतीति। तत्र संशयः किं स
कलस्य पुरोडाशस्याहवनीये प्रदानमुतावदानमात्रं प्रदायान्यच्छेषयितव्यमिति। यद्यग्ने
यचोदना सकलहोमेन विनानोपपद्यते ततः सकलस्य। अथ द्व्यवदानमात्रेणापि तदुप
स्य पतिस्ततस्तन्मात्रंहोमः। तत्राष्टकपालश्रुतेस्याअवयवपरत्वे ल हृदाः प्रसंगात्कृत्वा पुरोडाशा
वयव्यवानेनदेवतासंबंधी क्रियते। न च प्रदानमंतरेण देवतासंबंधोपपत्तिरिति सकलस्य
46 प्रदानं। यद्यपि द्व्यवदानस्य प्रत्यक्षश्रुतं होमसाधनत्वं अष्टाकपालस्य तु नुमेयं तथाप्य निवा

र्थमनुमानं। अन्यथाष्टाकपालसंबंधस्याश्रुतस्यानुपपत्तेः। उत्पत्तिशिष्टत्वाच्च पुरोडाशस्य ह्यवदातादुत्प
त्तिशिष्टाष्टत्वीयस्त्वं। अतो बर्ल ह्यवदानवाक्यमुपायपरत्वाख्येयं यत्सकलं जुहोति तद्धिरवदायेति। न
चान्यासमंतरेण सकलपुरोडाशसाधनकार्यागः शक्यते ह्यवदानेन कर्तुमित्यर्थोद्रव्यस्यते सो
मयागवत्। कथमिदानीं शेषकार्याणि स्विष्टकृदादीनि। विद्यमानसन्निहितशेषाभावात् विरंतर
माप्स्यंति। यद्यप्येवं तु यद्येषकार्यवशाद्ध्यवदानमात्रं हुत्वान्यत् संबध्यते तदभावे तु सकलहो
मान्यापयत्येतावान् पूर्वः पक्षः। कः पुनरयं पक्षद्वयस्यानुष्ठाने विशेषः। पूर्वपक्षे शेषकार्याणा
मपि प्रयोजककत्वात्तदर्थीनदाननाशेऽपि प्रत्याम्नायवद्ध्यविरंतेरात्पादः। सिद्धांते त्वप्रयोजककत्वाल्लोपइति।
प्रयोजननांतरमप्युपाव्रं शे[illegible]स्याभवः।। अत्रानिर्दिश्यते। यागः प्रधानमेकेत ह्यवदानेन न साध्यितः द्रव्य
मस्तीति कृत्वा सोतारत्नि प्रतिपद्यते। आग्नेयत्वं च कृत्स्नस्य तानेतेवोपपद्यते। आग्नेये ह्यवदाने यत्ततत्
द्धत्यदीयते। प्रधानत्वं तो हि यागेन युक्तं यत्र द्रव्यवशेनाबत्तेते न च सोमयागवद्व्यासमंतरेणानुपपत्तिः उत्प
त्तिशिष्टहि पुरोडाशस्याग्नेयत्वमेतावतैवोपपन्नं युक्ततो गृहीते ह्यवदानमग्नये दीयते अग्निदेवस्य यागसाधनताग्नेय
तासाधनत्वं च सदेयअकृतिनयद्युपपन्नं व्रीहीणामिव पुरोडाशादारसोमस्येव रसदारूपशोरिव हृदयमदारं अतोऽवव सांव
दानद्वारं पुरोडाशस्य साधनत्वमितिन सर्वप्रदानमितिमाध्यामिप्रायः वार्त्तिककारस्तमन्यते स संगताद्यप्युपपन्नमा
ग्नेयत्वं यदि प्रमाणाद्यां किंचित्प्रमाणमभविष्यत्। असति तु प्रमाणे साक्षादेवप्रदानं युक्तं न चात्र प्रमाणमस्ति येन व्रीहिपद् ५६

सोमवरुणादीनामग्रयामः चतुरवत्तं जुहोतीति वाक्यं प्रमाणमिति केचित् मन्वे प्रमाणं यदि येन जुहोमानुवादेन चतु-
रवत्तं साधनं विधीयते न त्वेवं उत्पत्तिवाक्ये सहोमस्याप्राप्तत्वात् यागमात्रेण होमाभावे विपर्यये विकृतानारण्यानुसृतेर्जु-
तीति वद्देवतासंबंधोपपत्तेः अतो नेयं वचनव्यक्तिः यज्जुहोतीति चतुरवत्तमिति किंतु यच्चतुरवत्तमित्युपस्तरणादिवाक्य-
प्राप्तं चतुरवत्तं द्वितीययासंस्कार्यत्वेनोद्दिश्यते संस्कारो होमो विधीयते होमश्च सर्पिषो वै प्रक्षेपः तत्र यागस्योत्पत्ति- ग
वाक्यप्राप्तत्वात् प्राप्तः प्रक्षेपांशः संस्कारो विधीयते अतो नानेनोत्पत्तिवाक्यविहितस्य कर्मणः साधनविधानं येन पु-
रोडाशस्य तत्प्रकृतित्वं स्यात् कर्मांतरमिदमेव घातादिवत् संस्काररूपं विधीयते यागस्य तु साधनांतराभावात् पुरोडा-
शएव साक्षात्साधनमिति सर्वेडा हानेन न तु आचारादेव होमः प्राप्तः न आचारस्य स्वतः प्रामाण्याभावात् श्रुतिकल्पनस्य
च प्रत्यक्षश्रुत्यैव श्रुतिसद्भावेनुपपत्तेः यदि चाचर्यमाणो होमः स्यात् तस्य प्रकृतिविकृतिसाधारणत्वादिकृतिष्वपि
प्रदेशिका एव होम इति प्रसक्तस्य दारव्यादाहवनीयादयः पवमानेष्ट्यादिष्वपदेशादेव प्राप्येरन् ननु यथा स्वकालादित्वादितन्त्रा-
पात् तत्राता सामग्निः प्रकृतितः प्रयाजादिवदिति स्रुच्चकारव्यवहारो नोपपद्यते तस्मात् चतुरवत्तं जुहोतीति होमविधिः यागस्त्व-
सकलपुरोडाशयागव्यक्तइति सप्तमं जसंज्ञाधिकरणं तु होमविषयं व्याख्येयं प्रायेण हि विशेषहोमद्रव्यनाहृत्य विमुवस्वावि देवाइति च
थ्यैवादास्सकलस्य होमं मन्यते चतुरवत्तं जुहोतीति वचनात्तावत् एव होमः सकलस्य तु देवतासंबंधस्त्यागमात्रादेवोप-
47 पन्नः शेषात् स्विष्टकृतइत्यादि सप्तमं जसंभवति ननु अग्न्यादिभ्यो दत्तं कथमिव स्विष्टकृते दीयते त्यक्तस्य हि पुनः स्वीकारे
शिष्टाचारविरोधः स्यात् प्रत्यक्षश्रुत्याचारबाधितत्वात् तावन्मात्रे पुनः स्वीक्रियत इत्यदोषः अप्रयोजकत्वादेकस्मात्

८७ चेरन्नं शेषस्य गुणभूतत्वात् सति शेषे शेषकार्यमिति। स्विष्टकृदादीनि किमर्थं स्यादविशेषः कार्यमेव्यतः सर्वेभ्य इति प्राप्ते उच्यते यदि शे
षगुणकानिडाध्यानकर्माण्येतानि ततः स्यादेवं शेषस्यापाकीर्णकरस्यापेक्षितप्रतिपत्तेः प्रतिपत्तिनियमो विधीयते सयस्यैव नि
यतेतस्यैव प्रतिपत्तिर्नियमलोपाद्वैगुण्यं स्यात्तस्मात् सर्वेभ्यः प्रतिपत्तिश्चैषां चतुर्थे वक्ष्यते उक्तं तोयेन संयुक्तं तदर्थं श्रुतिहेतु
त्वान्न स्यार्थान्तरगमने शेषत्वात् प्रतिपत्तिः स्यादिति तेनैव च गतार्थत्वान्नेदमधिकरणान्तरप्रयोजनं लक्षणित्वेनानिद्बोधिकरण
५ स्य पूर्वपक्षे शेषकार्यमेवराः। एवं पूर्वपक्षेप्यसर्वेप्रदानं किं तदा चिंतायाः प्रयोजनं । तत्राह पूर्वपक्षेपि सर्वेऽप्रदाने प्राप्ते स्विष्टकृदादिव
शेन शेषस्याप्यते प्रध्यानकर्मचस्विष्टकृदानवतित चैकस्मादवमवतीत्येकस्मादेवक...र्मणं सिद्धान्ते तु अपेक्षितप्रतिपत्तेः सि
तस्य शेषस्य प्रतिपत्तिरियं इति सर्वेभ्य स्यादिति प्रयोजनं एकस्माद्यथाकाम्यं विशेषात् कृत्वा चिंतेयं यदा शेषकार्यवश म
देव शेषस्यापयित्वाप्येकस्मात् कार्यमपि तदा किं मानियमो यतः ऊनम्भ्रिद्वृतम् स्यादिति विशेषाभावादनियम इति प्राप्ते क्रमः
मुख्यस्य प्राप्तमिम न त्वाश्लेषः स्थाप्यते तस्मिंश्च स्थापिते तत एव शेषकार्यमित्यनुपपन्ने निमित्तविघातान्तरेभ्यः शेषस्य
स्थापनं तस्मान्मुख्यादेव कार्यमिति। भक्षाश्च ...दान शब्दः परिक्रये आग्नेयं चतुर्धा कृत्वा इदं ब्रह्मणा इदं स्यादिदमादरी इदम्
हिग्भ्यः समर्प्यते तत्र संशयः। किमिदं समर्पणं कार्यार्थं यथेष्टविनियोगार्थं परिक्रयाय उत ऽप्रतिपत्त्यर्थं भक्षणायेति
तत्र भक्षस्यास्रवणात्तानतादर्थ्यं नावगम्यते किं यस्य प्यानति स्ता वद्वदतीति तदर्थं तान हस्यक्रतेमुसितादर्थ्यमप्यवसानं
शक्य कर्मकरेभ्य श्चदीयते दीयमानेन च किं पत्नीमपि तावद्दानतिं करोतीति सोमवचमसवत् परिक्रयार्थता मेवस्वामी हि रचस्य
नेन परिक्रीणीतेन न चिह स्वामित्वं कस्य चिद्दत्तं देवता गेह विपर्यतः सकलस्य हविषो देवताये ऽ... तत्वादनीशानो पत्न सोब
नस्तत्वं यः स कथं ऋत्विग्भिः कथं परिक्रीणीतेति तस्मान्न परिक्रयः शेषस्य तु प्रतिपत्त्यपेक्षत्वात् द्योगतयाच्च पुरोडाशस्य भक्षणमे ८७

वप्रतिपत्तिरवगम्यतेतिकृते विशेषमात्रेणेष्टायांप्रमादयो नियम्यते तन्निमस्यापिदृष्टमेवप्रयोजनं तेषांकर्दिष्टमानाण
प्रयोगेन्गकौशलं भक्षणादिसामर्थ्यं भवतीतिभक्षणार्थताइतिशास्त्रदीपिकायांतृतीयाध्यायस्यचतुर्थःपादः आज्याच्च
सर्वसंयोगात् शेषकार्याणि किमाज्याद्युपांशुयाजद्रव्यादुक्तेव्याप्नुतनेतिसंशयः तत्राविशेषादुक्तेव्यानीतिप्राप्तउच्यते
कृतार्थस्यप्रतिपत्त्यपेक्षस्यस्थितस्यशेषस्यप्रतिपत्त्यर्थानिशेषकार्याणि न चाज्यमेवंविधमस्तियत्तावद्ध्रुवायामप्युपांशुया
५ द्रव्यु जार्थंगृहीतंवशिष्टमाज्यंतत्सर्वार्थमुपस्तरणाद्युपयोगीत्यकृतार्थमप्रतिपत्स्यते सर्वार्थत्वेतेन निशेषेणसमिष्टयजुर्होमःक्रि
यतइतिनततःशेषकार्याणि यच्चजुह्वांचतुर्गृहीतंतदशेषंहुतमिति शेषाभावान्नाज्याच्छेषकार्याणि सान्नाय्यस्यापीयेस्विष्टकृदिज्य
तदुत्तरसान्नाय्यस्थायीयेज्यपतेसहकुंभीभिरभिक्रामेदितितत्र किंशेषकार्याणिक्तेव्याप्नुतनेतितदर्थंचविकुंभीषुशेषोविद्य
तिउतनेतितत्राभिक्रमणमात्रंकुंभीभिर्नहोमःसच भिक्रम्याप्याहवनीयमवदायेवजुह्वायथाप्रकृतिकृतेव्यइतिशेषसद्भावा
कुर्वंश्चस्विष्टकृदादीतिप्राप्तेत्रूमःनेदमप्राकृतकार्यमपूर्वेणाभिक्रमणंकुंभीभिर्विधीयते किंतुयदेवप्राकृतंहोमार्थंजु
ह्वाभिक्रमणंतत्रैवजुहूमपहायकुंभ्योनिर्वय्यमानाहोमार्थाविज्ञायतेनह्यन्यथाहोमार्थाभिक्रमणसंबन्धोयुज्यतेतदने
नप्रकारेणकुंभीभिर्होमोविधीयतेतद्दिश्चोद्याभिक्रमणंप्रासमेवानुवदतितस्माद्दत्तैशेषाभावान्नशेषकार्याणि सौत्रामण्या पि ५
चमृहेषु सौत्रामण्यांपयोग्रहाःसुराग्रहाश्चतत्रश्रूयतेयथागृहीतान्महान्तश्चिद्रुपादद्यतेउत्तरेग्नौपयोग्रहाञ्जुहोतिदक्षि अ
प: णेग्नौसुराग्रहानितितत्रापिपूर्ववदेवसंशयपूर्वोत्तरपक्षाःसोमग्रहतुल्यश्चतत्वोन्तत्रचशेषसद्भावादिज्ञापिस्यादिस्येवता
48 मारांकोच्यावचेपितुमतिदेशःउच्येतकवचेककुमेमेदप्रतिकर्मक्रियेरन् सर्वेपदष्टायांपद्धुमीणांग्रायमस्थतरायनिर्वपती
ग्रायवाहतायेस्येवमादीनितेषांषड्वहवीषिक्रमेणयथादेवतंनिरूप्यप्रकृतिवत्सहावघातपेषणेकृत्वाविभागेप्राप्तेतम

रूत्सोवचनं। तसर्वैरेकंपुरोडाशं कृत्वात तः समं तपर्यवदाय भक्ष्या। नानिर्दिश्यते तत्र किं प्रतिकर्म भेदेन स्विष्टकृदिडमवदेयं उत
सकृदिति संशयः तत्र कर्मबहुत्वेन प्रतिकर्मैवसामिभिः चोदकैः शेषकर्मोपि प्रतिकर्मोदिश्यते तस्मात् प्रतिकर्मावदेयं तथा च
८८ प्रधानभेदेष्व कस्मिन्नपि शेषे शेषकार्यं कृते सिद्धवद्धेतुदर्शयति द्विरैडानवदस्य भक्ष्यमिति द्विर्हितस्यव बहुकरोतीति तद
हि हविः प्रतिभागे भूमः सर्वसाधारणः शेषस्तस्मात्सकृदवद्यते तावतैव हि सर्वेषां कृतं स्यादविशेषतः ननु यत्तस्य पुनस्त्री
गायोगान्तसकलः पुरोडाशः सर्वार्थः किं सकेकावयव रके कस्य यागस्य साधने सद्ध्येनावयवेन यो यागः क्रियते तदुत्तरार्धा
दवदीयमाने तस्य शेषादवत्तं भवतीति भेद एवन्यायः नैतदेवमवयवानामेव विशेषाभावग्रहणान्नह्येतत् स[illegible]तेपम
यय वास्यायमस्येति विशेषप्रमाणाभावात् होमदेशादवचनाद्व्यवस्थितानां यागदेशाः तेन यागावस्थायामेव संक यद
ल्पयितव्यं यो स्मिन्पुरोडाशे निर्वापदशायामिन्द्राय राथंतराय हत्नुं प्रत्नोतोशस्तस्मै हरामीति एवं सर्वेषु कृतेषु शेषस्य सा
धारणत्वाद् गृह्यमाण विशेषशेषकार्यं तत्रैशास कृत्कर्तव्यं ऐन्द्रवायवेतु वचनात् प्रतिकर्म भक्षो न प्रधानभेदहेतु निर्देश तद
स्त्वर्थवादमात्रं ऐन्द्रवायवे तु वचनात् प्रतिकर्म भक्षः स्यात् ऐन्द्रवायवे तु किं सकृद्भक्षणमुतद्विरिति पूर्ववत्सकृदिति प्राप्ते व
चनाद्विरिति सिद्धांतः सति वचने पूर्वपक्षासंभवात् सूत्रोधिकरणएव वा पूर्वपक्षोना परिहारार्थं सूत्रेनाधिकरणांतरं सोमेव
चनाद्भक्षो न विद्यते सोमे बहवो ग्रहाश्चमसाश्च पुरुषाश्च तत्र संशयः किं न कश्चित्कस्यचिद्भक्षणमुत सर्वे च सर्वेषामविशे
षेण भक्षः उत यस्य यत्र प्रत्यक्षवचनं तस्य तत्र भक्षणं अथवा समाख्यावषट्कारहोमाभिषवप्रत्यक्षवचनैर्भक्ष इति वा सोव
र्विकेतु सर्वत्र सर्वेषां भक्ष इति पक्षमतिमंदत्वादनुपन्यस्य त्रयः पक्षा दर्शिताः तदिदमतः प्रभृति होमाभिषवाभ्यां चेत्येवमं
तमधिकरणं तत्र भक्षणं नास्ति सोमस्य निःशेषं हूयते यतः शेषे सत्यपि नैवात्र भक्षणं विध्यभावतः सोमे हि यद्ग्रहास्था ४८

द्वि॰ सु॰

पयस्विनमसं जुहोतीतिवचनात्सोऽग्रामणीः साकंप्रस्थायीयवच्छेषत्वं नास्ति कुतो भक्षणं अल्पं जुहोतीति वचनमप्यवात्सो

मपात्राणामनुवादइति मन्यते यस्तु गनिपातमात्रे पारार्थ्यस्य केतार्थत्वात् कर्मावशेषे होमे स्यात् तस्य सोमस्याप्यवपि तथैव स्यादुपां

शुयाजे होतव्यस्य शेषः स्यात् अपशेषकार्यावशाद्धि एतत्तेषामपि प्रयोजकत्वाच्छेषनाशे नाशे पापहारणवपि स्विष्टकृदादि

वपि हविरन्तरागमः स्यात् तस्माद्शेषत्वाद्भक्षणं यद्यपि चाल्पं जुहोतीतिवचनस्यानर्थत्वाच्छेषः स्यात्तथापि न भक्षो वचनाभा

वात् पुरस्तादैन्द्रवायवं भक्षयति वषट्कर्तुः प्रथमभक्ष इत्येवं विधाने ग्रावभिरभिषुत्याहवनीये हुत्वा प्रत्यञ्चः परेत्य सदसि भक्षान्भ

क्षयन्तीत्यादौ सर्वेषां ग्रहणान्तरश्रवणात्तस्य शेषविधिनैव भक्षं विधत्ते अथ तस्य हारियोजनस्य सर्व एवं लिप्सन्त इति लिप्सामात्रेऽभ्युक्ते

न भक्षः तस्मान्नास्ति भक्ष इति प्रथमः पक्षः शेषस्तावदल्पहोमविधानादस्त्येव तस्य वासति भक्षे विशेषविधाने पुरस्तादैन्द्रवा

यवं भक्षयतीत्यनुपपद्यमानं भक्षं गमयति तच्च लिंगं स्थालीपुलाकवदविशेषेण भक्षं गमयतीति सर्वेऽत्र सर्वेषां भक्ष इति द्विती

यः पक्षः स्यादेतत् यदि विशेषविधिरयं असत्यां तु भक्षणप्राप्तौ विशेषविधिर्न घटत इति अयमेव विशिष्टभक्षविधिः तस्माद्यत्रै

न्द्रवायवादौ यस्याध्वर्युचोदे भक्षोपदेशस्तत्रैव तस्य भक्षो नान्यत्रेति प्रसज्यत इति तृतीयः पक्षः सिद्धान्तस्तु सर्वमेतद्यथोपदेशं भक्ष इ

ति पुरस्तादैन्द्रवायवस्य एवमादिभिस्तु भक्षोपदेशो येषु तेष्वेव भक्ष इति न ब्रूमहे कारणान्तरादेव भक्षप्राप्तेः पुरस्तादित्यादेस्तु वि

शेषमात्रपरत्वात् तच्च कारणान्तरमन्यत्राप्यस्ति किं पुनः कारणान्तरं समाख्या वषट्कर्तुः सोमाभिषवाय यथायथं जापकाः हारियोजने

५१ तु वचनं तत्र च मसेषु तावत्समाख्या पाचमसिनां भक्षः होतृचमसादि समाख्या वैदे होतुश्चमस इति मंत्रे पठिता सोमचम

स इति लौकिकी समाख्या चमस इत्येषोऽदनार्थस्य चमेरौणादिको साध्वनः प्रत्ययः तस्मादत्र होत्रादिभिश्चमितव्यः सोम इति

सिद्धश्च मसेषु चमसिनां भक्षः उद्गातृचमसमेकः भक्षतिसंयोगात् संजति वषट्कारादिनिमित्तं भक्षमनुकाधिकरणमसमा

९ ष्येवांतरासमाख्याभक्षमेवानुस्मरति तत्रैव मंत्रे प्रोद्गातॄणां चमस इति श्रूयते न चोद्गातृचमसमनुज्ञाताएको भक्षयेत् प्रातिप
दिकार्थविशेषितो बहुत्वस्य पारार्थ्यान्न व्यवकल्पनादिति प्रथमः कल्पः युक्तं पात्रे बहुत्वस्य प्रकरणे संतासंभवादिह तु ल
क्षणया र्थपरत्वे संभवति न वचनस्यात्यन्तबाधनं युक्तं तस्मादुद्गातृशब्दः पुरुषान्तरं लक्षयतीति तत्र चाविशेषात्प्रकरणग
तसर्वपुरुषलक्षणा सर्वेषां भक्ष इति द्वितीयः पक्षः अस्यार्थे संभवति न कस्यचित् लक्षणा युक्ता गानकारिषु चात्रि प्रवयवयो
द्यम गेन वर्तमानं प्रातिपदिकं बहुवचनं चाप्यत्यर्थं भवति तस्मादपसुब्रह्मण्यानीत्रयाणां गानकारिणां छंदोगानां भक्ष इति तृतीयः
पि पक्षः नावयवव्युत्पत्त्यापि निर्गुणतद्धितेः संभवति न हि गानमात्रमुद्गानं तात्पर्योहि द्वितीयाभ्यति कुरूर्ध्वस्य गायतेरभिधेयाता चो
द्गातैवैको गायतीति बहुवचनानुपपत्तेः तस्माल्लक्षणैवैवन्याय्यासा च न सर्वेषां किंतु प्रशस्त्र बहुवचने संबंध्यावांतरसामा
न्यात् सुब्रह्मण्यानां चतुर्णामपि छंदोगानां अतश्चत्वारोपि भक्षयेयुः नैवं सत्यं लक्षणा सा तु यथावांतरसामान्याच्चतुर्णामेव न स
र्वेषां एवमेकस्तोत्रसंबंधः सदसि च सन्निधानं भक्षवेलायां च व्याप्नोति रित्यैन्यवांतरसामान्यानि स्तोत्रकारिणां संतीति तेषा ता
मेव त्रयाणां लक्षणा न्याय्या किं च प्रेतुहोतुश्चमस इति यत्र भक्षयितारः स्थिताः तत्र नयनं भक्षार्थं प्रेष्यते सदसि च नयनं श्रू
तो ये सदसि स्थितास्तान् सर्वान् व्याप्नोतीति गम्यते न च सुब्रह्मण्यस्तत्र स्थितः न च बहुवचनबलात्तस्य सादसि स्थितिराक्षे
ते प्तुं शक्यते स्थिष्टवस्तोत्रकारिषु तदुपपत्तेः अतोयत्केनचिदुपनयादुक्तमपास्य सुब्रह्मण्यादीनोपन्यायवादिन इति तदेवान्याय
मपनीतं चेति कृत्वा प्रातरुन्नत्भाषिवदुपेक्षितव्यं यावत्तु तो भक्षो न विद्यते ऽनाम्नानात् रइदमपरं भक्षस्य कारणं यथा सोब
चमसमन्यां अमसां अमसिनो भक्षयंतौ सुर्त्कऽथै तस्य हारियोजनस्य सर्व एव लिप्सन्ते इत्यभिध्यानात् भक्षणमेव लिप्सति
नाविध्यीयते तेनैतद्वचनं हारियोजने भक्षस्य कारिसाभिति स्थितेः चिंत्यते किं चमसिनामेवात्र भक्षणमुत सर्वेषामन्त्वि ५८

जामिति यच्च चमसिनां तदा ग्रावस्तुतः कारणं तमाभावादुदनभक्षणं सर्वविषयत्वेतु तस्यापि भक्ष इति तत्र । सन्निधेः सर्वश
ब्दोयं चमसिष्वेव वर्त्तते तेन तेषामेवायं भक्षो ग्रावस्तन्नैवं भक्षयेत् तदुच्यते सर्वशब्दोयं कृत्स्नार्थवचनोपटतः तेन सर्वेषु वर्त्तेत न
पि संकोचोस्य युज्यते सर्वशब्दोयं समस्तवचनो पुरमसमैणाव्यवहारा प्रोगात् केनचिदवच्छेदं सहते स चावरयद्भकृतयाग
गतत्वेनाछिन्नव्यः चमसिनामपि प्रकृतगामिनामेव ग्रहणात् तेन चेद्धि शेषितस्तन्मात्राद्दे च सिद्धं नैनमूयश्च मसिशब्देन यथा
समसत्वेन वेन्दूताधैन क्रतेः संकोचो युज्यते तस्माद्ग्रावस्तोपि भक्षः वषट्काराच्च भक्षयेत् इदमपरं कारणं वषट्कर्त्तुः प्रथमभ
क्ष इति वचनात् समाख्याप्राप्तभक्षानुवादेन प्राथम्यमात्रं विधीयते न भक्षणमिति चेन्न वषट्कर्त्तृविशिष्टभक्षानुवादेन प्राथम्य
विधौ विशिष्टानुवाददोषात् प्रथमभक्ष इति समस्तमिदमेकं पदं तस्य चैकत्व संख्यानैकार्थेन भक्षणमुद्दिश्यापरेण प्राथ
म्यं विधीयत इति वचनव्यक्तिद्वयं संभवति तस्माद्वषट्कर्त्तुर्भक्षणं प्राथम्यविशिष्टं विधीयत इति वषट्कारोपि निमित्तं होमाभि
षवाभ्यां च अपरमपि कारणं होमाभिषवावेवं ह्याह हविर्धाने ग्रावभिरभिषुत्याहवनीये हुत्वा प्रत्यञ्चः परेत्य सदसि भक्षान्भ
क्षयन्तीति अत्र हि हविर्धाने अभिषवः स च ग्रावभिः प्राप्यावीच होमाद्धोमश्चाहवनीये ततश्च ग्रावस्तुतः प्राप्तिरिति सर्वमिदं वचनात्
सामर्थ्याच्च प्राप्तं न विधेयं अभिषवहोमसमानकर्त्तृकं भक्षणमेव विधीयते इति तयोरपि कारणत्वं प्रत्यक्षोपदेशाच्चमसानाम
समाख्यानाः इदानीं प्रबलोधिकरणो क्तानां भक्षकारणानां समवाये किं बाध्यबाधकत्वमुपक्षेप इति चमसेषु हि चमसिनां समा
ख्यया भक्षणं वषट्कर्त्तुर्वषट्काराद्धोमाभिषवाभ्याम ध्वर्योः प्राप्यते तत्र समाख्याया अमसेकविषयत्वाद्वषट्कारहोमाभिषव
भक्षयणायोः समाख्यया बाध्योगाच्च स्यात्त्व निरवकाशत्वेन ताभ्यां बाध्या संभवादवयवशश्च सर्वैर्भक्षैः प्रतिपत्तिः संभवे
न्पतमस्यापि बाध्योन युक्तं इति समुच्चय एवेति सिद्धान्तितं ॥ एकपात्रे क्रमाद्ध्वर्युः पूर्वो भक्षयेत् सिद्धे नैकपात्रगणे क्र
मश्चिंत्यते वि॰ मध्वर्युः पूर्वं भक्षयेदुत वषट्कर्त्तेति तत्राध्वर्युहस्ते पात्रस्यावस्थानात् तावद्भक्षयेत् ततो वषट्कर्त्ता चमसि

इत्यद्धाराद्देवहि बधिसावकाशत्वात्प्रतिपत्तेश्चैकेनैक भक्षणं न सिद्धः चमसिनामेव चमसेषु भक्ष इति पूर्वः पक्षः। वाचनिकयो ४

शा॰ ५

स च द्वचनमनादृत्य न्यायादेव चिंत्यते

सिनश्च वषट्कर्तुः प्रथमभक्ष इति भक्षपरे न प्राथम्यं मणिविध्यत्ते वाक्यभेदात् अथवाध्वर्योः प्राथम्यस्य न्यायतः स्थितत्वान्न प्राप्तनेपु
१॰ सिनश्च वषट्कर्तुः प्रथमभक्ष इति भक्षपरे न प्राथम्यं मणि विध्यत्ते वाक्यभेदात् ... वषट्कर्तुश्च मस्ते भ्यः प्रथमभक्ष इति ताध्वर्यो भक्षान
के वषट्कर्तुश्चमासिनां चानवगतः क्रम आकांक्षित इति तद्विषयमिदं वचनं वषट्कर्तुश्चमसेभ्यः प्रथमभक्ष इति ताध्वर्योर्भक्षान
स्मादध्वर्योः प्रथमभक्ष इति प्राप्तः क्रमः वचनस्याविशेषेण प्रवृत्तेर्न्यायमात्रेण संकोचायोगाद्विशिष्टविध्यानात् वाक्यभेदाभावा
२५ प्रोते वनः प्रथमं पाहीति मंत्रवर्णो कारणम् तस्य वषट्कारस्य च प्राथम्यान्निमित्तं भक्षणं प्रथमं कर्त्तव्यमेतेन वचनादभावेपि कारणं
प्राथम्यादेव वषट्कर्तुः प्रथमे भक्षणं भवतीति प्रतिपादयितुमिदमधिकरणं वचनोपन्यासस्तु कृत्वाचिंतोद्घाटनार्थमित्याहुस्ते
लोकास्तव्यवहारविरोध्यः तार्त्तीयः क्रमो भिध्येयो विध्येय एवेति विसंष्ठुलं व्यवहरति अत एवासौ तृतीये चिंत्यत इत्याहुः अत्रैवाधि
करणे क्रमचिंता वषट्कारो चमक्षयेदिति तत्र वषट्कारोभक्षनिमित्तमित्युक्तं न क्रमः सत्विह चिंत्यते सोप्यनभिधेयः पांचमिकं वि
चि देध्येयश्चस्यादिति सिद्धांतहानिः पंचमे वासौ चिंत्यस्यात् प्रसंगादिह चिंत्यते युष्माकं मिवेति चेत्तर्हि तयैव हि विध्येयत्वा
द्दसौ तृतीये चिंत्यते इति पांचमिकाद्विशेषाभिध्यानप्रलापः किंच यदि वचनादिति सूत्रे कृत्वाचिंतोद्घाटनं ... यंत हितद
द्दसौ तृतीये चिंत्यते इति पांचमिकाद्विशेषाभिध्यानप्रलापः ... प्रागेव कृतामिति न कृत्वाचिंताच्छेदनमुज्यते यदि च न्यायादेव
धिकरणं समाप्यकर्त्तव्य इदं तु कारणानुपूर्व्यादिति सूत्रात् वचनादिति सूत्रानुपपत्तिः न च शक्यमिदं न्यायाख्येयं यदावष
प्राथम्यं कल्प्यते तदा वचनमेवेदं न्यायानुवादमात्रत्वात् नन्ववचनादिति सूत्रानुपपत्तिः न च शक्यमिदं ... मिति ने विशेषः
द्वारः कृतस्तस्य न भक्षणं कर्तव्यं अकृतस्य भक्षणासंभवात् होमे कृते तन्निमित्तकमपि भक्षणमुपस्थितमिति तदेव प्रथमं कृत्वा पश्चादन्यत्कर्त्तव्यं वक्ष्यति हि सहाल्पे मेस
सोम प्रस्तुतवषट्कारनिमित्तमुपस्थापनं भक्षनिमित्तं तत्पक्षमिति तदेव प्रथमं कृत्वा पश्चादन्यत्कर्त्तव्यं ... तस्माद्वचनादेव प्राथम्यं वषट्कर्तुः अभ्युच्चयमात्रं तु कारणानुपूर्व्या॥ सां ब
वनीयमनुपाकृत्य पश्चादग्नीषोमीयो याकरणमिति तस्माद्वचनादेव प्राथम्यं वषट्कर्तुः ... अनुज्ञानमुच्यत इति दर्शयितुमुक्तरचिंतार्थं चे ५॰
वचनादननुज्ञातभक्षणं नानुपहूतेन सोमः पातव्य इत्यत्रोपहूतशब्देनानुज्ञानमुच्यत इति दर्शयितुमुक्तरचिंतार्थं चे
वचनादननुज्ञातभक्षणं नानुपहूतेन सोमः पातव्य इत्यत्रोपहूत ... अनुज्ञाप्य भक्षयितव्यं वचनादिति स्थितं तत्कौकिकेन शब्देन
न सूत्रे नानुपहूतउपहूय यश्चेत्समनुज्ञापयेल्लिंगात् अनुज्ञाप्य भक्षयितव्यं वचनादिति स्थितं तत्कौ किकेन शब्देन
न सूत्रे तदुपहूतउपहूय यश्चेत्समनुज्ञापयेल्लिंगात्

मंत्रेण चेति उपहूत उपह्वयस्वेति लिंगवन्मंत्राम्नानात्तेनैव कर्त्तव्यमिति इदमपि ऽआपि सूत्रमेव तन्नार्थोऽत्र ति वचनं उप
हूत उपह्वयस्वेति मंत्रः स किं समस्तस्यैवानुज्ञानानुज्ञापनयोरन्यतरत्र ग्रयो (?) इतरत्र लौकिकः शब्दः उतोभयत्रापि समस्त
किं वा विभज्य यथायथमिति तत्रानुज्ञापनपूर्वकत्वादनुज्ञायामंत्रांशयोग्यात् तद्विपरीतत्वान्न विभज्य विनियोगः तस्मा
समस्तोयमन्यतरत्रोभयत्रवेति प्राप्ते ब्रूमः लिंगेन वाक्यं बाधित्वा विभाग एव नामंत्रयोः तत्रापि पाठक्रमसमर्थक्रमेणाबा
धितेन श्रावस्थितो उपहूयस्वेति पूर्वं भवित्यनुपत्राने प्रयोज्यः पूर्वं पठितो उपहूत शब्दः पश्चात्तन्यामनुज्ञायं तदेक
पात्राणां समवायांत उपह्वानं किं सर्वेषुरूपाणां उत एकपात्राणामेव सविशेषा सर्वेषामिति प्राप्ते ब्रूमः दृष्टार्थमनुज्ञा
छा पनं लौकिकं भागाधिकारे च मंत्रं योग्यं तत्रैकपात्राणामेवेति तेषामेवानुज्ञापनं यास्याप नयेनापनीतो भक्षः प्रवरवत् हो
त्रप्रवचनाम्नातयाऽस्याः समाख्यया होतुः प्राप्तस्तत्र काचिद्धोतुरपनीय यजमानस्य विधीयते तस्यामपनीयमानायां कि
वषट्कारभक्षावपनीयेते उत नो होतर्येवावतिष्ठते याज्यामात्रेण्वपनीयेति याज्याया अपि वषट्कारो तौ हि याज्यातो वषट्कारस्य
य भिन्नत्वान्नापनयेपनयः यद्यपि स्वयं वा निषिध्यत इति यष्टृत्वं यजमानस्योक्तं तदपि याज्यामात्रप्रयोगादेवोपपन्नं अतस्त
नगृहीतायो याज्याया अपि होतैव वषट्कुर्यात्तन्निमित्तश्च भक्षस्तस्यैवेति प्राप्ते ब्रूमः यष्टृत्वं यजमानस्यास्य सहवचनाच्छ्रुत
यदि पूर्णं च यष्टृत्वं वषट्कारेण जायते याज्यामात्रप्रयोगे तु न तन्न युज्यते अनवानेन यष्टव्यं याज्यामात्रं प्रवलम्बसो।
अवान्याद्यजमानो तो वषट्कुर्यात्स एव ततः भक्षोपि यजमानस्य वषट्कार निमित्तकः पात्र चमसो नैमित्तिको भक्षविकारः स्मृ
तिसंयोगात् यदि राजन्यं वैश्यं वा याजयेत् स यदि सोमं बिभक्षयिषेन्न्यग्रोधस्तिभीराहृत्य ताः संपिष्य दध्यन्युन्मृज्य
तमस्मै भक्षं प्रयच्छेन्न सोममिति राजन्यवैश्यनिमित्तेन सोमविकारः फलचमसः अतः स किं भक्षमात्रे सोमं विकुर्या

दुतेज्यायामिति संशयः तत्र विभक्षयिष्यदित्युपक्रमाद्भक्षं प्रयच्छेदिति चोपसंहाराच्चैव विकारो नेज्यायामश्रवणादेवं प्राप्ते
ब्रूमः यागार्थद्रव्यसंस्काररूपभक्षणसंगतेः किं भिन्नौ चमसौ यागे द्रव्यमिश्रणं वध्यार्थेते यदि सोमं विभक्षयिषेदिति सोऽध्वर्युं मैत्रा ५२
१९ मनुकीर्य तत्र फलचमसो निक्षिप्यतेऽनुकरणाच्च सोमभक्षोऽनभक्षान्तरं स च यागद्रव्यसंस्कारत्वेन निर्णीतस्तत्संबंधिचे
न च श्रूयमाणः फलचमसोऽन्यथा तत्संबंध्यायोगाद्यजमानचमसस्य यागान्यासा साधनत्वं प्रतिपद्यते तदेव भक्षसंबंध्यकथ
नव्याजेन तद्द्वारावगतयागसंबंधित्वेन विधीयते तद्विधौ चमसभक्षसंबंधः प्राप्त एवानूद्यते तस्मादिज्याविकारत्वं एतेना
भिषवपूतीकानां यागसाधनत्वं व्याख्यातं अनुप्रसर्पिषु सामान्यात् राजसूये दशपेयः सोमविकारः तत्र राज्ञोऽधि
कारः ज्योतिष्टोमाच्च तत्र दश चमसाः प्राप्ताः तेषु यजमानचमसस्य राज्ञो भक्षणं प्राप्तं तत्रेदं श्रूयते दश दशैकैकं चमम
समनुप्रसर्पेयुः शतं ब्राह्मणाः सोमं भक्षयन्तीति तत्र संशयः किं यजमानचमसं राजन्यादयो भक्षयेयुरुत ब्राह्मणा इ
ति तदर्थं च किं दश दशेति विधिः शतं ब्राह्मणा इत्यनुवादः उतायमपि विधिरिति तत्रानुप्रसर्पेयुरिति विधिश्रवणा
त्प्रतिचमसं दशसंख्या विधीयते तया च संख्यामात्रं प्राकृतं निवर्त्तते जातिस्तु प्राकृती वा च तिष्ठते तत्राकृणैकदायिनी
न्यायेन जातिसंख्ययोर्मिथो नियमे सति ब्राह्मणचमसेषु ब्राह्मणदशता राजन्यचमसे राजन्यदशा भवतीति शतं ब्राह्मणा
भक्षयन्तीति वर्तमानापदेशाच्च यदि शताञ्जीशत संख्यायोऽनुवादः कस्माच्च ब्राह्मणा ब्राह्मणेष्वनुवादः अनुवादाच्च लक्षणा
पिनद्ध्यति तस्माद्यजमानचमसं राजन्यादयो भक्षयेयुरिति उच्यते विधिरेवायमर्थप्राप्तेस्तथा अन्यथा वचनं व्यर्थ
लक्षणा च प्रसज्यते न हि दशानुवादस्य किंचिदस्ति प्रयोजनं सोमचमसोऽन्ततोऽनेव लक्षणाप्युपपद्यते तस्माच्छतानुवा सोऽब
देन ब्राह्मण्यमिह बोध्यते तत्र चन्यायतः प्राप्ता राजजातिर्निवर्त्तते स्यात् चमसकारेण विधिश्रसमिदादिवत् ब्राह्मणाना ५१
वत्वा

मतो भक्षो राजन्यं च मसेऽस्थितः इति शास्त्रदीपिकायां तृतीयाध्यायस्य पंचमः पादः तत्र सर्वार्थमप्रकरणात् अनार
भ्यवादविचारस्तावागतविशेषविषविचारं समाप्येदानीतमेवानारभ्यवादमनुसंध्यत्ते यस्य खादिरः स्रुवो भवति यस्य
पर्णमयी जुहूर्भवतीत्यनारभ्य जुह्वादिशेन विधीयमानाः पर्णतादयो जुह्वादीनां क्रत्वव्यभिचारात्तद्द्वारेण क्रत्वर्था इति
स्थिते चिंत्यते किं प्रकृतिविकृतिसाधारण्येन विधानमुत प्रकृतेरेवेति तत्र जुह्वादिमात्रे हि पर्णतादेरपेक्षितं याचोपदेशि
की प्राप्तिः प्राप्तिर्या चातिदेशिकी सर्वासां प्राप्तिरूपेण तुल्यात्वादनुवादतः विधीयमानं पर्णत्वं सर्वार्थमिति गम्यते ननु येनातिदेशो
न विकृतौ प्राप्यते जुहूः तेनैव पर्णतापीति व्यर्थं तदुपदेशान्नैवं ह्यस्य सिद्धवत्सा पर्णत्वं नानुमानतः चोदका प्राप्यतेऽतस्मात्सर्वार्थाः
पर्णतादयः नैवं द्विरुक्तिदोषः स्यात् प्राप्तस्यापि हि पुनर्विधेः पर्यत्वेन पदार्थानां भवेद्धि चोदकस्ततः न द्वजं युज्यते प्राप्तिः प्रकमस्थिति
द्विरूपते पदार्थानां खलु प्राप्तिस्तत् द्विरोपणभावतः सम्भिन्नतांश्च तेसर्वे प्रकृतौ न द्विरोपणं नेन यावज्जुहूप्राप्ति विकृतौ तावदेव च
प्राप्तेव पर्णतापीति व्यर्थेऽस्तस्य पुनर्विधिः अवश्यं च जुहूप्राप्तिः प्रतीक्ष्या पर्णताविधेः तया सहैव पर्णत्वं प्राप्तं नतु विधीयते प्रकृता
वेव पर्णत्वं विधिस्तेन व्यवस्थितः प्रकरणविशेषात्तु विकृतौ विशेषं स्यात् सप्तदश सामिधेनीरनुब्रूयादित्यनारभ्याम्ना
तं साप्तदश्यं किं प्रकृतावुत विकृताविति संशयः तदर्थं च विकृ प्राकृते तिकेन पांचदश्ये न तु व्यबलमुतहुबेल मिति तत्र द्वयो
रपि वाक्यसंयोगाविशेषात्तुल्यबलतां मन्यते न च प्रकरणेन कश्चिद्विशेषः वाक्यात्तद्दुर्बलं यस्मात्तस्मात्प्रकृतिगामिता पूर्वं
वस्ताप्तदश्यस्य तथा प्राप्तो विधीयते सामिधेनीस्वरूपेण संबंधो वाक्यतो भवेत् तस्मात्तत्र संगते चैतत्संख्या सा तामनर्थिके
पूर्वं साध्यत्वयोरुक्तिर्ते संगतिर्भवेत् तल्लक्षणात्त्वबोधश्च रोप्यप्रकरणाद्भवेत् प्रकरणे विधीयमानस्य सर्वस्य प्रक
ताऽपूर्वसाध्यत्वं स्वरसत इति या च दश्यमपि तत्रैव विधीयमानं तादर्थ्येन विध्यात् अभिमिति गम्यते तादर्थ्यं च न साध्यत्वरूपसंबं
ध्ययत्वेन सामिधेनीस्वरूपसंबंध इति स्वरूपानतिक्रमेण साध्यत्वरूपलक्षणा तत्र लभ्यते साप्तदश्यस्य तु स्वरूपमात्रे

सा० द   म२

५२ गम्यते नाप्यवीर्यत्वं स्वरूपस्य च सामिध्येनी स्वरूपेणापि संबंधो घटत इति नान्वयोपपत्तैर्येल क्षणा किं तु विधीयमानस्य सापद
रास्यानर्थक्यपरिहाराय प्रतिपन्नक्रतुसंबंधसामिध्येनीलिंगबलादविपरिवर्तमानमेव क्रत्यर्थं कथंचिद्यमागम्य तादर्थ्ये ६
ध्यार्थे तत्साधनलक्षणाश्रयणीयेति क्रतुसंबंध्यनिप्रकर्षो दोर्लभ्यं अतः एवं निविष्टाणां चरस्यावरुद्धत्वात्तेनैव निराकांक्षा प्रक
तिमलभमानं सापदस्यं विकृतिषु निवेक्ष्यते तत्रापि न सर्वास्विकिंतु भक्तिसमदस्यस्तु मित्रविंदादिष्वेवेति दशमे वक्ष्यते नैमित्तिकं
प्रकृतौ तद्विकारः संयोगविशेषात् समदशत्वे इत्यस्येति यद्देश्य निमित्तेन नैमित्तिकं सापदस्यं विधीयते तत्प्रकृतौ वास्यात् विकृता
विति प्रकृतेः पांचदशस्यावरोध्यात् एवं वद्धिकृतिष्वलक्षेद्वयोवोडकरणाद्भीतत्वात् क्रत्वर्थत्वाच्च विकल्पप्राप्ते मिथ्यायते नैमित्तिकं
प्रकृतावेव निवेश्यपांचदश्ये विकल्पानिवेशात् तु ल्य प्रकरणत्वान्न लोत्कर्षे तावत्कृति प्रकृतौ निविशेनात्तत्रापि न विकल्पते पांच
दश्येन किं स्वस्य बाध्यकत्वेन वर्तते नित्यं सामान्यतः एवं सावकाशं विधीयते नैमित्तिकं विशेषेण पश्चान्निरवकाशं नैमित्ति
कमतो हेतु त्रयान्नित्यस्य बाध्यकं सामान्येन हि सर्वेप्रयोगाणां पाञ्चदश्यं न ख्यावश्ये क्षणयावैश्यकत्वकं प्रयोगनास्के इति ताव
त्तत्रैव साक्षाद्विधीयमानं साप्तदश्यं वत्ववद्भवति तथा पूर्वमेव क्रतोः स्वाभाविकं नित्यं विधीयते तेन तदसंजातप्रतिपक्षत्वान्नैक
स्यचिद्बाध्यकतयावगम्यते नैमित्तिकं तु निमित्तयोगेन विशेषतया विधीयमानं पश्चात्तनं भवति ततश्च तदुत्पन्नप्रतिपक्षविरु
नावस्थो सात्तिकत्वात् बाध्येनात्मानं नालं लब्धुं लब्धात्मा घस्यद्वचनात् अतः एवं गुणबाध्यकतयैवात्मानं लभते
सावकाशं च नित्यं विप्रराजकर्तृके प्रयोगे अतो न तेनावश्यं नैमित्तिकविषये नित्यविरुद्धं नैमित्तिकमनवकाशं नित्यबाध्येनन स्या
यत्तेति ख्यातं विधीयते तदिति च बाध्यकत्वं एतेन कामस्यापि गोदोहनादेर्गुणस्य नित्यचमसादिबाध्यकत्वं व्याख्यातं पूर्व
पक्षस्तु नैमित्तिके निमदशति क्रत्वाभावात् कारः स्यात् नित्यमपि नैमित्तिकमतिक्रम्य तुल्यन्यायं काम्यमुदाहारकाम्यस्य हि क्र सा० न
त्वर्थत्वाभावात् क्रत्वर्थं अमससत्त्वतो भिन्नविषयत्वान्नतेन बाधितुं शक्यते तद्बाधे च क्रतोर्वैगुण्यापत्तेः न स्यात् विगुणक्र ५२
त्वाश्रितात् गुणादपि न स्यात् यो हि मध्वन्येव दन्तैश्छिद्य बलाद्गात्रा स्वामाध्यति स्यो हि तिनस्य विनिपात एव भवति तद्वदिहापि

चे २ १

मध्यं च दृष्टिवद्देवास्य गुणकामे स्पष्टत्वात्ः क्रियाफलं विना शास्त्राद्विनियोगः सम्भवतेतस्मात्प्रकृतौ निवेशासंभवान्नेति
विकृतिरेव गतिः अथवा प्रकृतौ तस्मिन्नेव न गृह्णीयात् पुनः कामाय गोदोहनेन प्रणीतत्वं न तु बाधसंभवः क्रतुवैगुण्यादिति भ
वसेनाधिकाराकाङ्क्षानिराकरणाय काम्यगोदोहनं निराकरणहेतवश्च नैमित्तिकवत्प्रयोगेपि अन्यानुसन्धेयाः आसन्न
पुरुषार्थत्वमपरे चापि कारणं येन काम्यं बलीयः स्यान्नित्यान्नैमित्तिकादपि पुरुषार्थप्रयुक्ताद्धि सर्वस्य प्रवृत्तिः का
म्यं च फलप्रत्यासन्नं चनीतं प्रयुज्यते गोदोहनं क्रत्वर्थं च चमसप्रसिद्धेन विदुर्बलः अनेनैव हेतुना नैमित्तिकादपि क्रत्वर्थ
स्यापि दर्शपूर्णमासार्थस्यैव विशेषस्य तु वचनस्य बलीयस्त्वं भवति तस्माच्चेन साधारणं पात्रं दर्शपूर्णमासयोः तस्मादिमपि बाध्यते
सस्य पि भिन्नविषयत्वे प्रणयनादिद्वारं तुल्यं तथास्ति विरोधः ततश्च क्रत्वर्थस्य तस्मिन्प्रयोगे बाध्यः प्रयोगान्तरे त्वसाव
वस्थाप्यते सामान्ये न हि सङ्कुचितः पशुकामप्रणयनेन प्रयोगे च वाक्यान्तरगतश्चमसः संनिधिमात्रेण संबध्यते गोदोहनं तु
तत्रैव वाक्ये श्रुतमिति बलीयः तदुक्तं पशुकामप्रयोगे तु क्रमेण चमसागमात् श्रौतात्तु दोहनात्तत्र चमसस्य निराक्रिये ति
बाधितत्वादेव न तदानीं चमसादेरङ्गत्वमवघातादेरिव कृष्णलादौ अतस्तल्लोपे पि नास्ति वैगुण्यं येन क्रियाफलं विना
शास्त्रद्वयार्थप्रणयनाभ्यासः स्यात् गुणहानिसिद्धेर्वैगुण्येन वा स्यात् गुणानन्तरं गोदोहनं च न तु गुणः क्रतोः कामायचोदनात् किं
तु प्रणयनं द्रव्यहीनमङ्गं क्रतोस्तदा काम्ये नैमित्तिके तस्मात्प्रकृतौ नित्यबाध्यके दृष्टार्थमन्याध्येयं प्रकरणात् आधानेपु
वमानेष्टयश्चाभिप्रायः सन्निहिताः समाम्नाताः तत्र किं आध्यानमिष्टीनामुत नेति तत्र प्रकरणादङ्गत्वे न तु फलवत्संनिधावफलं
तदङ्गं न चेष्टयः फलवत्यस्त आध्याने सफलं अग्निनिष्पादकत्वेति विपरीतमेवाग्नित्वे सत्येव पूर्वपक्षवादी मन्यते अग्नयो हि
देशेनेष्टाङ्गं आध्यानं चाग्निसंस्कारं निर्वर्तयमाने प्रकरणादिष्टाङ्गमग्निसंस्कारं तथावघातादिवदिष्ट्यर्थं दृष्टेनानुवि
धायिनादिन्यायेन फलकल्पना भविष्यतीति सिद्धान्तस्तु फलवदग्निहोत्राद्यर्थत्वादग्नयः फलवन्तः तदर्थं बाध्यने श्रुति

विध्यानयकाधिकृत्तान्तत्रसाध्यनीरालक्षणाहत्वाकुवन्तोपादिस्वरूपस्याहइत्थेकुत्सवगततत्स्वरूपार्थत्वे ८ नेव २

शात

५३ संयोगात्र इए योप्यिशाकरणिकेनवाक्येनफलवदङ्गसंगेप्रकरणाद्यध्यनस्यैवफलवतोगंविज्ञायमानानकल्प्यफलाभ
विनुमर्हेतिविकल्प्यानपासवैयामर्थ्यवत्त्वायत्तातिदेशिकमगनीनामिष्टंगत्वंतदोपदेशिकेनेष्टीनामङ्गत्वेनाध्यानांग
त्वेनवानिरुध्यमानंबाध्यतइतिवक्ष्यते तस्मात्तेषुर्थमाध्यानं अनारभ्यवादत्रस्तावादाध्यानवाक्यस्यानारभ्यवादत्व
मेवास्थितं तत्रकृत्स्नर्थवध्यान्याधानारभ्यवादाःस्थितेनारभ्यवादत्वेसंप्रसेतादिचार्यतेकिमाध्यानंप्रकृत्यर्थअग्निमात्र
र्थमेववातत्रपवमानेष्टीनाप्याप्रासाप्रकृतिगामिता उच्यतेऽकृतिसंयोगाद्याध्यानस्याग्निशेषत्वनाप्रसिद्धत्वतुशेषत्वंप्रद
तावुपदिश्यतेपर्णत्वमन्यथाद्योषोद्धिरुक्तिःस्यादितीहतु नकस्यचित्क्रतोरंगमिदंऽप्यसाध्यभावतःवाक्यलक्षणयास्या
नेनाग्न्यंगत्वोपपत्तितःस्यादेतत् यथानारभ्यधीतमपिपर्णमयीत्वंतुहस्वरूपंपरत्वेसत्यानर्थक्यात्क्रतुसाध्यनीशल
क्षणयाविधीयमानंवाक्यादेवक्रत्वर्थंभवतिएवमाध्यानमपीतिमैवंतुल्यादप्योद्याकृतिविशेषाविनापिपर्णमयी
त्वेनैतदाकारसंभवात्स्वरूपार्थत्वैपिविध्यानर्थक्याभावात्साध्यनीशलक्षणयाक्रत्वर्थत्वयुक्तमितिविशेषःएवं
नपवमानेष्टीनामप्यकर्मार्थत्वव्याख्यातं तासामग्निःप्रकृतिःप्रयाजवत् प्रासंगिकमिदंपवमानेष्टिषु किंपवमानेष्टयः
कर्तव्यानेतितत्रप्रकृतितस्तासुपवमानेष्टिसंस्कृतःप्राप्तोसमिद्धस्तदर्थैनकार्यास्ताश्चिष्टयोपिताःनन्वस्तदर्थास्त
सामप्यन्याःकार्यास्तासामप्यन्याइत्यनवस्थापत्तिःस्यात् उच्यतेनैषदोषोक्तिसामर्थ्येनव्यवस्थितेःयावतीःसङ्कल्प
कर्तुंतस्मिन्नहनितावतीःकुर्वतोनानवस्थास्यादितिप्राप्तेऽभिधीयतेनतावदुक्तिदेशेनप्राप्तिस्तासामनंगतःनहि
चो॰ ताःप्रकृतेरंगमितिप्रागेवदर्शितं प्रकृतौदनाजोयत्वकर्मभावेप्रसंगतंतदेवचोदनालिंगादिकल्पनावतिदिश्यतेचोद सोव
केनततस्तासांतासुप्राप्तिर्नविद्यते अंगत्वेसत्यपित्वासांनातिदेशोचकल्प्यतेविधीयंतेयदातानप्रकृतौसंतितास्त
दायदाहिपवमानेष्टयोविधीयमानाःस्वयंभावापेक्षिण्यःप्रकृतिमालोचयंतितदाप्रकृतेस्तत्कृत्यत्वान्नतस्तासांत ५३

सावकाशे ग्रहीतुमिति तदतिरिक्तामेवेतिकर्त्तव्यतां गृहीत्वा संवत्सरपवमानेष्टयो मधुमत्यस्मान मुपि गृह्णंति पवकममग्नि
त्रामेरर्थं तस्मात्सामपि प्राप्तिरिति अत्रोच्यते सत्यं प्राप्यंते गन यस्तोत्र संभवात् पाठ्यते तेनेहीष्टीनां साध्यभूताः कथमि
व तासां साधनीभवेयुः न च न एवाम्न्यर्थमन्याः क्रियंते तस्मात्पवित्रेष्ठ्या ग्निभिरन्वाइष्टयः कारिष्यते तदुक्तं न सर्वे
५ध्यमं पातावत्संकोच्यतिदिष्टयो निष्ठेव कर्त्तव्याः ताभिश्चाकिमग्नयो जायंते न वा यद्दिने-स्याह किमर्थं ताः क्रियंते अथ जायं
ते सिद्धेर्थे नान्याः कर्त्तव्याः अन्यार्थमेव हिताः क्रियंते तेन च सिद्धा इति नान्याभिः प्रयोजनं न तत्सान्नपवमानेष्टयः कर्त्तव्याः
उक्तः सर्वेषां पशुविधिः प्रकरणाविरोधात् एवं प्रकारणस्य परैः सह विरोधाविरोधविचारं कृत्वा संगिकं समाम्नाय प्र
गो स्थानस्य परैः सह विरोधाविरोधौ विचार्यते यत्र द्येन प्रकृतिविकृतीनां समानासमानविधानत्वं विचारितं अत्रापि
८ कृय तदेवानुवर्त्तते ज्योतिष्टोमे त्रयः पशवः तत्राग्नीषोमीयस्य निधावृत्यन्नोवचनाद्दोपवसथ्येहन्यनुष्ठीयते तस्मिन्नेवाहनि स
वनीयाम्नाने आग्नेयः पशुरग्निष्टोमे स सादितत्रैव पशुधर्मा यत्प्रकरणादेयः पठिताः सोत्येहनि पुनः सवनीयाम्नानं आश्विनं
ग्रहं गृहीत्वा त्रिवृतायूपं परिवीयाग्नेयसवनीयं पशुमुपाकरोतीति अन्त्रेणैव्यस्य वभ्रयाति सामाम्नातः तदिह विचार्यते कि
मनेनैव धर्मो स्त्रायाणामपि परस्ता साध्याम्यनेन विधीयते किं वा सवनीयस्यैव अथाग्नीषोम सवनीयपयोरुताग्नीषोमीयस्यैवेति
५ के तदर्थं चाग्नीषोमीयस्य स्थाने ज्योतिष्टोमेन प्रकरणेन सवनीयानांतरप्रकरणेन वा विरुध्यते नेति तत्सिध्यर्थं चकिं सवनीया
नामोपवसथ्येहि प्रकरणमस्ति नास्तीति चिंतनीयं ततोप्येतद्विवेकार्थं किमौपवसथ्येह्नि सवनीयोस्ति कृतसोत्येहनीति तत
त्र प्रकरणाज्ज्योतिष्टोमगृहीताधर्मास्तदंगेषु पशुषु वितायमाना स्तत्प्रकरणाविरोधात् सर्वो थाभवति ज्योतिष्टोमद्वारेण हि प
रस्ताधर्मविधौ प्रकरणे त्वस्वतः कस्यचित्प्रकरणं अग्नीषोमीयस्यापि स्थानमात्रेण तत्प्रकरणादुर्बलं सवनीयस्यापि स्था
54 यादुत्सन्निरित्यत्र गुणार्थं श्रवणमिति नास्त्येव विशेषतः प्रकरणेअन्त्वेध्यस्याशंवनीयस्यैवतस्मात्सर्वार्थाः स्यादेवावि

रो.इत्यप्रकरणं यदि ज्योतिष्टोमधारं स्यात् सवनीयस्य तु स्वतंत्रत्वविरोधतो वा नरप्रकरणमस्ति सौत्रे हव्यादिभिन्नग्रहणोत्तरकाले
५४ गुणार्थश्रवणं औपवसथ्येह निगुणाभावात्सवनीयानामुत्पत्तिः अतः प्रकरणान्तरयोः ये चावान्तरप्रकरणानेष्ठितेषां स्वच्छमा
च्छविसोव्यः यज्ञानि इष्यसर्जनं समिदादिषु सोमिकध्यमेध्यामिति तत्सित यज्ञे साम्भिकारे पितुर्यो अथ तस्य तु स्मामितेत्यः प
वैश्च त्रिपतरति देवताविध्येनोयत्कं सं समिदाध्यपिमं त्र वणी देवतायिभिरूपानुपाजवदस्य वा माधाप सोमिकध्यमो दा
र्शपौर्णमासिकध्यमोः पाथुपुनेमध्यवादेति चेत् इदमपि पित्र्यज्ञेतुल्यं अथ द्रव्यदेवतादिसंज्ञि पातिकल्पानामिदिशः त पो
त्सामिदादिषु सौमिकध्यमेपितुल्यमिति दर्शनं प्रकरणाधिकरणे तस्मादस्त्ववान्तरप्रकरणं यदि चेत् न नोच्यते तत्र स्थाना
देव सवनीयार्थो नाव कृत्या स्यात् चाग्नीषोमीयस्याप्यविरोध इति केवलं सवनीयार्थत्वपक्षो सं वनिम्ले कः ननु तवा
प्युपमयार्थत्वपक्षो निर्मूलः यथा निर्मूलस्त्वावस्याम् तत्सवनीयार्थ इति द्वितीयः पक्षः ग्रहोमरतत्सवनीयार्थ इति
स्थानादग्नीषोमीयार्थो अपि भवेयुः ननुप्रकरणात्स्थानं दुर्बलं तत्कथं ततः अग्नीषोमीयत्वे प्रत्युध्यमोणोस्यान्न दुर्बलेन यथा
पित्र्याकरणिके रनसवनीयार्थत्वेन ध्यमोनि साकांक्षास्तथाग्नीषोमीयस्य परत्वध्यमोपदि यानेनापि सवध्यते यथा
गपदे शान्मतप्रकरणाभावाच्च मेऽदुर्बलं नाप्यतिदिरोन विकृतौ पिभवतीति वमे तेष्वपक्षयाथो इति प्राप्ते ब्रूमः अग्नीषो
मीयरोषसंवदुकं सस्य सवनत्सवनीयार्थताते धामबज्जानीमहे कुतः सवनीयस्याध्यमेषु नास्तिप्रकरणं यतः श्रवत्योप
स वसथ्ये हि विनियोगो विध्यीयते यतः प्रकरणं तत्र सवनीयस्य लभ्यते प्रचारविप्रकर्षस्य गुणस्य तु निबन्धस्य याकीर्ते ते
सवनीयोत्रसोत्ये चोपनिध्यीयते क्रमेणाग्निध्रिये तत्र प्रकरणं भवेत् न तु यत्र गुणार्थं श्रवणं तत्र विद्यते तस्मा
न सवनीयस्य प्रक्रियागुणसन्निधौ यद्यौपवसथ्ये ना कोगुणो नास्ति एकैकं अस्ति प्रचार विप्रकर्षः आग्नेयः पशुर्हि सो.व
स्यापनु कीर्त्ययथावेष्य स्यअविदितो जनमवच्छुन्ते एवम तेऽप्रज्ञाप मानो जनमवच्छुन्वेर त्यादिना निर्दत्याप्परि ५४

हाररूपेण। यथा याज्ञातः स्तवने चरंतीत्यादिना प्रचारविप्रकर्षो विधीयते शस्यते च सौसेष्षु त्यन्तं कर्मान्तरं प्रचा
रविप्रकर्षो विध्यातुमुपादेयत्वात् तत्तु स्याद्वाक्यैककालो गुणः न च सावनुपादेयत्वादोपवसथ्ये सन्नकूरस्या विप
रिवर्तमानकर्मानुवादेन विध्यातुं शक्यते इति तत्र तावत्कर्मोत्पत्तिः। विध्यानव्यानन्वोपवसथ्ये प्युसन्ने कर्मप्रचारो कर्मो
ऽरूपः प्रातःसवने विपरिवर्तते इति शक्यते एव काकविधिरेवं येहि वपाप्रचारा प्रसचः पदार्थास्तेषामेव तदादिवाभिसं
बंध्यादिति न्यायेनोत्कर्षः स्यात् अपूर्वसाधनेषामपि न स्यात् उपाकरणादीनां तु ज्ञां चापदार्थानां नास्त्येवोत्कर्षः तस्मादुपाक
रणस्य प्रातःसवने विपरिवृत्तसंभावाज्ज तस्यकालविधिः संभवतीत्युच्यते विधिरेवायमितरस्य गुणविधिरितिडाकरणा
भावात् सवनीयार्थत्वस्यानाग्नीषोमीयार्थत्वे यत्तु महाङ्गकरणेन स्थानं बाधित्वा ज्योतिष्टोमगृहीताः सर्वेऽपरस्तान्नियन्तो
तत्रोच्यते परस्तु धर्मोऽपि परस्तु माकाङ्क्षन्ति ज्योतिष्टोमस्य सोमयागो न पशुधर्मान्तरं लाति यदि नवाग्निरपि पशुधर्मा गृहीतुं न
शक्यात्तेनाङ्गसंभावाज्ज्योतिष्टोमगृहीताः सन्तस्तत्रानर्थक्यात् तदङ्गेष्वेव तरेयुः शाब्दोऽतिनु स्थानादग्नीषोमीयमहीतुमिति तत
दर्थो धर्माः न सर्वेषाममी नापि सवनीयस्य नोभयोः अग्नीषोमीयस्य एव ते विध्येयमीयुपविशिष्टाः अन्यत्र त्वतिदेशेनगर्ह
तिनविध्यानतः विधिस्कन्देश एव विसृज्यते विधिस्तदाह तः दोहयोः कालभेदात् संयुक्तेऽप्यते स्यात् दर्शपूर्णमासयोः सायं
दोहः पूर्वेद्युः प्रातर्दोहश्चापरेद्युः दोहधर्माः शाखाहरणादयः पूर्वेद्युः क्रियन्ते नोक्तिं सायंदोहार्था उतोभयार्था इति संदेहे पू
र्ववद्धनुष्ठानसादेश्यादन्तरङ्गकरणाच्च सायंदोहार्था इति प्राप्तेऽभिधीयते प्रकरणविशेषादुभयार्थाः न हि स्थानं प्रकरण
स्यैव न च दृष्टिपागस्यान्तरङ्गकरणमत्रास्ति न च स्थानमपि द्रव्यानस्य विपतेन् तस्यापरेद्युरेवानुष्ठानात् द्विसिध्य
55 र्योस्तत्केविधर्माः पूर्वेद्युः क्रियन्ते न च तदर्थाः शाखाहरणादयः प्रध्यानार्थत्वात् तस्मादुभयार्था दोहधर्माः तद्दृत्त

वनांतरग्रहाम्नाने ज्योतिष्टोमे प्रातःसवनसंनिधौ ग्रहधर्माः समाम्नाताः उपांश्वैन्द्रे ग्रहाः साध्यं तेषु पोसेश्च वइसाध्यः
तेकिंप्रातःसवनग्रहार्थाउतप्रकरणसर्वग्रहार्थाइतिविचारः पूर्वत्रस्थानमपिनास्तीत्युक्तं इहत्वसंदिग्धं स्थानमितिवि
शेषात्कांडप्रकरणाविशेषाच्चसर्वार्थाइतिसिद्धांतः स्थानाचालिंगदर्शनम् अग्नीषोमीयेपशुपरिव्याणंविहितं
तंपरिव्ययएकविंशतिरशनेति सवनीयेपुनःपरिव्याणांतरं विहितं आश्विनंग्रहंगृहीत्वोपनिष्क्रम्यपशुपरिव्ययतीति
तिपरिव्याणसाधनभूतारशनानद्धर्मोऽग्नीषोमीयकर्मविहितस्मिन्प्रकृतिदर्भमयीभवति अपिष्टानोक्तत्वा
त्साध्यः तेकिमग्नीषोमीयपरिव्याणार्थाअपीउतसवनीयपरिव्याणार्थाअपीतिसंशयः तत्रक्रमादग्नीषोमीयार्थाइतिप्रा
प्तेब्रूमः प्रकृत्यैतद्यूपसंबंधिपरिव्याणागतागताः नाग्नीषोमीयधर्माः स्युस्तावतैवार्थवत्त्वात् सवनीयपरिव्याणमप्येतद्यूप
संगतं तस्मात्तत्रापिरशनासद्धर्मैः प्रपद्यते आश्विनष्टमसंयुक्तेमितरैस्सान्निध्यनाशात् अतःपरं प्रासंगिकधी
लक्षणसंगतिः स्यादेवेव ग्रहधर्माणांसाधारण्यमुक्तं तेकिमनारभ्याधीतयोरेष्वप्युपरिभवेत्सुउतप्रकरणिकानामे
वेतिसंशयः तत्रप्रकरणादेतेतद्धर्मिग्रहमात्रकाः नानारभ्यसमाम्नातत्वात् ग्रहाथाम्युरसंनिध्येः उच्यते ग्रहाणांप्रक्रिय
नास्तिपयाधर्मोव्यवस्थितिः नापिप्रकरणेनेषांविशेषणंतयोष्यतेनयेसोमप्रकरणगतास्तेषामपीधर्माइति किंतुयतःप्रकरणं
तेनप्रकृतेनाविशेषणात् धर्मास्तत्साध्यानानोहग्रहाणांशेषताभिधेयुः येचानारभ्यविहितायेचप्रकरणेग्रहाःसर्वेतत्सा
त ध्यतयास्तद्धर्मसंबंधमापद्येयुः अग्न्यगमवरुणेतदर्थं अग्निप्रकरणेसमाम्नाताइष्टकाधर्माअखंडामकृष्णामितिस्याद
यःकिंप्राकरणिकानामेवेष्टकानामेवोतानारभ्यानामपिचित्रिणीरूपदध्यातीत्येवमादीनाप्येवमेवसंशयपूर्वोत्तरपक्षाः प
वंत्राभ्यमेयोरनाभ्योसन्नयोरपिप्राकरणिकेनवाकेनविनियोगोस्तीतिप्रकरणस्यशौचयुक्तौ धर्मसंबंधः सिद्धि
हा

५५

ण्यादीनां तु विनियोगोऽप्यनारभ्यवादे नैवेति प्रकरणासंस्पर्शाभावान्न ध्यर्मसंबंध इति विशेषाणां काण्डप्रकरणासंस्पर्शाभावे
ऽपि प्रकृतावेवं संस्पर्शान्न साध्यत्वं निवेशो नोऽप्यर्मोस्तासामपि सिद्धान्तः नैमित्तिकमनुन्यायत्वादसमानविधानं स्यात् ज्यो
तिष्टोमे राजन्यवैश्ययनिमित्तेन फलचमसश्चोदितः स चेज्याविकार इति स्थितं संसभिषवादिसंस्कारास्तेषु किं नैमित्तिकस्या
पि फलचमसस्य समानानामुत नित्यस्यैव सोमस्य नैमित्तिकं तु तद्विकार इति विचार्यते तत्र अपूर्वसाधनत्वाविशेषात् संस्का
रविधयो यतः तस्मान्नैमित्तिकेऽपि स्युः साधनत्वाविशेषतः सोममभिषुणोतीत्ययमर्थः अभिषुतेन यजेतेति फलचमसे
नापि चेज्यते अतस्तस्याप्यभिषवउपदिष्ट एवं भवति तेन व्रीहियवा नित्याः समानविधयो यथा नित्यनैमित्तिकेऽप्येसमा
नविधिनी तथा उच्यते साधनेनैव नित्यसंस्कारसंगतिः सरूपेणत्वसोऽयं ज्ञानविरूपेणाप्युज्यते संस्काराद्धि निमित्तसं
योगाभावात्क्रतोः स्वाभाविकाङ्गत्वेन विधीयमानास्तदनुरूपद्वारमाश्रयन्ते व्रीहिवच्च यवा अपि ज्ञातरूपेण क्रतौ नित्यार
वेति धर्मविच्छेर वैरूप्यात् तु नैमित्तिकद्वारतामुपगन्तुं यत्न तु ज्ञानरूपेणा नित्यत्वे तद्व्रीहीणामपि नित्यमेवेति नित्यद्वाराभावादु
गसाधनतादीनां अनित्यद्वाराश्रयणं युक्तं आम्नानस्वरूपेण च नित्यत्वाद्व्रीहियवयोर्विध्योर्नित्यवदाम्नातसंस्कारविध्यो
कवाक्यत्वं शाब्दरूपसमानत्वादुच्यते राजस्येनेहि वक्रुमवहते व्रीहिभिर्यवैर्वा यजेतेति फलचमसस्तु निमित्तसंयोगादाम्ना
नेनैवानित्यः कथं नित्ये यवविक्रतुभाविभिरभिषवादिभिरेकवाक्यतामुपेयात् विरुद्धं खल्वेतदभिषवेण नित्यं ज्योतिष्टोममु
पकुर्वाद नित्यफलचमसद्वारमितीति न चापि नित्येन फलचमसेन नित्यकर्त्तव्याभिषवसंस्कृतेन यजेतेति यच्चाभिषुतेन फ
लचमसेनेत्युच्यते ततः फलचमसोऽपि नित्याभिषवद्वारमिति नित्यः स्यात् सोमस्याम्नानतः प्रयोगश्च नित्यः राजन्यवैश्य
पक्षेऽपि यजमानचमसादेव सोमो निवर्त्तते अन्यत्र तु सोमस्थित एवतस्मात्तत्रैवाभिषवादिविधिः अपि च नित्येनै

56

रा.क

मित्तिकं च न युगपद्विधीयते किं तु नित्यं विधापयत्या जैमिनिकं विधेयं तद्धि निमित्ते सति कृतो विरोधरूपे ॥ चोद्यते - निमित्तेन्चेतद्यः
क्रतुरिति एवं च सारसिकरूपे प्रासिद्धेशाकरमेव तु न स्माद्यस्यां वेळायां कृतो स्वाभिविकं नित्यागं विधीयते तस्यामेव संस्कारविध्ययस्त
५८ च्छिरोषेणत्वेन स्वार्थे विधायनिकृत्तव्यापारानन्वयः साकुर्वति नैमित्तिके नापि संबद्धं आवृत्तिप्रसंगात् तस्मान्नि स्वार्थो धर्मः नैमित्ति
कस्य लतिदेशेन भविष्यति अतिनिष्पिन्नतद्वत् मुख्याभावेऽप्रतिनिधिर्वक्ष्यते स किं मुख्यैः समानविधानेनेति मुख्याभावनिमित्तत्वा नै
त्पूर्ववद्समानविधौ प्रयुज्यते स्यादन्यातरमिह यागसाधनत्वेनोपादीयते व्रीह्यवयवास्त्विह साक्षात्संभवाद्विकल्पाउपादीयते नी
वारगतास्तदनुषंगाद्वर्जनीयाः तथा नीवारोपादानेन तत्साधनतया साधनत्वेऽप्रमाणाभावात् व्रीहित्वं राश्च व्रीहिगताइव नीवारगता अपि
संस्कारविधयश्चिताश्चेति समानविधानता नियमार्था गुणाभक्तिः अथ यत्र श्रुततः प्रतिनिधिः यथा सोमेन विदेत् पूतिका नभिषुण यदि
यादिति तत्र वचनेनैव पूतिकानामेव साधनत्वं विधीयते न नीवारवत्साधनत्वं अतोऽन्यातरमिदं सोमाभावे नैमित्ते तत्साधन
तापन्नं फलं च मसंबद्धसमानविधानमेवं न ह्यत्र पूतीका यागसाधनत्वेन विधीयते सोमाभावे पूतीके यागं कुर्यादिति किं तर्हि सो
मावयवापलक्षणतया प्रतिनिधिनियमोऽवयवाभावे विधिरिति वक्ष्यते तदेवानेन च न व्यक्तिः यस्तु कल सोमावयवाभावे विकलो
नुपादद्दीनतस्य पूतीकागतानिति तस्मादत्रापि सोमावयवानामेव तत्साधनत्वात्सर्वत्र सामानविधौ संस्थास्तु समानविधानाः प्रक
ने रणाविशेषात् नैमित्तिके क्रत्वर्थे नित्येन समानविधानं भवति नैमित्तिकस्यानित्यत्वात्तद्द्वारेण धर्माणां नित्यवत्क्रत्वर्थत्वानुपपत्तेमि
त्युक्तं रहस्यकाम्यगुणाश्रितं तेकिमाग्रयणत्वाक्षि यया समानविधानाउताऽसमानविधानास्तद्धि कार्यमिति तत्र काम्यस्य फलवत्त्वा
त्क्रतुवदेवस्वयमिति कर्तव्यतानाग्राहित्वान्न तद्द्वारेण क्रत्वर्थत्वमंगानां येन नैमित्तिकवद्विरोधः स्यात् अतो न गर्दतार्थमिदं संस्थाग्र सांब
हणं च प्रदर्शनार्थं अन्योपि दाक्षायणयज्ञादिरुदाहर्तव्यः ज्योतिष्टोमस्य च तस्रः संस्थाः अग्निष्टोम उक्थ्यः षोडशी इति अग्निष्टो
मस्यैव विधानं तरं नित्यमग्निष्टोमइति अत्र षोडशिग्रहणमसग्निष्टोमे राजन्यस्य गृह्णीयादिति वाजपेयश्च षोडशिनः स्वभेदः अग्निष्टोम ५८

अतिरात्रस्य एतदभिप्रायं सप्तसोमसंस्था इति स्मरणं तत्राग्निष्टोमसंस्थाक्रतुर्यथा क्रतोः फले ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकाम इति उ
क्थ्यादयः संस्था ज्योतिष्टोमाङ्गिताः फले विधीयते पशुकाम उक्थ्यं गृह्णीयात् षोडशिना वीर्यकामः स्तुवीत अतिरात्रेण प्रजाकामं याजयेदिति
ननु ग्रहणादीनामत्र फले विधानं न संस्थायाः उच्यते उक्थ्यशब्दो ये स्तोत्रविशेषवचनेन संबंधाद्ग्रहण उपचर्यते न चेहोपचारा
श्रवणं पुंस्त्वसमासौ च स्तोत्रसंबन्धिन्यो वा चकारवत् संस्थाविशिष्टः क्रतौ प्रयोगः उक्थ्यो यज्ञ इति तत्र चाकृत्य पविकरणन्या
यादिशेषणभूता संस्थैवाभिधेया स्तोत्रसंबंधास्समाप्तेः वा पिल्लक्षणेति चेन्न तत्संबंधित्वमात्रेण प्रयोगाभावात् अक्तिहि
षोडशिसंस्थे परे अतिरात्रसंस्थे वा कथं स्तोत्रं न च तदायत्तेः स्तुत्यक्रियाशब्दः प्रयोगः लक्षणा च न तत्रापि प्रयुज्येतान संस्थश्च वा
प्रयोगादभिधायेन संस्थासेवात्र फलाय चोद्यते पशुकाम उक्थ्यं गृह्णीयात् उक्थ्याग्निको संस्थां कुर्यादित्यर्थः ग्रहणं तु फलवत्स
माप्यंगत्वेन वाक्यांतरप्राप्तमनूद्यते एवं षोडशिशब्दस्यापि स्तोत्रवचनत्वे संस्थावचनत्वं च व्याख्येयं तत्र त्रिविधं व्यवस्थायद्
समाप्तिवचनः तदाश्रयत्वात् लिंगालाभाय स्तवस्तु लिंगः स्तोत्रवचनस्तन्न सर्वः फलवाक्ये च पुल्लिंगः षोडशिशब्दो वाक्यशेषाद
वगम्यते इति संस्थैव फले चोद्यते स्तोत्रं तु पूर्ववदनूद्यते अतिरात्र इति तु रात्रिमतीत्य यः संतिष्ठते यज्ञः स उच्यते तत्र संस्थापि सं
स्थाविशिष्टयज्ञवचनत्वे विशेषस्य पलस्य प्राप्तत्वाद् अप्राप्ता संस्थैव विधीयते विधेयस्य च फलमिति संस्थैव फलसाधनं एतद
पिह विचार्यते किं दीक्षणीयाद्यंगविधाने ज्योतिष्टोमसंस्थानां च समानं उत ज्योतिष्टोमस्यैवेति तत्र तुल्यप्रकरणत्वेन सर्वे
षां फलवत्त्वतः तुल्यमंगविधानं स्यादिति प्राप्तेऽभिधीयते वैरूप्यमंगवाक्यानां प्रसज्येत न यान्वये संभवत्येकरूपत्वे नानारूप
त्वं युज्यते न च क्रतुमनादृत्य संस्थाभिप्रेतेऽन्वयः संस्थावधीरणे नैव युज्यते क्रतुसंगतिः संस्थाया क्रियात्मकत्वाद् ध्यादिव
दाश्रयभूता क्रियामपेक्ष्य फले साधयति साधन निर्विशिष्टावांगजातं तथाप्यसंस्थाभिः संबद्धं प्रस्थितं ततस्तत्साधनत्वनिर्वाहि
का क्रियापि तत्रैव दृश्यते सा च स्वयमपि फलवत्वात् संस्थार्थमपि प्रस्थितं अंगजातं किमिति न गृह्णाति तस्मात् संस्थासंबंध्येव

शा॰ दी

दिनाप्यवर्जनीयः क्रतुसंबंध इति न केवलसंस्थार्थत्वे क्रतुस्तस्वयमेव फलसाध्यनुत्पादनात्स्वैव संस्थांशाक्तो संगच्छातमास्मसा
सक्तुमिति तद्रूपमंगविध्यानं न संस्थार्थं अत एवाग्रहप्रमाणविशेषत्वादुभयार्थमपि स्यादपि न साकांक्षं विशेषग्रहणाद् एवम
५७ पि संस्थार्थत्वं किं न भवति वैरूप्यादिति ब्रूमः अंगविध्ययोर्हि न स्वार्थमात्रे पर्यवस्यंति आनर्थक्यप्रसंगात् प्रयोगवाक्ये विशे
षत्वेनार्थं समर्पयंति तेन नित्यानि सप्रयोगवाक्यानुसारेण नित्यवदनित्यवच्च स्वार्थं बोध्यमंतस्तात्पर्यभेदाद्वैरूप्यं यो ज्योतिष्टो
५७ मेन फलं कुर्यात् स एवं यथा ज्योतिष्टोमे संस्थाफलार्थत्वमेवमिति किंच गुणः फलाय चोद्यमानः पूर्वप्राप्तां परस्य युक्तां क्रिया
मात्रेप्सपश्चाद्बोध्यते अंगाश्रयत्वाच्च क्रियाप्रयुज्यते तत्र प्राकृतानां क्रियाणां विधिः समये व्याप्नुतानामंगविधीनां पश्चात्तनेषु फ
लविधौ व्याप्तिप्रमाणानां विरम्य व्यापारः प्रसज्यते अयं चापरोत्र विशेषः सोमस्त्वावकृत्याग्यागार्थः तत्संस्कारार्थं अग्नेः कपालम
षवग्रहणाद्यप्रत्यक्षमस्याग्यागार्थो रवन संस्थाभिः संबध्यंते सर्वे च प्रकरणं सोमसंस्कारविध्येषु भवंति तैरसंबंधिपदे
विच्छिन्ने संस्थानां प्रकरणेन दीक्षणीयादिकमप्यंगमत्वं गृहीतुं तस्मादसमानविध्यानाः संस्थाः इति शास्त्रदीपिकायां तृती
याध्यायस्य षष्ठः पादः ॥ प्रकरणाविशेषादसंयुक्तं प्रधानस्य सामान्यासामान्यविध्यप्रसंगाद्वा प्रकरणविशेष्यावशेष्यविचा
रेणादर्शपूर्णमासयोर्वेद्यां हवींष्यासादयति वेदिं स्तृणाति बर्हिषि हवींष्यासादयति बर्हिस्तुनाती तिस्रो तावेदिबर्हिस्तरणमोः किमं
गप्रधानहविषां साधारणमुत प्रधानहविषामेवेति चिंत्यते तत्र वाक्यस्यातेः प्रसस्यानर्थक्यप्रसक्तत्वतरे चातिप्रसंगादवश्यं प्र
करणेनैकवाक्यत्वमपेक्षितं प्रकरणं च प्रधानस्यैवेति प्रधानहविषामेव वेद्यामंगानं प्रयाजादिहविषामिति प्राप्ते ब्रूमः संसंप्र सोन
कृतेकवाक्यत्वं तत्तु व्यवच्छेदकतयानुग्राहकतया वाक्यस्यार्यं तत्संकोचप्रसंगात् प्रधानगृहीता हि वेदिस्तृत्यर्थेषु च हविःषु
स्यात् तत्र वाक्यस्यार्यं तत्संकोचः स्यात् तस्मान्नायं वाक्यार्थः प्रधानहविरासादनद्वारेण प्रधानापूर्वं वेद्यानुपादिति किंत ५७
र्हि पदर्शपूर्णमासोपकारिहविरासादेयामिति एवं हि नातिसंकोचः कृतस्स्यात् नचानर्थक्यं अंगहविरपि प्रधानस्योपकारकमेव

वेतित त्रापि वेदिः स्यात् अथवास्मत्प्रध्यान स्यमाह कृत्वे दार्थतु न तदर्थमे वह विः किं तु तदुपकारि हविर्मात्रे वाक्य संको चपरिहा
रात् संभवति चोपकारिमात्र स्यापि द्वारत्वं अतप्रध्यानयुक्तानामपि वेदिबर्हिस्तद्ध्मोप्याजयाजाद्यपूर्वे स्वरूप निर्ध्ये मिद्धारेण
तादर्थ्ये प्रयाजादीनामिव भविष्यतीति सिद्धेप्रयाजाद्यंगत्वं वेद्यादेः फलसंयोगात्तु स्वामि संयुक्तं प्रध्यानस्य ज्योतिष्टोमेकेशा
श्मश्रुवपनादयो यजमान संस्काराः किमंगप्रध्यानार्था उत प्रध्यानार्था एवेति संशयः तदर्थं च किमेतेकर्त्ये वाराप्रातिनः किं
वा भोक्तृत्वेनाराध्यातिनइति तत्र भोक्तृत्वस्य प्रध्यानफलत्वाच्चदर्थाः संतः संस्काराः प्रध्यानतुल्यकक्षतयानप्रध्यानार्थमिवेद्युः तादर्थ्यं
च प्रकरणादवगतमतः कर्त्रर्थाः कर्ता चांगप्रध्यानार्थः संस्कार अपितद्गताः अंगप्रध्यानरोषाः स्युरिति प्राप्ते अभिध्यीयते भोक्तृ
त्वस्य प्रध्यानत्वाददृष्टत्वाच्च तद्गुणाः संस्काराः कर्त्रभावस्तु गुणो दृष्टश्च सोन्यतः प्रध्याने हि भोक्तृत्वं गुणभूतं हि कर्त्रत्वं चे
भोक्तृत्वार्थत्वात् संस्काराश्च गुणभूतास्तेप्रध्यानार्थाएव युक्ताः न गुणार्थाः गुणानां च परार्थत्वादिति न्यायात् अदृष्टं च भोक्तृ
त्वं शास्त्रगम्यमुपायमपेक्षते कर्त्रभावस्तु विनापि संस्कारैरुत्पद्यमानः प्रमाणांतरादेव दृष्टइति न तादर्थ्यमेषां न च भोक्तृत्वे
ऽर्थानां प्रध्यानांगत्व विरोधः न हि तेफलं जनयंतियतः प्रध्यानयुक्ताः स्युः किं तु तादृशाः संस्कारं यजमाने कुर्वंति येन यजमानः प्र
ध्याने स्वफलं जनयितुमलं तेन क्षेत्रसंस्कारा णामिव बीजावपनार्थत्वं प्रध्यानार्थत्व संस्काराणां प्रध्यानफलं हि यजमानो भुं
क्ते नांगफलं तस्य कर्त्रर्थत्वात् चिकीर्षयाच संयोगात् सौमिकी वेदिः प्रध्यानार्था उतांगार्थापीति चिंता तत्रेयति शिक्ष्यामहे स्योक
र्तुमिति तुमुना चिकीर्षितार्थतांगमपि तेप्रध्याने च फलवत्वात् चिकीर्षितेनोगानि तस्मात्प्रध्यानार्था वेदिः स्थितं ताव दपर्यवसितं
तथा प्रध्यानेन संयोगादित्यनुवर्त्तते तल्लिप्सायोत्तरोपक्रमः दर्शपूर्णमासयोर्हि विश्रमिम योनाद्यौ मेत्रौ चतुर्होचापौर्णमास
म भिमृशत्यैवहोत्रामावास्यामिति किं तावदंगप्रध्यानार्थावुत प्रध्यानार्थाविति पौर्णमास्यमावास्याशब्दयोः प्रध्यानवच
58 न त्वात्प्रध्यानार्थत्वं स्थितादुत्तरं संस्यचिकीर्षितार्था वेदिः स्वांगतु चिकीर्षितं तद्द्रूपलायपुरुषलनकरण मात्रं अतोगप्रध्याना
र्था वेदिरित्यग्नीषोमीय पविकारेनिरूढपशौ प्रवर्त्तते नन्वेवं वेदिमतामयं अग्नीषोमीयस्यपशु प्राकृतो वेदिरस्येवेतिनत

१८

दक्षिणाभ्य... प्रते...

दंगमिष्येनैवं वचनवत्वात्सर्वोर्थलाभगतेः प्राकृतीनप्रयोक्ष्यते द्वितीयस्यां नं पौर्णमास्यमावास्यायां वेक्षमे वचनेनौ न चवं
र्मणोभिमर्शनेसंभवतितस्मात् द्वितीयेयं सप्तम्यर्थे व्याख्यातव्या पौर्णमासीप्रयोगे चतुर्होत्रा अभिमर्शो दर्शस्य प्रयोगे पंचहोत्रेतिह
विर्मोत्रस्याभिमर्शनं वाक्यांतरं प्राप्तं आरम्भानिहवीष्यभिमर्शो दितितस्मादंगप्रध्यानार्थो मन्त्रो दीक्षादक्षिणेयुवचनात्प्रध्यान
स्य ज्योतिष्टोमे दीक्षादंडेन दीक्षयतीत्यादि दक्षिणात सप्तद्वादशशतं दक्षिणेति तद्दीक्षादक्षिणमेगप्रध्यानार्थमुतप्रध्यानार्थमेवे
तितत्र दीक्षाणां यजमानसंस्कारत्वा प्रध्यानार्थत्वेसिद्धेप्यग्नीषोमीयादौ दीक्षितविनियोगादंगप्रध्यानार्थत्वं शंका दक्षिणास्तुप्रयो
गांगत्वादंगप्रध्यानार्थैव दीक्षाः सोमस्य दक्षिणाः सोमस्येतिवचनं परंपरयापि षष्ठ्युपपत्तेर्नांगार्थता विरुद्धेतिप्राप्ते ब्रूम
वचनात्प्रध्यानार्थत्वं अन्यथाहि वचनं न्यायप्राप्तानुवादमात्रमनर्थकं स्यात् न च साक्षादुपकारित्वोपभावुपरत्वेऽर्थवत्त्वे
यसंभवति परंपराश्रयणमनर्थकं च युक्तं तस्मात्प्रध्यानार्थत्वं तथा प्रयाजाः आवेदिः प्रयोज्यते अप्रमेतावेदिमितो सद्वहिर्वे
दीति तत्तत्विं मार्किमन्तवैयोमकदेशोप्रयाजत्वेन चोद्यते उत वहिर्वेदिसहितोप्रयस्यमानदेशं लक्षयति तत्र लक्षणायां अन्याय
त्वादेकदेशस्य प्रयाजत्वेनोन्विद्यमानेभ्योंतरं बहिरेव भवतीयथा नुदहिर्वेदीत्यनुवादः स्यात् स्यादेवं य
द्यधर्मेवांतर्वेदीति वाक्यार्थः स्यात् नत्वेवं परिसंख्यादोषात् किंतु धेतावदंतर्वेदिमात्रव्याप्तिः ततश्राव्यांतरेनविहितेनप्राप्ति
पिद्धं तस्मांतर्वहिर्वोमानेस्यात् तामार्थैव बहिर्वेदी सपि विध्यातव्यं तत्र वाक्यभेदः पाक्षिकानुवादत्वेनिस्पवलुवणविरोध्यं न
वर्थमिति विशेषणाद्यर्थांतरव्याप्तिः स्यात् सत्यं विधितो व्याप्तितेः यत्रहि विशेषणेक्ष्तं तत्र पनान्य व्याप्तिर्भवति वेदिमा
नविधेश्राप्ये विशेषणमिति विध्यानादेवांध्यांतरं व्यावर्तते इत्थानस्त्वेवधामेवमानमध्यांतरस्य बोधवाक्यारयेत् तस्माद्ध
वहिर्वेदी त्वपि विध्यातव्यमिति वाक्यभेदः स्यात् उभयलक्षितदेशविध्यानेत्वेकार्थविध्यानाद्वाक्यभेदः नदयमर्थः यत्रमीयमा सो ब
नस्यप्रस्यार्धमंतर्वेदि भवत्यर्थं च बहिर्वेदितत्रमितुयाद्वितिलोकिकएकदेशविशेषो विधीयते न संस्कृतावेदिदेशः [illegible]
ध्येनीसादन्वाकुर्यादितिहविर्धानयोर्वचनात्सामिधेनीनां उतयत्नुन्वेतिसामिधेनीसादन्वाकुर्यादितिदक्षिणस्तिविर्धानेभि ५८

णवस्तत्राध्वर्यवा सांनिध्येनीरस्तुनन्नु यादिरूपर्थः तत्रासौ शयः किं हविर्धाने सांनिध्यं न्यंगकुत तल्लक्षितो देश इति तत्र पूर्वे व
हा क्रमे स्वाभावाल्लक्षणापरिहाराय हविर्धानमेवो गमितिप्राप्ते तदुच्यते हविर्धानस्य हविर्धारणार्थत्वा प्रयोजना तदीयसा
अकृतित्वाहवनीयप्रसंगदेशः सांनिध्येनं गत्वेन प्राप्तः स च दक्षिणस्योत्तरस्य हविर्धानस्य समीपे भवतीति तत्र नियम मात्रं
लाघवाद्दिध्येयं हविर्धानस्यासंताप्राप्तमेग त्वमनपेक्षितं च न तु तत्र विध्यातु तदिहापि देशलक्षणा शास्त्रफलं प्रयोक्तरि
त्वमपरार्था न साक्ष्यपं प्रयोगे स्यात् प्रासंगिकी कथा वृत्ता समाख्याया स्वतः परं विनिचार्यतु : पूर्वं विरुद्धत्वाद्धि
रुद्भुते तदुपोद्घातरूपेण ज्योतिष्टोमादिकर्मसु नानाकर्तृसमावेशं वक्तुमारभते ध्वना दर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमादिकर्तृ
फलदक्षिणायुक्तं कर्म किं सर्वं यजमानेनैव कर्तव्यमुत त्र्यत्वोत्सर्गमात्रे हविस्त्यागदक्षिणादानादिके यजमाननियमो ऽन्यत्रा
नियमो यजमानोन्यो वा अथवोत्सर्ग एव यजमानो न्य चान्य इवेति विचारः तत्र स्वर्गकामो यजेतेति सामानाधिकरण्येनाख्यातेन प्र
दिनं च कर्तुरेव फलावगमात् स्वर्थी सर्वं कुर्वीत दक्षिणादानं तु धर्ममात्रे न तु प्रधानस्यैव सामानाधिकरण्यात्मनेपदाभ्यां फलाधि
कर्तृकर्तृत्वं नांगानां तत्र भावनायाः एव विधिसंबंधाच्चायाः स्याभ्यात् कर्तृत्वं सा च तत्र शेषत्वं गानामपि स एव कर्ता उच्यते सत्य
मर्थिनः सांगे कर्तृत्वं तच्च प्रयोजककर्तृत्वे नापि संभवतीति तत्प्रयोजको हेतुश्चेति स्मरणात् यजिहेतोः कृपत्नीति प्रयोगात् तत्रासति
परे प्रमाणे साक्षादेव कर्तृत्वं स्यात् अस्ति तु प्रमाणं परिक्रयवचनं तद्धि कुर्वतः रसद्भावे दृष्टार्थं भवति सर्वं स्वयमश
क्तो न्येन कार्यं कारयति न यजमानोपि स्वयमशक्तः कुर्यात् अशक्तस्त्वन्येन कारयेत् परिक्रयश्चान्यपक्षे भविष्यतिरुत्सर्गं
तु स्वस्याशक्यत्वात् स्वयमेव कुर्यादिति प्राप्ते ब्रूमः संभवति प्रयोजककर्तृत्वेनापि कर्तृत्वे परिक्रयस्य नियमवदाम्नातस्य पारि
कल्प्ययोगाच्च निस्यनुपसंहर्तुं उत्सर्गादन्यदन्येनैव कारयितव्यं तत्रार्थात् कर्तृपरिमाणं स्यादनियमो विरोधात् उत्सर्गा

५६ दन्यत्रान्यैरप्युक्तं तत्र कृतिर्नैव्यरतिसंशये विशेषाभावाद् नियमः सर्वथापरिक्रयसिद्धिः अथवा यजमानस्यैव कर्तृत्वे प्राप्ते
परिक्रयवशादन्योपादानं स चैकेनापि सिध्यतीत्येक एव वान्यः स्यात् अध्वर्य्वादिसंज्ञास्तु कर्मनिमित्ताः अध्वरं युनक्तीत्य
ध्वर्युः आवाहयतीति होता तथान्योपि तथा च दर्शयति यद्देवाननुमावह अग्निमावह इत्यावाहयति तद्देवहोतुर्होतृत्वमिति ततश्चै
वं स्थापितं तत्कर्म कुर्वतः पाचकलावकवदुपपन्ना नानासंज्ञाः तस्मादेकः स्यात् स्यादेवं यदि प्रवृत्तिसमये तदुत्तरका
ले चैताः संज्ञाः स्युः येऽनन्यवरणं च प्रवृत्ताभ्यर्थनं तत्रैताः स्युः यं ते स ब्राह्मणं वृणीत इत्यादिना च तत्तत्कर्मनिमित्तत्वं संमतमिति वर
णनिमित्तत्वे भिन्नानि च वरणान्येकस्यैवं पुनः स्युरिति न्यायात् न चैकस्मिन् पुरुषे बहूनि वरणानि संभवन्तीति दृष्टार्थत्वा
न हि वृतस्य वरणं दृष्टार्थं तेन वरणानां तन्निमित्तानां च संज्ञानामसंकीर्णविषयत्वाद्यावद्वरणं यावत्संज्ञं च कर्तृभेदः कर्मा
ङ्गं तस्माद्बहुभिः कर्तृभिर्ज्योतिष्टोमस्य निर्वृत्तिः किं पुनरिदं वरणमुक्तमाभ्यर्थनमिति तत्र महर्त्विजां होत्रकाणां च मन्त्रेण अग्नि
र्होता सोमानुपहवत्यादिना अन्येषां तु लौकिक्या वाचा [अतिज्ञस्या]मे भवान् [स्या]दित्यादि किमेतावता होत्रादित्वे भवति को दोषः न
ह्येताः संज्ञाः आरम्भे नैव वरणोत्तरकाले च प्रवृत्ताः स्वयं चैवमस्मानीति मनसा संकल्पयतीति तत्र होत्रादिसंज्ञाः प्रसिद्धवद्दे
पासिकप्रयोगे च व्यवह्रियमाणा दृष्टाः तस्माद्य एवं कर्तृन् एवं च संकल्पयति होत्रादिसमाख्यातः सत्रेषु तु दृष्टार्थत्वा प
द्वरणस्यार्थलोपान्निवृत्तिः तदभावे चाध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षयित्वेत्यादिव्यवहारदर्शनात् संकल्पादेव होत्रादित्वसिद्धिः प्रकृत
वपि हि संकल्प्यो निमित्तमेव यो हि ब्रियमाणो नेच्छति न स होतेत्युक्तं तस्मात् अकृतो विध्यानात् न्निश्रः संकल्पो निमित्तं सत्रेषु वैतो
उ संकल्पमात्रे प्रयोगदर्शनात् न चैवं वैरूप्यात् यो भवत्यभिमतिमं न वा प्रमाणबलोद्दीक्षा स्येव यो भवत्यात् नहि सत्रे होत्रा सोव
दिशब्दानां गौणत्वे किंचित्प्रमाणमस्ति अथाप्यस्य तमेकरूप्येण कार्यं ततः संकल्प एव निमित्तं य एव तत्र उपक्रमे तदोपयिके हो
त्रादिभावमात्मनः संकल्पयति स एव होत्रादिशब्देरुच्यते तथा च वक्ष्यति सत्रेषु स्वयं कर्तृकत्वाद्वरणभरणयोरनपेक्षित ५६

वारगसरणादिनैव ताभ्यामवैगुण्यमिति योग्यतामात्रेणाध्वर्युत्वादिसिद्धिरिति न बहूनामध्वर्युत्वादिकं कथमविहितेन संकल्प्यो
जायते विहितमेव तु वरणं तस्य जनकं तु तं पपद्यहमध्वर्युत्वादिकं तदर्थं च वरणं तत्र सत्रेपि तदनुयाज्यावत्कर्त्तव्यमिति सुत
रां तत्राध्वर्य्वादित्वसिद्धिः न चाहमित्यध्वर्य्वादिसंज्ञावेशप्रमाणमस्ति वरणविधिर्हि दृष्टार्थतयोपपत्तेर्नादृष्टकल्पनायाले य
दिवाहमिदं विहितोपायसाध्यं च दर्शपूर्णमासयोर्होतावतः सामिधेनीरन्वाहेति वचनात्प्रागेव वरणात् सामिधेनीष्वनुवचन
स्य प्रसिद्धहोतृभावस्य पश्चाद्दृष्टार्थं वरणं न होतृत्वोपयोगीति होतृत्वं न स्यात् तस्माद्व्यवसायादेव होतृत्वं संगीकर्त्तव्यमि
ति सत्रेपि होत्रादित्वसिद्धिः नतु होतृशब्दवाच्यः स्यामिति व्यवसायादेव तद्वाच्यो भवतीसेतद्लौकिकमेव तच्छब्दवाच्यो भ
वेति प्रार्थनादेव तच्छब्दवाच्यो भवतीत्येतद्वा किं लौकिकं तत्सिद्धं संज्ञयाकर्त्तॄणां भेदमात्रं स संज्ञया वरणानां तु बहूनां युग
पद्योगवचनपरिग्रहीतानां दृष्टार्थत्वेनैकपुरुषासम्भवात् याच्यावरणं वरीतव्याः कर्त्तारो भिद्यन्ते चमसाध्वर्यवश्च ते प्य
पदेशात् ज्योतिष्टोमे प्रवर्ग्यविकरणे षोडशाकर्तारः सिद्धाः सन्ति च चमसाध्वर्यवो नाम ते किं तेषामेवान्यतमा उतरेभ्यो
न्य इति यौगिकत्वात्संज्ञाया अध्वर्युपुरुषाः एव चमसाध्वर्यवः बहुत्वादपे रूपम् संज्ञानामास्त्वयोगेन वरणं तु पृथक् श्रूयत
ते प्रसम्भवात्तेषां तेभ्यो भेदकं दृश्यति एतेन सदस्यो व्याख्यातः तस्यापि वरणसमाम्नानात् उत्सर्गोऽस्तु बहुश्रुतेः तेषु
संदेहः कति चमसाध्वर्यवः इति बहुवचनस्य संख्यायोगतत्वेनाविवक्षितत्वादनियम एको द्वौ बहवो वा उच्यते वरणं गत
प्या समम् अविवक्षितं बहुत्वं क्रत्वङ्गत्वमात्रं तु तेषामुपादेयत्वाद्विवक्षितमेव बहुत्वं न त्वन्यत्र सिद्धं क्रतुसंबन्ध्यानुद्दिश्य वरण
मात्रमेह समार्गवद्विधीयते किं तु नैव न वचनेन प्रकरणसहायेन वरणसंस्कारमुक्तम् अध्वर्यवः क्रतुमिति विधीयं
ते वरणेन चमसाध्वर्यून्नामकर्त्तृत्वेन गत्वेनोपाददीतेति तत्समाउपादेयत्वाच्चेषां कर्मोगतयाविवक्षितं बहुत्वं तथा च सा
ध्यायोऽध्येतव्य इत्यध्ययनसंस्कारस्यापि स्वाध्यायस्यार्थावबोधस्य उपादेयत्वाद्विवक्षितासंख्येति शास्त्रान्तरेप्यधिकर
णे दर्शितं एतेन पुरोहितवरणीता इत्यत्राप्येकत्वं विवक्षा व्याख्याता तथाध्वर्युं वृणीत इत्यसावेकत्वम् अध्वर्युकार्यार्थं अतस्स

नैमाध्वर्यवमेकेनकर्त्तव्यमुत्तेष्वर्यणा चकर्त्तव्यमिसमूर्यो कहायनीन्यायेनमिथोनियमः कश्चिदेकस्य यो स्तिव तथाहोत्रा
दिकमपि होत्रध्वर्युणोस्तु मिथोभिन्नकर्त्तकैत्वमंगसमाख्याभेदात् द्वाभ्यांलिंगदर्शनात् स्थितेबकुचोविंयेतोब हवइस्य
नियमो त्रिवेवा आसेचमसदशान्यादशाभिस्त्वावद्धृतीर्त्यं आविकेपत्रमाणाभावादशैव शामिताच शब्दभेदात् अग्नि
शामितासकिंप्रकृतेभ्योन्यस्तेषां वान्यतरइतिसंशयेसंज्ञाभेदादन्यत्वं योगिकत्वात्संज्ञायावरणाभावाच्चतेषामेवान्यत
मः तत्राध्वर्योः पराजवर्त्तितेष्वर्युः पश्चात्संसृप्यमान्यदिति वचनादसामर्थ्यादन्येतस्रुरूपाः संसर्पेयुः उपगाश्चालिंगदर्श
नात् संतुपगाः तेकिंप्रकृतेभ्योन्येउततएवेति तत्रगातॄणांमुख्यभूताउपगानाराशोकवशानवर्चिजाम्ह त्विजस्तुल्यकर्त्ता
गुणभूतानविनुमर्हतीत्यन्यइतिप्राप्तेउच्यतेउपत्तोवरणाभावात्संज्ञायाश्चयौगिकत्वादृत्विजामेव प्रेषडेषार्थकास्विच
वसरस्यरोपकारसंभवादृत्विजएवोपगायेयुः विक्रयीत्वन्यःकर्मणोचोदितत्वात् अस्तिसोमविक्रयीसकिंतेषामन्य
तमउतान्यइतिपूर्ववद्वरणाभावात्तेषामन्यतमःसेवं विक्रयस्याकत्वर्थत्वात् कत्वर्थोपाचाचामस्त्विजोनतंकुर्युः तस्मादृ
न्योविक्रयी कर्मकार्योसर्वेषाम्लिंगकमविपर्यासात् ब्रह्मादयश्चमसाध्वर्यवश्चबहवःकर्त्तारः समाम्नाताः तेसर्वे
किम्त्विक्शब्दवाच्याउतकेचिदेवेति तत्रऋतोकार्यंहिसर्वेषां तेनर्त्तेयजनादमी सर्वेतदभिधेयाःस्युरविशेषेणयष्टृ
वत् ऋतुयजनाभिनिमित्तोपमत्विक्शब्दः कृदन्तः सर्वेचतेतत्कार्यकरणादृत्वोयजंतीतियष्टृशब्दस्येवऋत्विक्शब्दस्य
प्यभिधेयाः सप्तदशर्त्विजइतिवचनमवधुत्यानुवादइतिप्राप्तेऽभिमः ऋतुयागनिमित्तत्वेभवेत्सर्वाभिध्यापिता सेरव्या
ऋत्निविरोध्याहुतज्ञेवंसंश्रयामहे वरणंतन्निमित्तंस्याद्ब्रह्माध्वर्यादिशब्दवत् ततोनातिप्रसंगःस्यादृचनंचैवमथ
वत् ऋत्विजोवृणीतइतिप्रयोक्षिनत्तीतिवद्वरणेनर्त्विजःकुर्यादितिप्रर्थः ननुप्रसिद्धान्नृत्विजोवृणीतइति ननुवरणनि
मित्तत्वेतिप्रसंगःस्यात् चमसाध्वर्यूणामपिवरणसद्भावात् उच्यते नवरणमात्रनिमित्तं किंतुब्रह्मादिगतोवरण सांब
विशेषः ननुब्रह्मादिष्वनुवृत्तेचमसाध्वर्युभ्योनिवृत्तंवरणावांतरसामान्यंनकिंचिन्न भाव्यदवांतरसामान्यंविशेष ८८
एवनिमित्तंयोयम्त्विक्शब्दोब्रह्मादिशब्दवदेकैकस्येवनवाचकःसोयंसाधारणशब्दोनसामान्यशब्दइतियथाश्व

तद्भाष्यार्थः नन्वेवमुक्ते क्रतावेव यवशक्तिप्रतिस्यागादक्षराशास्त्रं तत्र कल्पनाऽसंगात्‌ स्मृतिविरुद्धं च विज्ञायते तत्तेन नि-
पालनात्‌ कर्तृत्वसिद्धेरिति वचनात्‌ तथान्यस्यापि स्मरणं ऋत्विग्यजमानस्य उच्यत इति एवमपि वरणनिमित्तताश्रीयेत यद्यन्यथास्व-
सदशाङ्गविनियोगपयोर्न स्यात् यथा वरणनिमित्तत्वे तद्विशेषनिमित्तत्वाद्‌ उपपन्नात्‌ यत्तु यजमानमपि ब्रह्मादिगतमेव ऋत्विक्त्वा-
दस्य निमित्तं दक्षिणाहरिण्यात्‌ स्येव परागतं दक्षिणात्वं एवं च प्रसिद्धावयवशक्तित्यागः स्मरणविरोधश्च न कृतो भवति ऋत्वि-
क्त्वोपपादितावरणविशिष्टेन प्रसिद्धपदार्थको भवतीति यावत्‌ कं भवतीत्याशङ्क्य नीतिनावचकृत्विजो वृणीतेति तेन नाप्रसि-
द्धपदार्थकत्वे वरणनिमित्तकत्वेन प्रत्यादिवत्प्रसिद्धपदार्थकत्वं वचनव्यक्तिविषयो सम्भवेत्‌ स्यात्‌ न चेत्तन्यायेन अध्वर्य्वादि-
शब्दानां प्रसिद्धभावाभाव एवेत्यवनसकात्मान्तरेण वाध्वर्यवो न कृतस्वामिभिः परिकल्पितः स एवाध्वर्युरिति मुख्ये ऋत्वि-
व क्‌शब्दस्तु प्रसिद्धावयवार्थस्य व्याख्यातेश्च ऋतु यजनविशेषनिमित्त इति विवेकः नियमस्तु दक्षिणाभिः ऋत्विसंयोगात्‌ सप्त-
दशस्तुक्तं तस्य नियमे आप्ते ऋत्विक्त्वात् दक्षिणां ददाति दत्तो स्वाग्नीध्राय ददाति स्यादिना ब्रह्मादीनां षोडशानां कीर्तनात्‌ तेषामृत्विक्-
स्वामिसप्तदशाः कर्मसामान्यात्‌ अथ सप्तदशाः किं सप्तदशाः किं सदस्य उत यजमानस्येति संशयः तत्र कर्मकरत्वात्‌ सदस्यः
न चासौ नास्तीति मन्तव्यो वरणाम्नानात्‌ च ब्रह्मण एवेदं वरणं तस्य हि ब्रह्माणं वृणीत इति वरणं विहितं न पुनर्विध्यर्थे सदस्यमत्र
वादे चानर्थकमध्ययोदिग्धपितथाऽसंगः वरणवचनम्‌ ऋत्विक्त्वसाध्यतापि वरणभाष्योदाहृतः तस्मात्सदस्यः सप्तदशः
नियामेक्षणः सदस्य वरणमदृष्टार्थं न तु कश्चिदपि पदार्थस्तेन कर्त्तव्योऽयेन यजमानादन्यः ऋत्विक्‌ स्यात्‌ तस्मात्स्वामी सप्तदशः
ते सर्वार्थाः प्रयुक्तत्वात्‌ अग्नयश्च स्वकालत्वात्‌ नानाकर्तृषु सिद्धेषु सांप्रतं संप्रधार्यते किमव्यवस्थितं तेषां कार्यं किं वा व्यवस्थि-
तं तत्र प्रकरणविशेषाभावात्‌ सामर्थ्याच्च यथेन शक्यं कर्त्तुं स सर्वं मत्वा तस्य यात्कुर्यात्‌ दुर्बला हि लिंगप्रकरणाभ्यां समाख्यानतद्विरो-
धेन नियमं कर्त्तुमलं ततः सर्वे सर्वार्थाः स्थितं तावदपर्यवसिते अग्निषु चितानां तेषु नारम्भवादेन यदाहवनीये जुहुतीत्यादिना हो-
मार्थत्वमविहितानां तु किं प्रकृत्यर्थाः उत वैकृतानामप्यामनहोमादीनां साधारणाः इति परोनादिव प्रकृत्यर्थत्वे मन्यमानस्योत्तरं
अग्नयश्च सर्वार्थाः स्युः नवर्त्तते तदनुवर्त्तनं सर्वेचातरास्त्रकरणं स्वकालत्वात्‌ स्वतन्त्राम्नानादप्रकरणाधीनत्वादित्यर्थः न चा-

शा॰त॰

त्वद्दर्शितो यः प्रकृतसमकालमेवाविकृतावद्युपदिष्टत्वाद्धोमस्य यत्र तु यागमात्रे चोदितः प्रकृतितएव चतुरवत्तं जुहो
६१ तीत्येतद्दतिदेशात् प्राप्यमाणं प्रतीक्षितव्यं तत्र पर्णमयीन्यायः उपदिष्टेष्वक्तेष्वपि होमेषु समानमेवाग्निविधानं स्थि
तादुत्तरं लिंगप्रकरणाभ्यां हि न सर्वेषां समुच्चितकर्तृत्वं प्राप्येन समाख्याविरोधः स्यात् नु किं त्वनियमेन तत्र किं केनेत्य
स्ति व्यवस्थायास्त्वापेक्षा तां च कुर्वती समाख्यानुगुणत्वान्न बाधितव्या तस्मादयं यथासमाख्यं नियमः हौत्रं होत्राध्वर्यवं
ध्वर्युणा किमेवमेव सर्गः सर्वे हौत्रं होत्रा अध्वर्यवमध्वर्युणेति न कश्चिदपोद्यते यत्र तु प्रत्यक्षवचनं यथा मैत्रावरुणः प्रेष्यति
चानु चाहेति यत्र वा विशेषसमाख्या यथा पोत्रीयं नेष्ट्रीयं याजमानमिति तत्र विशेषसमाख्याबलाद्वचनबलाच्च सामा
न्यसमाख्या पोद्यते तदुक्तं तस्योपदेशसमाख्यानियमः हौत्रं होत्रा अध्वर्यवमध्वर्युणा तथा विशेष एवोत्सर्गः सर्वे हौत्रं हो
त्राध्वर्यवमध्वर्युणेति न कश्चिदपोद्यते यत्र तु प्रत्यक्षवचनं यथा मैत्रावरुणः प्रेष्यति चानु चाहेति यत्र वा विशेषसमा
ख्या यथा पोत्रीयं नेष्ट्रीयं याजमानमिति तत्र विशेषसमाख्याबलाद्वचनबलाच्च सामान्यसमाख्या पोद्यते तदुक्तं तस्यो
पदेशसमाख्यानेन निर्देशः इति तदिदं समाख्याविनियोगस्यैवातिप्रसंगनिवारणेन शेषीभूतं सूत्रं नाधिकरणान्तरं अ
तएव तस्यैव लिंगप प्रव्याड्च्यते प्रातरनुवाके होतृदर्शनादिति प्रैषानुवचनं मैत्रावरुणस्योपदेशात् उपदेशो हि दुस
माख्या बाध्यते तद्विशेषचिन्ता मैत्रावरुणः प्रेष्यति चान्वाहेति किं प्रैषमात्रेऽनुवचनमात्रे च मैत्रावरुणोपदेशो न हौत्रादि
समाख्या बाध्योऽथवा यानि प्रैषान्तान्यनुवचनानि होता यक्षदग्निमित्यादीनि तेष्वेवेति संशयः प्रैषानुवचनोदेशात् सहि सम
विवक्षितं विधीयते प्रैषान्तःसमस्तत्वस्त्वयोस्त्वपोः नैवं समस्तयोरेव मैत्रावरुणचोदना अज्ञातकर्तृकत्वेन व्यस्तौ हि
ज्ञातकर्तृके प्रैषाणामध्वर्युरनुवचनानां च होतानित्यं तदसन्नपेक्षितं कर्तृविधानं यानि तु प्रैषान्तान्यनुवचनानि ते प्रैषांशे
नाध्वर्योरनुवचनांशेन होतुः प्राप्तेरेकमन्त्रत्वेनानाकर्तृसम्भावे सापि सम्भवतीत्युभयोरध्वर्य्वोः प्रच्युतानामज्ञातकर्तृकाणां मैं सोव
त्रावरुणविधानमपेक्षितार्थं भवतीति तदधिकारे चेदं वचनमिति तत्रैव मैत्रावरुणविधिः चमसांश्चमसाध्वर्यवः समा
ख्यानात् चमसेषु संशयः किं तेष्वमसाध्वर्यवो उत ऋत्विजः अध्वर्युरिति न त्वाध्वर्यवसमाख्यां सामान्यभूतां बाधित्वा विशे ६१

असमाख्यया चमसाध्वर्यव एव तेऽकुर्युः नैवं सामान्यनिरपेक्षो हि विशेषस्तस्य बाधकः चमसाध्वर्युसंज्ञेयमध्वर्युत्वापे
क्षिणी चमसेऽध्वर्युत्वप्राप्ते चमसाध्वर्यवो यतः ततः साध्वर्युत्वापेक्षत्वात् तद्बाधेन वर्तते तदाध्वे हि चमसाध्वर्युसंज्ञैव न स्याद्
तदभावात् का समसङ्ख्या तामेव तद्भावः स्यात् अतोऽध्वर्युः कुर्यात् तस्य ग्रहहोमादि व्यापृतत्वेनाशक्तौ सत्त्वान्ये कुर्युः वेदोपदे
शाद्वैस्तवे वेदे तन्त्रत्वे यथोपदेशोऽस्तु औद्गात्रे समाम्नातः स्यैनो वाजपेयश्चाध्वर्यवे वेदावपि ज्योतिष्टोमविकारो तत्र किं प्राख्या
न वेदसमाख्यातः उद्गाता धर्मत्वेन तस्मिन् तत्र च सर्वे पदार्था न विदिष्टाः कुर्युः उत प्रकृतिवल्लाभकर्तार इति तत्र प्राख्यानविधि
विधेयत्वादङ्गानां समाख्यालाभात् स्योपदेशरूपत्वेनातिदेशाद्बलीयस्त्वात् समाख्यातस्य कर्तृकर्ता सर्वे कुर्युरित्युद्गातृ
तो न प्रसक्तवचनैर्वेनानं लिङ्गविधानासत्त्याम् अपि प्राख्यानद्वारेणाध्वर्युमेव समाख्यायो नानेव कर्तारः स्युः चोदकदौर्बल्यात् तद्
ध्येन समाख्याप्राप्त एव कर्ता स्यात् अत्रोच्यते भवेदेवं चोदको यदि दुर्बलः स तु प्रथमभावित्वात् समाख्यां बाधते बलात् अङ्गानां हि
समाख्यानेन योगवचनाद्यपेक्षा चोदकप्राप्त्यपेक्षः स्वोपयोगविधिसंग्रहः प्राकृतानामङ्गानां वैकृतप्रयोगविधिसंस्पर्शो न तत्का
लेन समाख्या भवेत् तत्संस्पर्शश्च चोदकप्रापितानां स्यात् तेन च तेऽप्राप्यमाणाः सकर्तृकाः प्राप्यन्त इति कर्त्रपेक्षाभावादपे
क्षानिबन्धनप्रातिकल्पना समाख्यानकर्तुं तत्रमलं कल्प्यितुं न चात्र शास्त्रमयं बहिरितिवत् प्रसबाधः कल्प्यता समाख्या वि
नियोगस्य कल्पनाया अपेक्षाधीनायास्तदभावेनुदयात् अपि च पाठनिमित्ताध्वर्युवादि समाख्यानविधिनिमित्तान चोद
कपदार्थानां ग्रहः तेन माख्ति समाख्येया चिवन नाधि[illegible] रूपेनादौ तेनूनानैव कर्तारः प्रकृतावित्र इतिसाद्दोपि का[illegible]
स्य [illegible] स्वामिनं न मे पृथि[illegible] [illegible] अस्ति परिक्रयो ज्योतिष्टोमे द्वादशशतदानमाध्वर्यवे समाम्नाते औद्गात्रे च
दर्शपूर्णमासयोः श्रौत्याहार्यदानमाध्वर्यवे सकिमध्वर्यादीनां कर्मण्यजनयजमानेनेति सत्ये समाख्यानादध्वर्य्वादि वायया ध्व
र्युस्वा[illegible] ऋत्विजां नराः परिक्रीणीते तत्पुनर्यजमानः कुर्यादिति प्राप्ते [illegible] स्वामिकर्तृत्वे सर्वत्र प्राप्ये परिक्रयः वसरथरया
कर्तृत्वसमाप्तिं तेन हि समाख्यामात्रप्राप्तसाङ्गप्रधानवाक्यस्य रसाय[illegible] बाध्यते न हि यः कामयेत वीरः अस्ताये तेति स
च कुर्वीतात्र कुर्यादित्याद्यध्वर्य्वादि [illegible] अतः परिक्रयासाङ्ग[illegible] समाख्यामभावात् जमत[illegible] परिक्रयस्य समान एव कर्ता
तस्य चात्र पिपरिक्रयविरोध्याक[illegible] त्रैतराणि प्राप्नुवन्त्यत्रैव भवंति नियम मात्रे समाख्यायाः क्रियते न परिक्रये ध्वर्युः समारस्य

शा॰ ८

याभवतिर्विचससमिक त्रैं स्वरगने स्व च यस्य यजमानेन किंचित्कर्तव्यं तन्नियमार्थं वा परिक्रयविधिर्लोप्यता दक्षिणा

दि रेसंताग्रास रवविप्लवः तत्काध्याजमानेनानेयमात्र वचनमाक्रियते नामिष्टका मुपसेद ध्यात्स त्रीनमान्ध्यादि त्यादि तत्र च

६२ त्विजामपि स्यात्तु वचनस्यातिभाराभावात् अन्यत्र यजमानस्यैव संस्कारोऽस्तु पुरुषसाध्ये यथा वेदेकमेव बवति चैत्र पुरुषस

स्कारः कथं सम्भावपमादयः किमाध्वर्यवादि तत् यजमानाय एवं गिन समारम्भनाद ध्वर्यु व तेजसे ऽस्मःसंस्काराः स ऋत्विक्स्य का

र्ये योग्यतासाध्यात् क्रियते न किञ्चिद्योग्यता जननार्थं कर्तारं परिक्रीणीते स्वयमेव योग्यता तत् स्वतन्त्र कार्ये ज्ञत्विजां मार्जने

पुर परिक्रीणीते तेन गुणनयेन परिक्रीतानां कर्तॄणां ज्ञायमानयाजा नाम्नि च समारम्भयाऽस्य बस्थाना ऋत्विक्पुरुषाणां गुण

माव स्वत्रैव समारम्भया नियमः संस्कारास्तु याजमानाः वचनाद् ऋत्विजां मिनवं तिहिरण्यमालिन ऋत्विज इति व त न

पश्य फलसिद्धताले कवम् अस्मिन्योति शोभेतणः कायमनोपर्णं कर्मक्लृप्तं नास्नातीत्यादितदर्थ्यं वं मुत याजमान मिति

समारम्भानादाध्वर्यवाङ्गं रवास्सकौ चेन चक्रतं प्रतिकूल चाला सोऽस्य स्कार इति मन्त्रे ऽस्मासकवाद स्पः रवफलं गायं

विरोधिनमर्थमेतत्तु पितु योग्यता इति क्रतुफल प्रतिबध्यन्ते या पक्षयपोनेवा स्व क्रत्वर्थं गोलिङ्गप्रकरणाभ्यां मवग

म्यते यतमाने च फले नो स्य तत्रौ अतोऽस्यापि फलसंस्कारस्त्वो याजमान च वचनाद् चेजोमपि स्याद्यप्य त्विजः उपव

ती सति गुणत्वाद्य वदेनमवस्यास्यात्पेच संस्कार एव वचनाद ऋत्विजां मानाहिरण्यमालित्वादयाकि तेस मा स्व या कि

ते समारम्भया तत्पुरुषे कार्योऽत सवी चैक्त्रिरिति समारम्भया तत्पुरुषे इति निद्याद्य पञ्चपुरुषस्य गुणभावस्तत्र के

न चिद्वेऽनत सिद्धः कः कुर्यादित्यपेक्षिते नियमः समारम्भया क्रियते संस्काराणां तु यावत् स्वार्थमावश्यकमानादिर

क्रमनपेक्षिते चान पर्मन साक्षात्स्समारभ्याकर्तुमिति सर्वविषयता तथा कामोऽर्थसंयोगात् ज्योतिष्टोमे सदोमाने गुणको

मकृतयः परिकामयेता व्यं इति तत्र याजमानः यदि कामयेत यजमान इति तत्र मिनुयादि स्वध्यायो वचनात्तत्र मानाथे सो व

कारण्यात् व्यं पं वस्य वचने ध्वर्योः समारम्भयाव्याकर्तव्यास एवकामयतीपि नानिर्दिश्यते इति नस्येव दं फले नेवमिनुया

दिति पवस्यैकस्या व्यापारः परार्थे श्रूयते तथा आख्यातविरोधाद्वाक्यगम्यं तत्सामाना चित्के वर्णप्रकामयेत वी ६२

ध्याते किं च अन्यो गुणो नि स्येत पाले बीदिवत्नामिदध्युः पर्यंत इत्यादि स ज्ञात्वर्थं चोद्य यजमानस्य कर्तव्याः तच्चदि का

यद्कामयेत वर्षुकः पर्जन्यः स्यादिति नीचैः सदो मिनुयादिति। शकि माध्यर्यवः।

ष्योऽपि गुणस्तस्यैव नोधयते ततः स तेन नित्यबाध्यमनुमन्यते अध्वर्युप्रैषेऽपि गुणोऽस्तस्यैव बोधयते नास्वार्थस्य गुणस्य
वाचे यजमानो नानुमन्येत न हि तस्याध्वर्युस्थानकाम्यगुणेन्ता नैति नि स्वविषयत्वेन निवर्तेत तस्माध्वर्युः कामयेत यजमान
इति स्वबध्या याजमानं गुणफले यत्र तु पृथगुपदेशो यथासने यजमानाय वाय कामं कामे कामयते तत् अयेदिति
तत्र पृथग्यजमानस्य ग्रहणाच्छब्दा [illegible] वाचनो वचनस्य चाति भामाभावात्तस्यैव फलं मन्त्राणां कर्मकरणात्
द्वरहाकरणभूताः अस्य गाशिषो मन्त्रा उदाहरणे आयुर्दा अग्नेऽस्यायुर्मे देहीत्यादयः ते किमध्वर्युणा प्रयोक्तव्या उत यज
मानेनेति समाख्यया ध्वर्युणेति प्राप्ते ब्रूमः कर्मफलमन्त्राशास्येन त्विक्फलं अनुलाभवसंगात् यजमानाद्धि त्विक्फले
दक्षिणालाभात्मकमाशास्यमाग्नेः कर्मफलं च यजमानगामि त्वाश्च सर्गात् विषयत्वेन प्रार्थ्यते इति लिंगात् समाख्याबा
धित्वा यजमानेनैव प्रयुञ्जीत आम्नानेऽपि आम्नानस्यार्थवत्वात् दर्शपूर्णमासयोः केचिन्मन्त्राः सामान्यरूपेणाध्वर्यु
पुनश्च विशेषरूपेण याजमाने काण्डे समाम्नाताः वाजस्य मा प्रसवेनोद्ग्राभेणेत्यादयः ते किं येन केन चित् प्रयोक्तव्या उत यजमानेने
वाऽध्वर्युणैव वाऽ थवो भाभ्यां समपीति संशयः न मन्त्रैकत्वादेकेनेव सिद्धेः यः कश्चित् प्रयुञ्ज्याद्विशेषसमाख्याबलीयस्त्वाद्या यज
मानस्यैवार्थसूत्रस्तु ग्रहणादेशाध्वर्युत्वान्मन्त्रोऽपि तेन न प्रयोक्तव्य इति प्राप्ते ब्रूमः सत्यपि हि मन्त्रैकत्वे पाठद्वये प्रयोगवचने
न गृहीतं कर्तारमपेक्षते न च मन्त्रस्वरूपमेव प्रकारणिना गृह्यते किंतु पाठविशिष्टमेव ताद्दशस्यैव प्रकरणे विपरिवृत्तेः
अपेक्षितत्वं मन्त्राणां प्रकाशनोपायः न स्वप्रकाशकाः स्वार्थमभिदधति तत्र पाठस्य विपरीवत्तोऽस्तदति क्रमेकारणं ना
स्तीति तत एव प्रयोगकाले मन्त्राणां पाठसिद्धिः अन्यथा हि स्मृतिस्थैर्यस्य प्रकाशनसंभवान्नेकांतेनोच्चारणं सिध्येत् अ
तोयं पाठद्वयं तत्र समाख्याद्वयेन कृतं द्वयं प्रापुवद्धि न विषयत्वेनाविरोधात् समुच्चीयते इति चनाचनेन सविद्ध ह्न२
चिन्तितो वि वाजपेये ऋत्वीयं यजमानेन वाचयतीति श्रूयते तत्र किं सप्राजन्म्ये द्वावपि वाचयितव्यौ उत द्वयमाध्वाः सर्वे
ति याजमानमन्त्रप्रसंगात् चिन्त्यते तत्र अविशेषात् उभयोः स्वयमेव वदेद्युश्चः अन्यस्तु वाच्यते नैवेन हस्तो विपद्यते कृतो ऽ

धना

68

शा॰ त॰

ष्विकारो हि विदुषां नान्येषामिति निश्चयः ब्रूहीति स्मारणार्हस्य संभविष्यति वाचनं यजमाने समाख्यानात् कर्माणि याजमा
८३ नं तु दर्शपूर्णमासयोर्वै समुपास्तज्ञस्वे रवामध्विश्रपति डीहीन वहेती स्यादिभिः ग्र एकं कर्माणि सामान्यरूपेणाध्व
र्यवे विहितानि पुनश्च याजमाने वत्स चापाम स्तञ्जस्यु रवां वाष्विञ्जयती त्या पत्नुकी सैतानि वेद्यदराच्छा द्यानि दशायस्ता
उपानि दर्शपूर्णमासयोस्तानि संपाद्य यजेतेति श्रुतं तु दत्तेषां च्छाम्नातमत्र वडुभयकर्तृत्वेन संभवति एवं न कृतानामित
रेण कर्त्तुमशक्यत्वात् तद् नः कुर्यादिति स्थिते कः कुर्यादिति विशेषसमाख्यानाद्यजमान इति प्राप्त उच्यते कर्माणि यत्र चोद्यं
तेन त्रेषां कर्त्र्यपेक्षिता आध्वर्यवे वचोद्यं ते कर्माण्याध्वर्यवाण्यतः याजमाने तु द्वंद्वतासंपादनमात्रं विहितानानि सो तवान्
कर्माणां विधीयते दर्शेभिर्विधः ग्रस्या सन्नेव संपादनमित्यर्थः न च कर्मणां विधिः न चान्येन क्रियमाणानामन्येन द्वंद्वसंपा
दनमशक्यं नतु द्वंद्वानि संपाद्य यजेतेति वाक्यस्य येनात्मनेपद समानकर्तृकत्वाद्द्वंद्वतासंपादने वचनादेव याजमानं
तद्वत्वात्कर्मणामपि सत्त्वकर्तृत्वं स्यात् न प्रयोजकत्वेनापि कर्तृत्वसंभवात् अतोऽध्वर्युणैव क्रियमाणानां द्वंद्वतो यजमा
नोऽध्वर्युं स्मारयिष्यतीत्यदोषः विप्रतिषेधे करणः समवायविरोधादितरमन्यस्तेषां यतो विशेषः स्यात् ज्योतिष्टो
मेग्नीषोमीयपशौ युगपदध्वर्युणा चैत्रोत्रा वरुणोपरिव्याणकरण क्रियमाणानुवादिनोपरिवीमासिये वा सुवा
साहितमंत्रौ चोदकपरं परया कुंडपायिनामयने सत्रे प्राप्तौ तत्र विंशसमासस्यमाम्नातः पोहोता सोऽध्वर्युरिति तत्रैकोत्तौ
तौ मोडपो कुमशक्तः किं होत्रेत्र याङ्गताध्वर्यवमिति संशये ऽनियमे पवाहोतुः सतोऽध्वर्युत्वविध्यानादुपरित्यक्त स्वधर्म
र्मो होताध्वर्युधर्मैः संबध्यमर्हति परिप्लविर्विस्वध्यमो विरोधेन स्वधर्मैरिति क्रियमाणानुवादिनमेव वदेत् एव वृ
सेन मः प्रत्यक्षवचनात्साम्यहोतुराध्वर्यवेषु हि होत्रेषु चोदकाद्धाक्यं चोदकाद्बलवत्तर पोहोतासोऽध्वर्युरिति मुख्यत्वोऽस्तुति सां व
वत्तो होता जपन्त्याध्वर्यत्वादितेषु कार्येषु प्रत्यक्षेण वाक्येन विधीयते होत्रेषु तु चोदकतः प्राप्तिरिति वाक्यबलादाध्व
र्यवमेव वदेत् परिप्लोपरस्तु नियुंजीतेति नियोजनमात्रे परिप्लविवचनेन विधीयते न स्वधर्मैष्विति प्रस्त्रसत्रेषु ८३

होत्रादयो न संति तदभावान्न होत्रादिषु चोदकतः प्राप्तिरित्याह तस्य होत्रेण होतुश्चोदकात्समवाय इति भाष्यविरोधः
सत्रे कुंडपायिनामयनं वक्ष्यति हि सत्रे चोपायि चोदनादिति किं चैवं यो होता सोऽध्वर्युरिति वचनेन किं विधीयते न हि
सो होतास्ति अध्वर्युकार्ये विधीयते अथ होत्रमाध्वर्यवं चैकः कर्ता कुर्यादिति तावता वाद्धि विधीयते तदा भयोरपि अस्पष्टवच-
नादिष्टत्वेन तुल्यबलत्वादाध्वर्यवस्य बलीयस्त्वं न स्यादित्यधिकरणविरोधः अस्पष्टविधानादिष्टमिति च निबंधन-
मथतो निरूप्यत इत्याख्यातावत् प्रेषणं च समाधिकारात् प्रोक्षणीरासादयाग्नीदग्नीन्विहरेत्सादयः प्रैषाः प्रोक्षण्या-
सादनाग्निविहरणादयः प्रैषार्थाः किमध्वर्युणैकेन कर्त्तव्या उतान्यः प्रेषितुस्तदर्थानां कर्त्तेति संशये समाख्यानादुभय-
तेन त्राध्वर्युः प्राप्तकालतायां च लोड् भविष्यति न प्रैषे समाख्याबलादि प्राप्ते क्रमः मध्यमपुरुषस्याग्नीदिति संबोधनस्य चेत-
नीतरविषयत्वात् अनुपपत्तेः प्राप्तकालतापि पुरुषांतरं प्रति वक्तव्या तद्वरं प्रैषस्यैवार्थं प्रैषसमाख्यानात् स चासन्निति सं-
ती भवतीति लिंगेन समाख्या बाधितान्यः प्रेषितान्यश्च प्रेषार्थकर्त्ता अध्वर्युस्तद्दर्शनात् प्रेषितुरन्यः प्रैषार्थकर्त्तेति स्थिते
तं स किमध्वर्युः प्रैषार्थकर्त्ता आग्नीध्रः प्रेषितात उत विपरीतमिति संशयेऽर्थो नाऽध्यानभेदत्वाद्रूपस्यापि वनतश्चाध्वर्युर्वा
योऽयुक्तः प्रैषस्य त्वेकत्वात् गुणत्वाच्चाध्वर्युर्बाधितत्वादाग्नीध्रः कर्त्ता भवत्विति प्राप्ते उच्यते अध्वर्युः प्रेषिता स्यात् एवं महि तेनैव प्र-
योजकत्वेन प्रैषार्थोऽपि कृता भवतीति न क्वचित् समाख्या बाधिता स्यात् इतरथा प्रैषे सैव बाधिता स्यात् न वा बाध्यसं-
भवेत् तदुक्तं अतोऽध्वर्युः प्रैषमग्नीत्प्रैषार्थं कुर्यादिति शास्त्रफलं करणेष्वर्थवत्त्वात् अकरणभर्त्तृः प्रयोगाशिषो मंत्रा
लिंगाद्यजमानस्युक्तं ये तु करणमंत्रा आममग्निवर्चो हविष्मंत्रिस्यादयः ते प्रयोगाशिषोऽपि क्रियाकर्त्तोध्वर्युणैव वक्तव्याः
न तु यजमानेनोच्यमाना अध्वर्योः क्रियाप्रकाशयंति न च मंत्रैव सोनऽध्यानभूता क्रियायामध्वर्युर्बाध्योऽयुक्तः तेन मंत्रस्ता-
वदध्वर्युरेव तद्वर्तनचैः प्रभृतिस्तुतवाक्यगतान्युरादिव स्फलामिति स्थिते किं तत्फलमध्वर्योरुत यजमानस्येति ममे-
तिलिंगादध्वर्योरिति प्राप्तेऽध्यानवाक्यगतात्मनेपदश्रुत्या सांगप्रधानभावनाविषयत्वाद्योगफलानामपि यजमानगा-

वि ५

64

६४ मिलमुक्तमिति तद्विरुद्धं। लिंगं न। हविर्गामित्वं बोध्यपितु मलं अतो ममेति यजमानव्यतिरेकेणैवोक्तेर्न ते मम यो यजमानस्ता
स्य वर्ग इति यजमान एव बोपचारान्ममेति निर्दिश्यते अत स्तस्यैव फलं कर्मार्थं तु फलं तेषां स्वामिनं प्रत्यर्पयतां स्यात् य
तु मामास्तं तास मित्यसंतापनादिकं फलं कर्मणं तु छानोपपिकं तद्यजमानस्यासौ पुकर्मा विध्यानार्थमृत्विग्गामित्वेनैवोप
मिस्यास्तनेपदानुगुण्यादृत्विग्गामीतिपुनः व्यपदेशाश्च यत्र व्यपदेशो भवति तत्रौ सहेतित त्रापि द्विवचनस्यानुपपत्तेर्न
त्विग्गामित्वे द्रव्यसंस्काराः प्रकरणाविशेषात्सर्वकर्मणां बर्हिर्धर्माणामंगप्रध्यानार्थत्वं पूर्वमुक्तमुत्तरविवक्षयाप्र
प्यते अथ वा पूर्वपक्षसूत्रमिदं यस्मात् प्रकृतावंगप्रध्यानार्था बर्हिर्धर्मास्तस्माद्विकृतावपि यूपावटस्तरणबर्हिषि कर्त
व्या इति प्राप्ते सिद्धांतसूत्रे निर्देशात्तु विकृतावपूर्वस्यानधिकार इति प्रकृतौ यद्बर्हिः कार्यं तत्प्रयुक्ता बर्हिर्धर्माः कार्यद्वा
रेण। विकृतिं गच्छंति न स्वरूपतः तेन प्राकृतकार्यं साध्यमेव धर्मो विकृतौ न तत्र्याः न च यूपावटस्तरणं प्राकृते बर्हिः का
र्ये अतो न तत्साधने बर्हिषि धर्माः। विरोधे च ... विरोधादयः इदानीं प्रकृतावपि नातीव सर्वार्थता उच्यते दर्शपू
र्णमासयोर्विध्यस्यार्थं पवित्रार्थं च यद्बर्हिस्तद्धर्ममेव स्यात् अविरोधादिति प्राप्ते क्रमः धर्ममेवतः कृत्स्नस्य बर्हिषो दर्शे
पृथास्तृनस्य संनद्धस्यासादितस्य स्तरणे विनियोगान्नास्य त्रविनियोगः संभवतीति वेदादसंस्कृता देव पवित्रादिका
र्ये अपनयस्तोकदेशस्य विद्यमानसंयोगात् पुरोडाशशकलमैडवायवस्य पात्रे निदध्यातीति किं सन्निहितासर्व
नीयपुरोडाशादपनीयशकलः पात्रे निधातव्यः उत पुरोडाशीनरमुसाधन छकलस्यावध्यानमिति विचारे पूर्ववद्योग
र्थस्यावध्याने विनियोगासंभवादन्योत्पादनं स्यादेवं यद्यन्यत्र विनियोगः स्यात् चागार्थस्यैव तु शकलस्य संस्कारो ये द्वितीया
निर्देशात् अतः प्रकृतैकदेशस्यापनयः एवं पयस्यादि ... पृथक् स्याद्यर्थे चेदमधिकरणं पुरोडाशशकलावध्यान
विध्येरेकदेशद्रव्यच्येनाप्रयोजकत्वस्यासिद्धत्वात् विकृतौ सर्वार्थः प्रोक्षः प्रकृतिवत् पशावथर्वणां वैकाम्याद्र यः सौ सो ब
नाउपांशु कर्तव्या इति अतमुपांशुत्वं किं मंगप्रध्यानार्थमुत तद्व्यानार्थमिति संशयेः तत्र मंत्रोच्चारणसद्भावाद्योरंग ६४

ग्ध्यानयोः तदिशेणउपांशुत्वं बहिःस्तद्धर्मवद्भवेत् उच्यते बार्हिषां ध्यमीनाक्वा दंगग्रध्यानगाः उपांशुता च यथा केन का
ध्यानामेव चोद्यते कामम यौजनानि ग्रध्यानान्येव काम्यशब्देनोच्यते इति तेनामेवोपांशुत्वं न तु ग्रन्थर्म शब्दस्यो वैस्य स्याव ग्रन्थ
शब्दसेवुक्तो नामम ध्यमामगग्रध्यानार्थ तेषु तेन यो पांशुत्वमपि स्यात् विषमउपन्यासः तत्रच ग्रोः ग्रवर्ग्येण ग्र चरंति अग्रस्य व
ग्रन्थेन चरंतीति ततो मासे योगा ग्रवर्ग्योव ग्रन्थकरणिका या भावनायामुखे सा मापश्च विधीयते तदंतर्गतानि योगानि उक्ते
यउक्थे स्व मेप श्वां गलमते अन्तु काम्याउपांशुकर्तव्या इति कर्तव्यत्वानिर्देशा ग्रध्यानाके यायामेवोपांशुत्वविहितं न तत्कर
णिकायां फलक्रियायामिति विशेषः सन्निध्यानविशेषाद संभवेत देगानां स्थनेऽश्रूयते इति हति नवनीत माज्यं भवतीति किं
ग्रध्यानार्थमुतांगार्थमिति संशयः तत्राज्यस्या ग्रकृतत्वान्नतदनुवादेन हति नवनीतत्वं विधीयते किंतु हतिनवनीत सवि
शिष्टमाज्यं विहितं प्रकरणा ग्रध्यानार्थं सोमग्रसामान्नेति प्राप्ते उच्यते विशिष्टविधिगौरवाद् पदेशातोऽग्रकृतस्याप्याज्यस्या
तिदेशतः प्राप्तिसंभवात् तदनुवादेन हतिनवनीतत्वं गुणो विधीयते यदाज्यं तद्धतौ नवनीते प्रकृतिर्यस्य तत्स्थानं अंगेषु चाज्य
त सर्वौषधि तिसंशये सामान्यतोदृष्टा सुत्याकालानां पशुसाहित्यं हि सहपरूनाल्भ्यत इति स्थैनोगचेन विहितं सुत्याकाले
दृष्टमग्नीषोमीयानूबंध्यस्थानयोः पुरोडाशाभिसाम्यामनु ग्रह वचनेन परस्त्यत्वावगमात् तद्धृति नवनीतमपि स्थैनवे
षधिकांगत्वात् सुत्याकालमेव भवितुमर्हतीति मैवं न हि वाक्येन सर्वार्थे गम्यमानमनुमानेन बाधितुं शक्यं अग्रे यजनवा
दिऽनुः न हि पशुसाहित्यस्यैतदर्थं त्वासुत्याकालता किं तर्हि न्यायांतरात् साहित्यमवस्थे कस्यचिदेकस्य स्थाने कर्तव्यं तत्र
ध्यानग्रसासन्निलिखत्या सवनीयस्थाने कृतं न चिहैवं किंचित्कारणमस्तीति वाक्याविशेषात् सर्वार्थता मासतु सवनीय
नां चोदनाविशेषात् त्र्याख्यानामयने नामसवे त्रयः पदे त्रिंशदाधिकं तत्रैतच्छ्रूयते वाचां संस्थिते संस्थिते गृहपतिमं
गृह्णं यानिसयान्या गोन्हंति तेषां तरसाः सवनीयाः पुरोडाशा भवंतीति किमिदं तरसं सवेषु पुरोडाशानामुत सवनीयानामिति
संशयः तत्र नलु देस्यः पुरोडाशाः सवनीयेन शक्यते विशेषुं सर्वार्थं तरसं नवनीतवत् सवनीयपदं सव वशुस्यानुवादः स्य
तेन

५ न्ग्राणभत्शब्दवद्वालिंगसमवायेनस्रवनीयासवनीयासवनीये॥वर्तेमइतिज्ञापेमिध्यीपतेप्रोडासंसमुद्दिश्यतदेसं
बोध्यतेयदि ततःस्यासवेगामित्वमुद्देश्यस्याविशेषणात् उद्दिश्यसवनीयांस्तुमासीमात्रेविध्यीयतेपुरोडाशापुरोडाश
समवायेनलक्षणंपुरोडाशपदंतद्भिन्नचान्येलक्षणाजलेन प्रकृतौचास्पदष्टासापुरोडाशानन्केकुरु सवनीयपदंमुख्ये
नमुख्यार्थपरित्यजेनद्दष्टाचप्रकृतौनेवसवनीयस्यलक्षणा अव्यवापाश्चतेनैवपुक्तानरससंगतिः तद्भवेतःपुरो
डाशाइतितेननसंगतिः सवनीयपदंखलुसन्निहितंतद्धतीयपदांतरमतिनहितरसंनवनीतविध्यमेतयासवनीय
रोध्ये हविर्विकरोतिततःउक्तःशेषोहेतुरनस्तादिनियोगेमानंऋसाद्यत्रेपरमानेएवंस्मात्स्याष्ठवेळमन्नास्तिविरोधोना
त्रेत्सेवंशेषकथोक्तापरिपूर्णा २६ इइतिसास्वदीपिकायांतृतीयाध्यास्याष्टमःपादःतृतीयाध्यायःसमाप्तः ॥
संवत् १७५३ वर्षसंवत्सरेश्रावणसुद्धद्दशम्यांवृहस्पतौअद्यावितरघुनाथभट्टस्तुनारामचंद्रेणलिखितं
स्वार्थंपरार्थंच ॥८॥ श्रीसांबसदाशिवार्पणमस्तु ॥ शुभंभवतु ॥

सांब
६५

॥शास्त्रदीपिकाव्याख्यायांप्रभाख्यायांपंचमाध्यायस्यचतु॥
॥र्थःपादः॥पत्रे १८ समग्र

१ ॥ श्रीमहागणपतये नमः ॥ ॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ द्रव्याणां कर्मसंयोगे गुणत्वेनाभिसंबंधः ॥ ॥ फलमोक्षकृतविशिष्टकर्त्तृत्वरूपाधिका-
रस्यानुष्ठेयस्यापेक्षत्वात् त्रिरूपाणां तदारंभ इति संगतिं सिद्धार्थमाह द्रव्याणामिति अनुष्ठायकस्य हि विधेस्त्रयो विधाः उत्पत्ति-
विधिर्विनियोगविधिः प्रयोगविधिरधिकारविधिरिति तत्राज्ञातकर्मस्वरूपमात्रपरो विधिरुत्पत्तिविधिः यथाग्निहोत्रं जुहोतीति अत्राग्-
निहोत्राख्यकर्मस्वरूपमात्रं विधिना बोध्यते अंगांगित्वबोधनपरो विनियोगविधिः यथा पयसाग्निहोत्रीति विधेर्होमसाधनत्वं पयसावङ्गा-
गत्वात्स्वविधयुःस्वरूपमात्रतसिद्धेः अनुष्ठानप्रकारपरस्तृतीयः यथा प्रयाजं जुहोतीत्यादिः देशकालकर्तृक्रमादिविशिष्टा-
नुष्ठानबोधकः कर्मजन्यफलभोक्तृकर्तृविशेषस्वरूपाधिकारिपरश्चतुर्थः यथाग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकामः राजा राजसूयेनेत्यादिः
तत्र प्रथमलक्षणेन धर्मप्रमाणं द्वितीयलक्षणेन धर्मभेदो लक्षणेन द्वितीयस्मात्तृतीयं चतुर्थं च भावः तृतीये प्रयुक्तिश्चतुर्थे न चक्रतुर्थे व
साति अनेनेति अनुष्ठेयेन कर्मणोऽनर्थ एवम् ध्यायसंगतिम् रथ्वाद्याधिकरणास्समामाह तादिति अधिक्रियते स्वामीक्षितः स-
जन्यफलभोक्तेति अथ यावत एवं बाधिकारमामान्यापि ह्येतदिशेषु विनियोगाद्युपाधानकृतयत्नमेतदधिकरणस्य सम्यक्षर्थः स्वा- एम
स्मामितत्सव्याख्यानं कर्मजन्यत्वादिनवजातेष्ठेयितु रधिकारणनायत्तिः एकस्यफलानां त्रयस्तादिति वाक्यं एकतपुत्रः स्याति २

67

तीक्ष्णावशेन यस्य यैव यत्तत्व स्य फलत्वेन पितुस्तदाश्रयणमापयते: अधानतो गुणेन मतिप्रथमार्थे तमिप्रत्ने यो मार्गादि बुद्धिमिति त्वाम्मि
पुरुषस्य प्रीतिसाधनं वंदनादि वा वित्वस्य पद्धयक्ष्यामि मन्वादि तिभाव: अग्निहोत्रादिना यज्ञकामस्तत्त्वादी यस्वादि: स्वर्गादि हृत्तस्य हि तु तव विद्ये
वृश्च एव प्रसिद्ध इह यदि निरर्थत्वे प्रत्यय मानेन सम्बद्धमनसा ध्यायेदिति सामान्येन ध्यानं वक्रमा गत्वेन तत्त्वकामनैव विधीयत इत्यर्थ:
ध्यानत्वर्थ सेवेति भावना या भामा काक्ष्यां यं यजेत सेक पदस्य ध्यानत्वर्थं यागस्य वशीघ्र पश्चित्सामान्ययोन तयेद्दात तो यात्तमस्य
गुणस्वादेहु वैलवाक्य प्रमाणक इत्यर्थ: स्तुत्यादि तद्धि कथमन्वयस्तत्राह भू तं वेति भूतं भिह स्वभावं मन्वा यमा ध्यक्ष यायक
मणाक्रमार्थे तथा च यागकरणत्वेन स्वर्गाद्यन्वय इत्यर्थ: यागस्य तत्साधनत्वे दोषमाह न भूतायेति अदृष्टार्थत्वप्रसंगादिति
भाव: द्वितीयपक्षमाह अथवेति नैगा वृत्तेति अस्मात्माभावादिति भाव: धर्मत्वमिति श्रेय: साधनत्वस्य तत्त्वादित्यर्थ: चोदनेति वि
धिप्रमाणको धर्म इति द्वितीयपक्षो नानिरस्तं स्यादित्यर्थ: धर्माधीनत्वनिर्णयार्थत्वादिति भाव: धर्मत्वमिति: द्विविधत्वात्फल
त्वमाशङ्क्याह विधिरनेयोति विधियार्थ: फलकृत: श्रेय: साधनत्वप्रमाणत्वादित्यर्थ: चोदनेति विधिप्रमाणको धर्म इति द्वितीयपक्षो
नानिरस्तं स्यादित्यर्थ: धर्माधीनत्वनिर्णयार्थत्वादिति भाव: विधित्वात्फलत्वमाशङ्क्याह विधिरयीति यार्थ: फलकृत: मानाभावादिन

य
१ र्थः एकं स्य कर्मणो येक्षयैकाभिधानं स्य गोर्बलवत्वात्तथा स्वर्गकामोभावनात्वाद्यामरूपाहृत्य दस्य तेनेति तिविधिस्तत्रापि विधिश्रुतयपरूपस्य य
त्रैवकल्पविधित्वनिर्णायां नयामीति अयुक्तमर्थस्य तस्मात्तस्माद्मन्नयायोगपत्वात्क्षितिभावः यदुक्तं कामश्रुतस्तु स्वर्गघनकामस्ताम्नुक्तादृमि
तन्निरस्तमिति स्वर्गमोदितिः आधेयपदार्थविवक्षितिलिङ्गादयो हि विधिनिमित्तं कर्मणो न्यायात्तत्र काम्यमानादनुमतो वानर्थः तेनैकशब्दाभिधा
नेन यागादेति कर्मसाम्नसत्रोहि तयागेनलोकवद्वेदमुहूर्त्तमाभावात्ययाति केषान्तिरोहितत्वात्मरण माणात्वात्त अनयास्य वनेका
तरस्येच्छाद्वेः भवन्नेनाकृत्यत्वमिति तथाविध एव प्रवर्त्तनात्वेन लिङादिव्यापारार्थः प्रतिपाद्यन्नमति एयत्यनुकूलं व्यापारः अभिधा
त्वात्सवपदस्थानेनतद्गोवरसंस्कारोवेश्मार्थवादयादेदर्शितमस्मामिः हितीयं श्लोकं व्याचष्टे भावविषया रीतिमधुर्व्यकृयेति सर्व
वतगौरिष्यो फलमाधमत्वं संबन्धकृत्यागुरणादागताः भवनमव्यमनुबायोज्यायेन स्वर्गादिव्यस्य यागार्थत्वम् उक्तो रुषयोगीमो मीति
अत्राक्षेपत्वधिकरणान्यायमाह स्वर्गमितिपुरुषस्य तनेनतमोक्षत्वेनेत्यमाहः ननु स्वर्गकामस्य भोजनाद्यर्थेऽप्युत्सर्ग विषयात् वे
विकल्पविधिः स्यादित्याशंक्यनिराकरोतिघटयतीति अयोति भोजनादिषु कृतार्थाति भोजनादिमुद्दिश्य स्वर्गकामशेषत्वस्यार्पणं य
भवादित्यर्थः फलतां भोजनादितश्चेष्टितासभवात भोजनप्रवृत्तिशेषित्वोसंभवात्कामतहितथा निर्दिष्टस्तेनादपर्यतिर्यि वह ति मे

वक्तृत्वाद्यो हेतुरुपदेशे वेदार्थः । न न स्वर्गकामार्थप्रवृत्तिसाधनत्वेऽपि सम्यग्बोधनं न त्वयागकर्मस्य च मत आह अन्यमतिकामयदससर्वो दृष्टविषयत्वे
यफलत्वयो धनार्थत्वेन पुरुषयज्ञत्वमावादिशास्त्रगामी मूलत्वे गीयते । नत्वाभिभवनात्साधनत्वेनावगतस्यैवागमस्य हा रागाद्विकानये न
त्वोसाधनत्वावगमः इति भावः । फलार्थानि इति विधिवच्चानामत्वेन यदवलेनवकादेगतकलावगमादिति भावः । लक्षणा अधिकार
य विशिष्टनियोगस्य को धायः । यत्र प्रयोजने स्वर्गः ॥ ॥ फलार्थित्वात् ॥ ॥ स्वाति दर्शपूर्णमासाभ्यामिदं इति अनुष्ठानसमर्थानां वाना
ननु प्रधानानुष्ठानसमर्थानां नवोवनेति क्रशीर्यजमानेवायमीति विहितमायुर्येनकल्पतामित्यादि मन्त्रवाचनमित्यर्थः । सोयता पके
तिय लोके भावितस्यार्थः दर्शनाम भाष्यकारोक्तं दर्शनप्रसिद्धेः । अदृष्टार्थिता अदृष्टफलार्थिताः न नु युक्तं कवचप्रतान्यानुष्ठानाय प्रा
निवृत्ता भावेऽपि वक्षुष्मत्त प्रत्यवायावेशाणु युक्तं युक्तं विधिविहितानां कार्यं अन्यथा सर्वाधिकारबोधक प्रधानविधिसकोवायते न आ
विनिर्विशेषेणात्मनवीय दाभ्रवणादितिभावः । आप्तोपसंहारसामर्थ्यादिति न त्वयमाकांक्षावशात् वर्गिलाहे त्यप्रतीतिसामर्थ्यं यावत्
वेतित त्रजोवन्यन व्यायुक्त तुसप्रधानप्रतीतेः सर्वाणि यसं हारदेवा धायनं गतिभावः प्रयोजनमधीदीनां कामप्रयोगानुष्ठानानन
नुष्ठानकाये देवानामधिकारे सहसासवप्रमेवैसवसाधादसनपिवसयन्वेसिद्धान्तनुन्नदिति सूत्रसाररम् ॥ ॥ लिं ॥ ॥ ॥ अथ

३ दीनामित्रत्विया अपि क्कान्तुअपोगाशत्त्मानधिकारसमताबयवादसंगतिः अथवासमर्थी नामधिकारक्षेमिं हीनामर्थ्ये कार्यान्तिक
नात्लीतिकोप्य्शो धनिकाहृयेगाविन्नेनावसदमिहूदानीमितनेनहूव्यतेस्रकूनार्थीतिरुसपयलोशपिलिंगप्रतीन्तरीतिभावःतुल्या
नानित्वादितिडह्हेप्रयाविशेस्रुणम्पाग्रविशेगाम्भभेददोषासकव्यायसमहल्यायामिवाञ्चपितामादिसर्थःयोछेदरूपकार्यो
भावीपिसमाऽस्याहः अनयेक्षितेनिरक्तमानलिगप्रकूत्यर्थऽतमेलादेनाहवेतिकन्नेनेतिहूत्कहनेत्यर्थः दायेतिह्लोधनदुहिह
गाभिन्नादिनाभातधनग्रहणाधिकारादितिभावःस्वामीतियत्तुनीयत्तसयोगात्स्वनुग्रामनादितिभावःएतिशायनोसनियुद्धन्न
मधिकारमाहेतिहूत्वार्थः॥ ॥सेवकोक्तुः॥ ॥उपजीवकत्वसंगतिमाहासिद्देश्ति अवेक्षणमाज्यमपत्याज्यमवेन्नतः निस्रापुजमानू
ज्वितिविहितःयत्न्वाक्षमतऽतिविहितंस्यादितिएवंबकहुशनमन्याक्षःयाञ्चयःस्वाधीनोकरणोग्रसिषेधादितिजायायपोनेविभागा
विघतरनिस्रमेत्यर्थः आख्यातायानेकन्वायययनिमाहयस्यादितिएवंबकुन्नेत्नहूपधमेक्षयरमात्यातेकेवबनमित्यर्थः स्वधनन
तद्दनोःस्त्रीपुमयोर्वचनादानयोवेक्षणादिवोधकादेककर्मणितिहूत्वार्थः॥ ॥स्त्रीधनं॥ ॥ आख्यातोपात्तमवयोयाःकन्हेल
यत्जेवस्यायवादासंगतिएकऽत्पनतमेस्त्रीकऽतिशेषःनियमतऽतियोछातोपुमांसोयःपुमानूसहिमत्यऽनीत्यर्थः असतीतिकुबुका

विन्यादौ मिथुनादियद् ग्रहणमभिव्याहारस्य प्रमाणसमूलत्वात्त्रीयं स्वयोर्वैधम्यतिमावः ऽस्यर्थः अस्तं नोपि विधिपदाध्याने नतु दार्थं
व्याविधानादित्यर्थः उक्तिः विधिपदस्थापि अपनन्तमितिङ्हुरूपविधेयथाहयोरपि विधिपदवहिर्भूतत्वादित्यर्थः वा कथं प्रमाणमिति
श्रुष्टु ऽसन्नीति। अप्राप्ते तु विधौ यत्तैवहवोप्यकयलुतम्ऽति भाषायाद्धु त्रिविधाववदोवृत्वमन्यतेतुषां स्वेकमीति नानेको विधाद्ग अ
69 प्राप्ते गुणार्थं त्रिवाक्ये मे यवहेलादशकम्भेदावहत्वादृशुगेनयथेतिकसंग्वविधियदपात्त अनुनहादितिल्पद्वयोयपवमा अन्न
हमार्यं कुर्यादित्यर्थः तदविष्ठी नमेह्नः कऊत्वास्त्रयुमेदानवसानाविरनुस्त्री पुरुषयोः प्रतीतो प्रमाणमाह अप्राप्तत्वादित्याद्येप्राप्त
त्रिधाप्रादित्वात्तेनुवादस्याप्रायुकाधीनत्वाद्धुत्यागेनामासेवापुत्रीसहितायतोपाभानविरायाः एतेनताजपुत्रोहि नो स्यात्पुज्य कामो
यजेयाता मितिविद्धियुरूपकर्ऊकयत्नवश्याधानमिति तत्त्वार्थः॥ ॥ तत्रेग॥ ॥ आयवाद स्मार्यात्तुद्देशेन तत्त्वश्रविधितोनत
द्विशेषावेमाकृपनयासातिगैत्वाहक्लैतहीतफलिसेकोरास्त्रभेगुपापनाजुनकसंस्कारा अजेनोद्पतः नवेके शमस्कर्ता
इत्यत्र कूनभावूपयागामहितस्वेनसंस्काययत्वात्सप्रमाणत्वेशस्मञ्जुणावेनेउ्याद्यत्वेन हृद्धावगतमाह त्यविवक्षुणा तत्वश्रु
वव्यवच्छेत्पनाहेत्रिविधिवचनेनापीत्तु तन्नेति अन्नत्र हद्भुवी नयाजमानपदानां ... कार्येणाभयकर्केऽकत्वान्मेए
य

नी

५ कार्यत्वेन विकल्पमत्यर्थः अभिज्ञानमोहविघ्नेहेतितदर्थ्यानुप्रपत्तासमंत्रकांगीतुवानानुप्रयप्तुत्तेपांससमंत्रकांगानांयावक
कामवेक्षणादिआशीः आयुर्दीर्घः स्यार्पुमेदर्गानाशंसननमूत्रअस्तदेवसवतिनान्यतः श्रविहलेनयुक्ताअतुल्यमांदमिति
शार्थः ॥ ॥ वानुबंधप ॥ ॥ विद्यायाः अक्षावाद्ययाविद्यास्तातेत्येणसूत्रं विभावतद्धबुद्धमापीत्यातिदेशिकोमेत्वातिः अपूग
सो तः शुद्धोयेभ्यसांशूद्रव्यातिरिक्तानामित्यर्थः कामस्त्रतयेः त्वेकाम्यमूत्यादिविषयःक्रमनुष्ठानेनिक्तत्वनुष्ठानसाधनोमूर्तमूताने
त्यर्थः स्त्रीआयावाभिमाक्रमतद्वारातानमाचस्यनभावत्वमूनुर्थिकेनाहसमेवाद्रित्यर्थः एवंवक्रमोहद्दस्वकोटिनिवेशोकृत
गत्वामितिभावः प्रयुज्यतेऽननुष्ठाप्यतेवनुर्थः अदृविव्यभावादित्ततिप्रसृयनयनविधाद्दस्तितदभावेवेद्वपुण्यनान्यथेत्यर्थः ए
वंत्रावरमोदृवनएवंकोहितीयपक्षमाहेहितोपुत्रिविनिःक्रत्यादिनाप्रकारणादितंपूतःमहणादीत्यादिनायदत्तदत्तमेवाख्या
यितानाहः अथमाशयः अक्षायमहणादेःसनिहितत्वापियोजनवत्वाग्रहाह्यस्यार्थत्वानस्वलिंगादेवानुष्ठानोगायतवेन
हिमाप्रयाजनवत्वत्वानामन्त्रेदोमेवाध्ययनंनतदंगिक्रमरणान्नद्वव्यमाकांक्षातीतिनत्राध्ययनननियमानर्थक्याद्वाअंतनियम राम
वेत्युकेषामाहृष्टजंनकतद्वोयपत्रं:नेनेतिअध्ययनेनेत्यर्थः प्रथमपक्षेत्वाध्यापविधःमाध्यायेणानेडिहेनाध्ययनेनेवकृद्र ५८

धिकारः कस्तत्र तु स्वाध्यायो विधेयत्वेनेति त्रैवर्णिकमात्रविषयत्वेन विहिताध्ययनाभावे यथा विहितेनैवाध्ययनेनेति विभूते संदर्शीय
तुः अन इति सूद्रस्याध्ययननिषेधादाह उपायान्तरेणावेति उपद्रष्टुवचनादिनेत्यर्थः सिद्धान्ते माहेस स्वाभिमतेनागानन्तस्त्वं गतन्न्यूनातल
स्थधीः कर्तव्यमिति नयः तदुक्तः अध्ययनजन्यार्थज्ञानवत इति हि गीयावद्दुर्वचनात् तनुपेमवन्दुर्घटम्मन्यूनद्रष्टृमतां अर्थविधियर्त्वाधी
यप्रतिहेतुत्वात् तत्राधीर्थ्यप्रथममाह नत्विति लब्धामानर्य्ये वसितार्थाः अग्निवृत्त आधानसिद्धाहवनीयादिवनन्तु काम
70 स्तुत्यसंकीर्णा पुनर्द्रष्टा स्यापि विघ्नाक्षेपस्यादितिशाकायस्कमनासिकत्वाहं संत्रवस्तु वेत्तिह अः धिकियेत इति शेषः ॥ ॥ त्रयाणा
॥ ॥ सिद्धविषयेवर्णासिद्धद्रव्यसेवाधिकारः इति मामनयो घातः इति संगतिकार्थे वेत्सेव कार्ये माधिधारासिद्धत्वाभावऽत्र ॥ ॥ आग
हीऽनः ॥ ॥ श्रुतिसमाधानेनः वाध्वियादि प्रगीकारेण आतिदेशिकी वा च संगतिः द्रव्येति मतियागानेव विहितत्वात्तद्भावोपितयो
तोः मा विहितस्तोत्र पुतिवधकोमा त्वङ्गवेह योद्वि प्रतिवप्रतिसंकाया अग्निमदत्वादाह अथ वेति दत्याज्ञि ॥ ॥ यतीकार्धिंगला त्रद
व विधिवशाव्यावर्तप्रदपूनायति वीराविकरणातिक्रमेण [illegible] तिन युनरुक्तिः आहिताग्निश्चेत्तमाह शागृवेकल्या त्याग
हिताग्निश्चेत आधानवत्वेन यात्वेतु न आनाधिकारित्वा [illegible] धिकारीतिभावः एतत्र न तोधिकारकथनं मवेश त्र्यधिकारावस

मासामनुक्तं ठमान्नित एवनिमत्तंयोगादं ध्यादेनो घिनियुत इतिमस्त्रार्थः॥ ॥ अत्र आर्धधातुकस्यात्संभवादिश्चिदत्रार्धधातुकानधिकारेऽत्रगादे
शिकौस्मगतिः आशिषःप्रवत्म्हतो भ्टावादिस्तत्संवंधु आर्धधातुकेऽपि तेक घयनीस्तृथिनं प वाति क्रमस डादानेन स्यर्थः तष्ठ वणाएके आ
दिप्रवणं अनुवादस्यवर्णाभ्यासानां विधेकस्यर्थः इतिभावः नन्वेविमिष्टवर्णाविधेतुवनुदातानामप्रसक्तो निषेधानुपपत्तिरितिम
यविनिगकाभ्याथ दपिनसिद्धांतसिद्धिरित्याह अयवेति ऽसयथा अनुवादस्यवत्वविधेयत्वाभ्यां अस्येकेति हस्व्योरहितावेय
इंदीनुमसेगावना त्रिवियक्षे इत्यर्थः आभ्यां तत् आन्वयगानेपाक्षिकमिति एकादियक्षेतदभावादित्यर्थः आधयधानाव्ह्टेक
मित्याह कल्पवाप्रसंगाद्धोक कल्पनवोययपत्रौ नानेकल्पनं युक्ताम इतिचित्तवास्येवेकसंविधेःकल्पनेयुक्तं लनानेत्वेने दाविधिक
ल्पनेत्यर्थः शाक्तद्वयमित्युपेनतंयुंविधायकमितिशेषः तेदकादीतिशवडयमहरातित स्मादिति अत्र चत्रित्वविधावीड्वणावेदान्तातर
वैपादेरपि वानवरोवानोधिकारेण वसवराधिपि भीनितिवृत्ति वशेन त्रह्माणामेवेणग तबकार्धधातुकैयोक्तेन्संचयानधिकारेत्रि
नविशिष्टवर्णामाभमुध्यायितिध्येयम्॥ ॥वृवनात्॥ आर्धधातुकस्येडवलादेः घकारस्याधिकार इतिसंगतिः अवांतरेत्ति आत्मनेभाषयतेवेंरूप एतन्
न्तु वकन्नावायिएव वभाकव स्याविजन्मावंसे त्रःमात्वक्ततएवेति स्हत्तु क्रनामयवकसवर्णावांतरभेदस्येत्यर्थः आतोनुपनामःआधा ५

नान्तरमित्युक्तेनेनेदमाधानमग्निसंस्कारकं विधायाअश्मवेनऽत्वनष्टिकारादयीनामनुपपत्तेर्नद्विं तु लौकिकाग्निगुणकमनर्थकमेकलक्षण
त्वमिति दर्शितं प्रामसमसनं तामनुवृत्तम्। निमित्तवः कृष्ठिवलेनेतऽनग्नयीत मूलकमलिङ्गवलेनः आधिकारीति आधानाधिकारेऽमर्थ्यः नन्त
वै शप्न्द्र होलकरा जन्यान्माहिष्योग्रोल्लसेतो वैश्याच्चकारणाः स्यूबामाहिष्याकारणानुरथाकारः अत्रायमस्तु कोपिविरुद्धकारो मेचे
वमुनीयेनम्याश्रान्यान्हकामग्रणामिति कन्न्यनाबादेवानोविमतपनोऽत्रेनादधामीति त्रयकर्षावाद आदिमिविनिर्युक्तमं तेजस्मुरव्द
प्रयोगात् त्रयेवर्णो धन्वनाऽकमेव प्रतिमन्त्रान्तरेणो धन्वनकारद्धामानाधिकरणान्नत्नपीयमैवऽछागनयेन ग्रहणमितिभावः सूत्रेय
कारस्याधानमिति शेषः तदीयाधानस्य सर्वाधानेभ्यः पारिशिष्ट्यादित्यर्थः॥ ॥ स्थपतिः॥ ॥ बालेमयमितिरात्स्याकवीजस्पृष्टिक
मिन्त्यपूः एवंविधस्येणप्रत्यवच्छेनानायानयेन ग्रहणमिति भावः। हन्ते निलवयत्राहयोगादेवेति लक्ष्यमिति नामाध्ययाविभाज्य
पारितिर न्तेमद्दतवधेनान्वयसाद्य मन्त्रत्वाच्चतुर्मप्रसक्तीमनरणमेवानियमतनाम्निसादवदमानिबादंसंवधिनि स्थपतिक पेलक्ष
णास्यादित्यर्थः तदाहेति॥ ॥इति श्रीमत्खण्डदेवाम्नयमाणनश्रीमद्रामभट्टसूरिवरात्मजनारायणभट्टविरचितायां भाट्टदीपिका
व्याख्यायां प्रभावल्यां षष्ठस्य प्रथमः पादः॥ ॥शुभमस्तु॥ ॥ दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्यादिना दर्शपूर्णमासयोः कर्तव्यत्वेन विहितयोरधिकारविचारानन्तरं हन्तु॥

६ ख्यानन्दसुखेनेति यादृशं सुखं आत्यन्तिकदुःखनिवृत्तिरिति नित्यसुखादावेव स्वः अनेके तु नित्यसुखमनभिव्यक्तमिति वदन्ति तन्न तस्य प्रमाणाभावात् अर्थः
ख्यातं प्रत्यक्षं प्रयोजनकं यतः स्वप्रकाशप्रत्यक्षविषयत्वे सर्वदा मुक्तिसंसारयोरविशेषः ब्रह्मणः स्वरूपत्वात् इति भावः सुखं तदा यस्यानिलत
आत्यन्तिकात्यन्तिके प्रयोजनकं यतः प्रकाशत्वाय प्रत्यक्षविशेषविषयत्वे सर्वदा माया वा अन्यथा अनुपलभ्यमानत्वाभावात् इति भावः तदुपायेन मुक्तिर्न
दिगादिनिवृत्त्यर्थः कर्तुरीश्वरस्य प्रत्यक्षविषयत्वे तदा प्रत्यक्षसामग्री तत्तत्सुखानुभवे तदाधिकारोऽस्ति नित्यसुखाद्यनुभवादिति भावः यत्तु
जन्यत्वेन व्याप्तिरिति कर्तृत्ववत् योग्यतया अधिकारादिविशेषाभावे नाधिकारोऽपि नित्यसुखाभावे सर्वथाऽधिकारानुपपत्तिः तदुक्तं नित्यसुखवत्त्वमुक्ता
त्वात् अथ नित्यसुखानुभवे पूर्वकृतकर्मणां कर्तृत्वं बहुत्वेन कारणबहुत्वात् नित्यत्वेन कर्तृत्वं कथं इति चेत् अविनाभावकर्तृत्वे स्वभावसिद्धत्वात्
बहुधा स्वकर्तृत्वेऽनित्यानुभवः कर्तृत्वमयीति तद्वाचकत्वेन तत्र यत्त्वं न हि नित्यसुखत्वमाकाशवत् नित्यसुखानुभवेन नित्याधिकारनिर्णयः
दिव्यामृतपानं न तु रोगस्य तापादिदुःखनिवृत्तिर्भवति तच्च कर्मयोगात् तेनैव तथा कर्मयोगेनैव नित्य
योगसिद्धाधिकारो विशेषः एवं स्वकर्तृत्वेन कर्मत्वं तत्र नित्यानन्दानुभवेन स्वर्गस्य प्रधानमाह नैयायिकमतमाह
वा अथ तस्य सिद्धिः ज्ञानाभ्यासेनाधिकारानुपत्तेः तस्य स्वकर्मविकारस्वादितिमन्त्रार्थः ॥ ॥ समाप्तम् ॥ ॥ फलं कामित्वमाहितत्त्वदृष्ट्वा
ननु नित्यानित्यवस्तुविवेकेनेति पूर्वपक्षोऽथवा नास्तिक इति कृतं चाप्यनुपदेशोऽकर्तुरपि सामग्र्यादिना अहं यत्रेति तत्र ज्ञानेन सविशेष

त्वितभावनाश्रयित्वात्तु यदि स्वेच्छातं संस्पृष्यादितेवत्तार्थमत आह यस्थीति क्रियाविशेषणिधातोर्नतत्र संख्याविवक्षितात्माश्रत्ता तत्वानुवाद्यत्ता
न्न संख्याविवक्षेत्यर्थः ननु भावनानुवादेपि संख्यायाश्च साम्यत्वाद्विधिः स्यादत आह न हीति चैकत्वेपि सकृदुच्चरितस्य युगपद्द्वेधस्त्वे
न विधेयत्वेन वाक्यार्थबोधकत्वासंभवादित्यर्थः भावनेष्टिशेन यागसंख्यानुवादविधानेवास्याभेदात्संख्यानिवारितिष्टु यागादिविधिरिति पक्षांतरं
यागांवेद्युतेनैतत्तेनैव कृत्य यदि हार्दशंकत अथेति यागस्येव यत आ अन्यासस्यावृत्तेर्गिष्टुतपाक्रिया अन्यत्रासमर्त्वादि वेयस्त्व
मित्यर्थः ननु फलोद्देशेन यागस्याश्रयत्वेपि यागांशे यागानम्येयाश्च आह न हीति क्रियांतरं यागकर्मिकां क्रियां यागानन्तरं ज्ञानाज्ञविधी
यते यागस्य साध्यत्वेन विधेयत्वं अथ साधनत्वेन तथापि विधानगौरवं आह त्विति समर्पकाभावात् असंभवादित्यर्थः भावना फलस्य
यादेतस्य विशिष्टयागविधिपक्षे द्रव्ययति न साक्षाद्भावनाद्वारेणेति तस्या यागसंबन्धः साक्षात्त्वेनाभिधानञ्च तस्या भावनान्वितत्वे
मेवेति भावः तदाह प्रत्ययेति अत्रापि प्रत्ययेनैव कथ्यते धृतागोतिषु लक्षणया स्यादितीछ्येवशाम्रेत्यर्थः न विधिप्रत्ययेनैवोच्यतेञ्च
ज्ञातात्वतः आख्यातशब्दवाच्यभावनात्मना त इत्यर्थः तदाह प्रत्ययस्येति क्रियाविधावन्याप्यत्वात्मकप्रत्ययेनक्रयगिहरुतेऽवमुहेतिः
आत्मनेपदेत्यर्थः विधेय्यैवमिति कर्तृसाधनतानिबन्धकविधिवशादित्यर्थः तदित्वात्तद्भावनाविशेषणत्वात् ननु फलाविषय

72

७ स्वहृतिः पितामासैर्वयोयदिष्टं तेनिसमतन्त्रतो गीतिथ्यान्ते तत्रा हफलेति नियोगो न निषमे न तत्र यावेत्तत्र्यापि तसिद्धाल्पमहृतितिविंना
यीष्टवद्वादयदिदं मोनादितिभावः व्याख्यातं भावः व्यापारं भावनात्वानिकव्यापारमहृणामेकदेशिनामनदधिकरणविरोधेन दृष्ट
पितुमुपन्यस्यति ये त्विति तद्विजेहाजिग्रहणं मास्यधिकरणांहन्नेयममणात यात्मेकमीणमप्ततिज दन्वपिन्याद्रणां नामियो वैषि
ष्टाभावेन तस्य तस्य पत्मेककर्तृव्यत्वमुपदिश्यते तेति विधा इति दोषः इति तदर्थः कविदपिसौपि वहमिन्यादौ न वैगुण्यपाम
कारकत्वेनाज्ञियाक यत्वादितिभावः यथा कामिति श्राख्याराये सोजाधिकरणावान्निकर तदर्थः तदधिकरणवान्निकेष्वेव सम
तिमाहयदाहेति तत्र विधित्वविशेषणार्थं भावनाविशेषणार्थं नैतदनेकगुणविधिस्थल एव भावनाविधामपित्वेकगुणविधावपीत्या
ह अल्पवेदमिति सर्वत्र विशिष्टभावनाविधिरेव तत्स्थल एव भावनाविधानमपित्वेकगुणविधावपि तिवान्निकोपि धानादित्यर्थः
प्रयोगे पुरुषस्त तनस्य वावेधेयत्वात्प्रयोगो यथाकामी स्यात् एको द्वौ वहवो वेति सूत्रार्थः ॥ ॥ अग्न्या... ॥ ॥ पदिफलो पापन्न
नक्रियाविधिवत् हि यत्नासिद्धो न तदनुष्ठानमित्याक्षेपो यो हंगतिः कामस्य मिति केवले कामं ह्युपर्थकारी यादि तदर्थः केसिन्नपत्युक्त रामं
तरतथ्यः सिद्धांतकदेशिश काम आह यदीति ह्ममा ज्ञेगीति फलोत्पत्तिलव्यापारसमूह स्पातार्थ तयात स्याविधानारन्तथा काम्पस ८
नु

मासिनिमित्तादिनिमित्तभावः ननु काम्यानामपि निमित्तत्वं निमित्तानां नित्यसंयोगविरोधात्स्वर्गादिकामः एवं यत्कामो ज्योतिष्टोमेति चेत्त्व विनियता
दितिल्लेद्योगाहि नमित्तत्वाशंक्य नास्य केवलं कामस्य फलेन प्रवृत्तिः लिङ्गी गीहनवगतिसंभावनाभावात्तस्मात् पुरुषधर्मसंभावना
नाज्ञातनिदानमाय ज्योतिष्टवचनामहस्रो न्निरीगाहोमित्रिः आह ष्यातेदुष्टगतिग्रामामात्तु नियमोऽतः समाः । — शिशिरादिषु वः आरंभस
समास्तिं निमित्तत्वादितिल्लक्ष्मार्थः ॥ लौकिके कर्मणि ॥ अपवादस्तांतिः श्मा ह्वाय त्वान्तसाह्वविहितानि वमाज्यपत्नात्रवन
नुगृह्योपि कर्मांगत्वे निवेशे न नियमविधावपि कर्मणो न विधिरिति आह देवतेतिशास्त्रपुरुषाणां तु दिदेवता संबंधः न हेदृशी ह्यमीहा
स्मावश्यकत्वादित्यर्थः पुरुषार्थेतिल्लपुरुषस्याभ्युदयार्थीनत्तु गृह्यकर्माणां तस्यायागाल्लयतयापपात्तदंतभवादित्यर्थः आविष्ट्वा
73 र्पिरापुरुषाधिकारीकयागीकर्मणितेषां स्नानं शास्त्रार्थवेतिल्लक्ष्मार्थः ॥ ॥ प्रतिषेधेषु ॥ ॥ प्रातःस्नानमापनायन स्तेव निषेधस्यापि च
प्रवृत्तस्य दिहृ रथे तेन्याति देहिकीलंगानिः केवलं जाविशादिव माहृहनयस्तु मांसमितिपाहुने क्षीणो घृतमित्यादिनिमजाप्रतिषेधा
निः गइ रुरीतिभक्षणाभावडापीजकर्मस्यर्थः ॥ अध्यापनस्यानिदग्रीयन्तस्य यक्षमयत्सहगति यथा कामस्य मावापायकामस्य प्राव
शाद्भक्षणीमभक्षणावेत्यर्थः यदि यत्प्रतिषिक्तं दे शान्यायानुग्न्नोहयल्लक्ष्माभक्षणाव्यापारस्य प्रक्षणाभावनायाः प्रत्यवायः श्रोपेना

८ वयहेतुत्वं एवंजातीयकं निषेधविषयः येत्विति गुरवः स्पष्टः स्वार्थकार्यस्पृनि योज्याकांक्षायां तु समर्थकत्वात् फलकामादिपदानामन्व
यत्वात् अन्यनावाऽभ्यक्तायफलेषु भवतितन्व्यामिनुनुकल्पनेत्यर्थः तेऽग्नीभक्ष्याणामस्मात्पवायाहेतुत्वेन तद्धेतुजन्यकार्यताऽन्वयतायानोय
यद्यपाऽरति श्रावन्नुकार्यताज्ञानस्यभवन्नैकल्पो हजेनस्य प्रस्फवायानुत्पादकत्यफलाभिल्वे नैपितात्रिवयघटन्निहं भवा
नन्ज्ञुतार्थानुपयत्तिः नवकल्लोयायएवकार्यताधीनीन्यदैति वृत्याणाख्येयकार्यताज्ञानस्यप्रस्पलोपायपत्वज्ञानविनेवासिद्धेः।
अतएवसंध्यासानादैःकार्यताधीस्तैनिरयेश्येयत आह किंवेति भक्षणास्यहन्नः स्याद् आर्थिकाः आघ आहभक्षणामिति
ज्ञानतेऽर्थविशेषणतान्वयश्रीणास्यानाज्ञातत्व विशेषणतान्वयस्तु ज्ञमितिभावः नन्वज्ञानतल्पनापेक्षयाज्ञानहैत्वमया
न्वयोस्ति स्लितयत आहऽमयेति द्वितीयपक्षमाशंकते नान्वितीति अर्थादिस्तु ज्ञं विहेत्तोतिभक्षणेतिभक्षणापहज्ञानमभैदकार्यताम
तिवोधकल्वान्नियोज्यत्वमनुतापहज्ञास्यानेयोगासंभवकत्पादर्थातततथानोघस्तत्राह सत्यमितिविधिशब्देनापिनिःफलेकार्यता
ज्ञानानानुभवादित्यर्थः द्वितीये दोषमाह यदीति एतावतैवं तस्यावकाशोणकार्यवोधकत्वस्य वच्छेदः अर्थ लभ्यत्वादेवेत्यर्थः श्रुतौ राम०
तिविधेर्गोशएव प्रयोजकत्वशक्तिकल्पनंप्रधानांशेतुकल्पेष्टैवमहानिरितिननतत्कल्पनमितिलाघवमित्यर्थः हमानमिति ८

निवृत्तिप्रकारस्य शास्त्रकल्पनालाघवात् निष्ठफलकल्पनं समानामित्यर्थः प्रतिषेधस्त्वेनाभिमतेषु अकर्मत्वासंकल्पत्वरूपत्वात्प्रतिषिद्धा
नां क्रियानुष्ठानं स्यात् क्रामानामिति भावः अकरणाविभक्तवात्रिषेधासिन्नत्वादिति सूत्रार्थः ॥ ॥ नास्मिन्हल ॥ ॥ स्मारितं तिप्रमाः
प्रतिषेधाः यमडप्यस्मिन् मन्नु प्रगासनान्नेव पूर्वचोदाहरणाएवा त्राप्युदाहरणामिति नदर्शितास्मान्नेत्वेवनियमानामेव विशेषणार्थैर्दिकोच्च
विकारसंभवेन पूर्वपक्षासंभवात् प्रतिषेधेषु तु वैदिके चापि प्राप्रायनपेक्षणात् संभवन्नपि विरुद्ध इति न्यवपूर्वीपविकएवविवावात्तंग
ति:ऽपनयनादीति गौतमस्मतौ नियमः ऽतियमा यल्लक्षणीयुस्त्कारोगो ज्ञात्तुस्तु पपानादिनिषेधाऽपना त्र्यापासिप्रवन्नेन एवेति सू
प्र॥ ॥ अध्यायस्य॥ ॥ अधिकारसंकोचप्रसंगात्साग्निःऽपादेयच्छातिसाधृऽयवधातेनिनप्रयोगोविभि घ्यतेच्चनुपादेपत्वादित्य
नत्वंन यथाशास्त्रनुवृत्तप्रतिशेषः अथीतकालस्यावद्यायेश्यासामर्थ्यात्प्रोन कालस्यानुवादे यत्न कथनेनप्रयोगोरि च्याप्रिहोत्रादि
प्रयोगविधिनेत्यर्थः ऽयसहत्सभेदाघा॥ ॥ ॥ सागीतस्त्वपनर्पूर्वपक्षमाहयदीति संपादितत्वात्तऽपपन्नप्रयोजकत्वशक्तित्वात्त्र
न्यथा एकस्मिन्नपि दर्शादावाश्रितः स्यादिति भावः सदृशानेकानुगात्वाविरोधेपि निमित्तत्वम् स्तु तत्स्य विरोधो जवाद्द्विरिस्याहनैव
मिति दर्शादावस्थितजीवनस्य दर्शभेदाद्भेदानतु दर्शादव्यवभेदादयीति न स्यैक्यमपुनः पुनरावृत्तिरिति तदितानतां कालानामेत्यातिकत्वाद्धमन्ति

74

षा

४ प्रयोजकत्वाज्जन्यत्वाभावेन कुंभमवर्तित्वेति हेत्वाभासः॥ ॥ तथा॥ ॥ अतिदेशसाधिकाशंकानिहत्यर्थलक्षणमाह दुःखमिति अनन्तसमवायपरीक्षा
दोनकृत्स्नकारणत्वेपकलेकेपि निमित्ताहङ्कारावाहत्वेनैवभेदनहेमेन तदुत्पत्तेर्निमित्तत्वव्यक्तिवशेनाभीकारणत्वमहद्दनुष्ठानमित
त्वार्थः अतः कार्यत्वज्ञानापितथाप्रतिनिमित्तमावर्तनस्तितिहेत्वार्थः ॥ ॥ आवारण॥ ॥ आवारेति एवं वनेमित्ति कत्वेप्यावारणमि
तिभावः आहस्वावरणस्पदस्थ गुरुत्वाप्ति प्रयुक्तस्यान्त्यत्वित्रियमस्थितिरेवंयक्षमाहतेत्रेति समवायान्तस्यार्थेतथातदावरणस्यनेमि
त्तिकत्वबोधकस्फूर्तिकत्वाहस्थार्थत्वेपि वानियामाहस्थानुरोधेनाहनिनियमसिद्धिरिमाहदृष्टार्थेत्यपीति आपिनासमवायपरिहा
रार्थत्वमेवतत्त्वमितिहेत्वितं॥ ॥ आत्मत्व॥ ॥ आवश्यकत्वमंगात्मत्वगतिर्यावज्जीवाविकरणरेवंयक्षणीन्याशंकतेकामसेवतिनदी
यमिदानन्तयेनरक्षेयेनहस्तपाति अभावमनलक्षणोपि अभ्यन्तरत्वेनिमत्तस्यवावश्यकत्वादित्याशयः अस्तनत्वम्यस्योक्तयमत्वावश्यकत्वम
त आहदेवसत्ताधिगतेकोराज्ञातिः जायमानोहवैब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवाजायतेयज्ञेनदेवेभ्यो ब्रह्मचर्येणऋषिभ्यःसंततत्या ब्राह्म
णाश्चवरणात्कृतःस्वर्गेसनावाबाह्मणायदृष्टवरणात्॥ ॥इतिश्रीमदृषभदेवधवलन्मजमहेघनापृकृतापांग्रन्थदीपिकाव्याख्याया एमं
वक्षस्यहितीयःपादः॥ ॥सर्वमृज्ञो॥ ॥ अत्रनिमित्तहेतुकयथाप्राप्तस्यसुखवद्धाधिकारेतिवाभावादासमत्वमस्त्यभावेनेरतिकत्वमात्री ४

स्य या तथावाविशिष्टसामर्थ्यं कुर्वोपकार्यजनकत्वमवगम्यते ऽपकारस्याहष्टरूपत्वेनैतावता विकारवदिर्जन्यत्वेनसनवगम्यार्दितिभावः हीना
ग्रस्याकिंचिद्गहीनमधानस्यत्नः मिमिकममितिनिर्मम तस्यवह्नत्वमनिमित्तेन हेतुनाऽनिषेधो नन्मियमनकत्वेवामवगम्यते पन्तस्तेनो ऽग्राक्त
गृह्यानेनापिप्रयुज्यत इत्यर्थः यावदिति वाच्चुत्सवधेयस्तयाऽस्याधिकारो पावल्लिंगजीवादिरूपेणेत्यावद् देहं पयद्‌जीवे यावन्तोर्ण तु
विधान्त्राजीवनस्यमागृहाव नासेव धीवीप्सव्यापकभावकृपीयाव न्दु त्ममिव्याहारेणाम नीयते इत्यर्थः यामाश्चा त्वम न्यता स्त
एवोव्यतेनत्वगम्यता अपियेन ते षामप्यव्यापकत्वं व्याप्यादिरूपाहेदंश्रीतिर्णतापिकथमव्यापकत्वमित्यत आह निमित्तस्येति निमि
त्तस्य व्याप्यत्वात्तस्य व्यापकाक्षेयकत्वमित्यर्थः ननु स्यादित्येकशोव व्याप्त्वं तु आत इति सर्वा क्रिया नेना गानात्वरांके श्रवणाभावाम
कुर्वीत कल्लसंबंधरागिदोर्बल्य अतोग्राहादिस्याशेयथाशक्तिरूपवर्वधीनिमित्तत्वात्तिवदात्तस्य लनीयइत्यर्थः ननु फलनिमित्तरूपा
नेकोहेशेवाक्यभेदात्फलेस्याक्रन्तत्वाद्याफलेवनिमित्तवादेनैमधिकाराभावएवेतिकथंपथाजातिर्विशयोगाद्याधिकार इत्युक्तिरत
75 आह संवायस्याऽपिनिमित्तस्याकृतिवशेनाकरणेनिष्टत्वार्थमकरणस्य मृतस्य जनकत्वामेव भावना एवं तत्कथं युक्तमाभाव्या काक्षा निह
त्यर्थ तदा सदा वैधिनत्वयावद्ध्वयमकरणफलत्वमपि कल्प्यते तर्मितायामयनुदर्शीमादिष्वक्रतेऽस्य नवोहे प्रयानेकत्वंफलनिमित्तो

१० देश्यतयैवैलक्षण्यात् सजातीयोदेश्यानेकत्वएव वाक्यभेदात् अतएव जातेष्टवादावुभयप्रसमावेशादयादिर्विलक्षणं स्वार्थेगीर्योगतंगुरुम
त्रनिराकरणोदासीनप्रायमेवेति ॥ ॥ कामेषु ॥ ॥ अत्राय वादः स्यातिः अविशेषवातिमामयात्समर्थ सामान्यप्रतीतेरित्यर्थः तथाऽप्रधा
नबोधकाममप्रादासंकोचायांकोवएवयुक्तमत्वामपः आलोचकत्वकालानुमयुक्तावुद्धिर्यस्मिन्समतया ॥ ॥ क्रियासः ॥ ॥ सांगति
दर्शयितुमाह अत्रहतिमूहंगः कामेष्वितोयमत्वेनेतिप्रतीतिनिश्चितत्वेहिमुख्याभावेपियथाश्रुतिप्रयोगः स्यात् दमावेतुनस्यादनआ
श्रेष्ठसमाधानकथनंरविवर्षासंगतिः एवाधिकारात्वातिप्रसंगवारणेनतच्छेषत्वान्नव्यवस्थापकत्वमितिभावः मध्कृतंतु त्रयोसोहान
इतिमानमितिपाहजादेरितिद्रव्यसेवेतिकृत्यं अोदासीन्यावस्थातोऽवस्थान्तरं व्यतिरेकः भेदः अवस्थाभेदेन्यएवाथ वेचरणीयमिति
तेनुपपत्तेः तादर्थ्यविधायोर्थमहत्त्वादेरनुपपत्तेश्चेतिभावः वक्तव्यावस्थायां अनुभवः नत्वादाहरणवदन्यादीनेनवेवंसमासेयामी
योमीयादिकमीमतामुदायत्वितिरितिवाक्यतत्रस्यादातदिसामान्यावशेनदर्शितं अन्यत्र वाट्ठिसेदोयाधिकीमिदहुदितिभावः
॥ ॥ स्नानि ॥ ॥ कर्मेतिकर्मविधानभावेनावशिष्टार्थत्वात् अर्थाक्षेपस्य प्रमाणानामवगाहितव्यत्वाभेनानवगाहादितिभावः द्रव्यस्य राम०
भावः आक्षिप्तत्वनतामसाम्यमितिप्रश्नः तथात्वेगोरवादितिभावः कथंतर्हि प्रतिनिधित्वमित्याह यदात्विति उदासीनेयमविषयेउदासीना १०

मघाति त्रयसम्भवादिति भावः आक्षिपतीति तेनु विनाव स्तुपानुष्ठेयकर्मा निर्बलादिति भावः ॥ नेदं वक्तव्यं ॥ अथ एवाह संगतिमाहरु
वैगमिति विधिलक्षणो विधिराम्या आनीयमाना लेछयोहि स्तुपेक्षा नाम ज्यमाना ॥ २ ॥ व्याहेश्यत्वेन विधेयत्वस्य देवतात्वादि ति भा
वः ॥ तत्र स्वमानेष्ट्वाद्यसिद्धिर्भावः तत्र प्रकाशनस्य ध्यानेविनिवेत्तकतत्वान्हक्तानि ये त्वात्मे वामीति मनसि तिसेवः तस्मा
हृष्टार्थानुष्ठाने नियमादृष्टमप्रयोजकत्वात् हृत्क्रियत्वात्तेषामिति मनसि तिसेवः तस्माहृष्टार्थानुष्ठाने नियमादृष्टम
प्रतियोजकमित्य व स्तुवादस्य अन्यथा हृस्तले खव घातायत्नेतिशाशयः ॥ ॥ सतिविषिद्धं ॥ ॥ रह एवं निष्ठान्तहेतुम् त्वेकार्थी
माधवमत्यप्रस्तुदाहरणो नरवं क्षामगि: श्राद्धादी यादि शब्दे यान्न मुद्रा मे धर्मस्कृति अत्रि मेणायत्ता नहेतामा त्रेतोमित्त सूत्रार्थ
॥ ॥ सयथा ॥ ॥ रूहासिदेशिकी संगति: अकर्तुः दक्षिणादाना व क्रतुः यतार्थी: फलमित्काततिक्रातः गया त्वामिनो न प्रतिनिधिः फल
सवक्तिप्रयोजनत्वात्फलसंबंधस्य मतिनिवीणायत्नेति निरूक्तार्थो ॥ बहून् ॥ ॥ भावविधिवशेनाप्रवृत्तत्वादितिवक्ष्यमाणात्वायेने
त्यर्थः तस्मात्त्वत्तो मित्वमात्रं समाप्यपि तुतं यादविदं दन्त्यान्तव विधिनिमप्रतेन कर्मणि अवैग यज्ञाप्रमिमांसा प्रयोजितद्धि सूत्रार्थः ॥ ॥
हस्वामी ॥ ॥ सामिरुद्धानेशि एवं चकालेमाशित्वा यत्नेस्याति निषिध्यमेल्लि यत्रवशे यासंगतेरुत्तनुभ्यात्मकल्पोप्रयोजनस्मम् बांत

76

११ मात्स्वसमापनात्पायकस्पयकल्पकल्पमेवफलंबोध्यंस्पष्टमन्यत्॥ स्तिहर्मा॥ एवंविधिनरागप्राप्तेऽनलेनुयस्तत्स्पफलिंगकालोकस्य।
स्मापवादाक्षमाति:कृत्वावाचयायकल्पयन्नत्सु स्वेरयोक्तानुष्ठानवैगुण्यादिति॥ सामान्य॥ ॥प्रतिविधिविशिष्टविनाक्षेमाति
तिस्त्वन्यायाह:अगतिं गच्छति ग्रामोति ब्रीहि न्यादि जातिं यरिस्थिन्नस्पद्रव्यस्पावयवातिरेकेसिद्धेरोहत् वेति एकद्रव्यात्एक
द्रव्यामिति व्यवहारयोगपत्ता. अवयविशीदोग्धी ह्यादिग हा अस्ततिमित्तेनेन मोदामेदत्वनंजात्यान्वय क्तोजात्याश्रयामवनपी
पि:मक्तोनोपयागमाह गन्नेतिरूपावयवसामान्यमाह यूपोमेतिश्रमिद्धेरितिभाव:सामान्यमाह यूपमनुपादे यतेत्वयवैपंतच्छि
कोष्ठप्रधानुसेतिसूत्रार्थ:॥ निर्दिश्यानुआतिदेशिकीसंगति: अधिकारं कामाहमुख्यत्वनाति. ग्रामेवेति अन्ययामदृभाव
क्तनवैगुण्यापत्तेः ब्रीहिसंकल्पवतिप्रयोगे तु वोमेरागात्वसित्पयोगीकाल न आन एवैच्छिकोविकल्पः न्तुव्रते सुख्येवनवाच्छिन
न्यादितिभाव:दोषान्तरमाह ब्रीहिमिश्रेतिनिर्दिशासकल्पाद्विकल्पेयपत्तर्नतदेवगामितिसूत्रार्थ:॥ वचनाद्वा॥ ॥ तुल्यंदृष्टमाप
दानस्पायावादासंगति:एवंयक्षमाह गन्नेतिमिन्नकोष्ठेवाक्यादप्रमीतन्यायप्रवात्ततवसहदृष्टन्यनवतारादितिभाव:त्वाघ पत०
वंतत्त्ववनासिद्धान्तमाह नियमइति नियमविधि:प्रापकप्रमाणमात्रमापेक्षानानियामकप्रमाक्षतस्मात्प्रापेनोहउच्यतइतिमनु ११

स्वाभावेव वृनादसाध्यमल्पमहंश्रृङ्गीकादिनसामान्येनमुरु समाद्रप्रेषु नप्रतिनिषिद्धं रामि तथ्यक्षेपैगौरवे ग्गामावादिति ल
र्थः प्रयोजनस्य वैयर्थ्यक्षयगौरवानामीमस्थानापत्त्याः सम्यपदेवन्मत्रा गामप्रदिदंभ्रागरूहः। गुसिद्धान्तेन्तु सोमावपवावामे वनाव नामा
तूहस्तोक ग्रन्थ्येदंपु त्तरोपिवकारेशे व्यक्तोभव ष्यतीति॥ ॥न प्रति निषेधः॥ ॥एवं प्रयोजनकथनात्संगतिः नातेन तंकपा अवज
नोपूह याज्ञ नेनि श्रीहिंशूग्रीवाततेत्र थेएवयूनीकायवायनेन महंश्रमुपादेयं किन्तु सोमसदृशमेवेति प्रयोजनं सिद्धं॥ प्रति
व निषेधेन वृद्धेनतमसदृशमन्वावाकिगमुख्यसदृशमेवेति सूत्रार्थः॥ ॥समाप्त॥ ॥सिद्धस प्रयोजनस्याक्षेपसमाधानासंगतिः॥ ॥
मुख्या विग्रहमे॥ ॥प्रतिनिध्यपवादौ मुख्यसदृशयादानमिहोमुना मुख्यायादानामिमननगसेगनि नमति न्यग्र निषेधोति अन
मा र्गत्वादिति वः॥ ॥सूत्रे॥ ॥ अप्रवृत्तेश्च प्रवृत्तेपि प्रतिनिषेधमुख्यापादानाभिदेशो संगतिः॥ ॥नाना॥ ॥अपवादसंगतिः॥ ॥इत्थं॥ ॥
आपवादिकी संगतिः किंविदितिन ज्ञापि सदृशलेनत्वादि सर्व पवमनादिति प्रापत्तदर्थत्वाद्वायर्थस्यातत्स्या गामी नियमे तिसून्न्योधाय
॥ ॥अप्रकृत्यर्थ॥ ॥द्रव्यादपवादसंगतिः अर्थःप्रयोजनेऽक्रद्रव्याभावेतद्नातिदेवादंत नेवेतिसूत्रार्थः॥ ॥विधिपा॥ ॥आपवा
दिकीसंगतिः शफःस्तुरुःगदा नवा स्युतो डाआडानानयाग स्योतद्दीहिंमिर्दजेनिभ्रन्यायागागात्मनःपरसुगेडा शूलक्यन त्येत्य थर्थः श्री

77

१२ वयवावेतनेन ऋत्वयामांगालोप युक्तिरुक्ता एकदेशोप्रधानमान्नेसंभवतिविधिः शेषकार्याणामनुपाल्लः स्यादितिसूत्रार्थः ॥ ॥
ति श्रीमन्नुसद्दामभद्दुधेवशात्मावेघनायकृतायांप्रासन्नदीति पिकाव्यायांभमानलोपंपञ्चस्थाप्यनामयः स्याद् ॥ ॥ शि
घात ॥ ॥ निमित्ताधिकारात तमतिनिधिविंतनो नरधिकारात तपायभिन्नत्वसमनुच्छस्यातपापादच्छेवितनमिसाशयेनाह
एवंस्मिन्निति विवारमतिनिविविवारः तत्राण्वे नत्यादार्थविशेषादानदिशेति एवंवृत्रवीत्तद्व्याय यात्प्रसंगात तं स्वेनतन्नि
मित्तशयभिन्नचवितनस्यतदानंतपैमितितिस्वि वितंप्रार्त्तिकसमभमानुमालोगाव्याहः पदेति पववदाननापोशेषादवदेयंतस्पपा
गार्थेत्वादितिसूत्रार्थः ॥ ॥ अथवा ॥ ॥ आतिदेशिकोसंगतिः किमितिनाशेभातिशेषादवदेयनवेत्यर्थः एवंपक्षमाहतन्वाश
ति ननु यथोद्भमानास्पनाशूतानस्पावदानं स्पादत्र आह विनेष्टेयोतिशेषाविच्छत्ते समवघातीति शेषमात्रस्यवस्तवणा
त्स्ववस्वत्वादित्यर्थः सिद्धान्तमाह सत्यमितितुत्राधान्तिवृत्तस्य तस्मिन्वाक्यतेणान्नतसंप्रतिपाद्याशस्पनाशादन्यस्यावस्य
ति यसंतत्वविषयत्वान्नु तदर्थः विच्छत्वादित्यर्थः नष्टावयवस्य एवंभाविनाप्रतिपत्तिः विच्छत्वस्यक्षमा अथवैवानित्तेः तानन्ये एतत्
अदष्टविशेषोपस्तन्नेबोद्व्यानतोत्पादनंप्रसज्यतइतिभावः एकदेशोद्भव्यं वासनीविघमानसंयोगादितिवत्तुर्थे अयातकण्ठा १२

संस्काराद्यर्थं तया विधीयं तत्र प्रसिद्धपदार्थकालत्वं संभवेत् एवं तत्क्षामीति वदप्रतिष्ठापदार्थकत्वानैमित्तिकाप्राय: न नित्येष्टामिति तिस्रः
नसाधानत्वमाहवनीयस्य तद्दुत्पत्तिर्वा कस्मादेवामस्य ते अग्निमित्येवस्त्र वर्णा न किंतु देवाहवनीयाभिजिगुणो वाक्यात्तो वन पाय
देवेति पवमानेष्टीनामपि तद्दत्त्वादेकत्वं तत्त्वाल्पमित्याभाव: ते षोमिति अनुविवेयदि ताधानयज्ञाद्यावस्यसंतुक्त पवित्र
ऽसमंवादित्यर्थः यदायीति वार्त्तिककृन्मतमत्यर्थ:॥ ॥सवितेन॥ ॥ आहितवति ग्नि अनुहितोऽग्निर्नि त्रिन्त्रेदार्वस्यादाहित
तानि यथा धानानन्तरमेव यंवनितेत्तद्दित्यर्थः एवं वा ... मिश्रनानामपि होचारिवैषम्यस्य स्वाधिकरणागुणत्वेनात्र भाव
घ्नमेनात्र पूर्वपक्षमाकरणां संगतिरपि सुविताननेवनापिवपनकर्मेणाभावनैवक्षुणानिमित्तं आमिति वपनानन्तरमेव वनापवि
त्ते आहुनहोतिके मस्मांस्तु ग्निवानुवननेमानेऽग्नौ वैरितिसूत्रे तेणाक्त मरिविनोतेः क्रियायत्र यवविधानादपि कर्मिकावपनकर्त्या
कैभावनेवक्षुणानिमित्तं अथ स्वस्वरूपे णवपनकर्मत्वायोगेन क्रतुसाधवपूर्णतत्स्य धारणायकावश्यकत्वात्तत्त्वयवमाना न स्व
वृषाव आनुसमाद्यनेष्टिपवमानक्र त्वत एव नाहस्यानावनायामत्र त्वामिति तदनन्तरमेव यमानीत्यर्थः हस्थानेषु पमह आधानस
त्विति अहहमिति पवनेनेन पवमानेष्टिपत्नीक्षानिरत्नो आहवनीयस्त्वसाधानभावनाज्ज्ञातादिति॥ ॥पश्चेताः॥ ॥वपनम

78

२३ त्रेणाग्निविस्त्रं पृथानमवतीति तथेष्टिमात्रे पादौ दीक्षितनासमयोगि श्रतावस्थानामंगगतिः ननु दीक्षितस्य मासास्त्रिशानन्तं ज्ञाकर्त्तृनि
ष्टपमनिमृगमपुंसि महानुकूलयोगपत्तांकपमत्कोराहोदेदीक्षार्थपलत्वेवोधातः तत्र धुजननगपदीतितद्दकृतेश्विनदावष्ठं श्रृं
वष्ठमरपर्थप्रपिणिवोधानादिनिश्राकन्नकेवलमिष्टिवाक्सानुगेधाइदोनावं जुहोत्याज्ययागमपि तृजनकत्वात् मवा
दयीत्याहः किंवत्ति नन्वमिव्याप्तिरपि क्रियाविशेषावयवहापविनाकर्यग्राहः अग्निव्याप्ति लिपितिलोके संबन्धस्यैव यथं जन्म
त्वदर्शनासंबंधान्तरासंभवे संयोगस्यैवनिश्चयः तत्पर्थः आदिना ध्वयोगात् कालाक्षिप्रसमवेसमुक्तं आवेदनादीक्षितम
वेदयतीति विहिता तद्वैराग्यान्तरं दीक्षितस्यादिति सज्ञार्थः एनयाहि तीयेनत्रयेवमाश्रप्युपसंख्यानमुक्तं ग्रयोगावत्नेनक
योमिस्याहुः ॥ ॥ आग्नेयं ॥ ॥ २६ अग्नापवाप्त्वगतिः ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेदुक्षोमस्यादिविहिताः काम्याः मच
हामादयो नैमित्तिकाः स्वयमिति याद्स्याविधायकत्वादित्यर्थः विधायकस्य प्रयोगाविधेः ॥ ॥ पूर्वेणनेनेति ॥ ॥ स्थितमिमनेनेने
त्येतत्संगोपायवादस्तागतिः अविशेषात्तदृतिमवेतस्यात् स्तोमस्याविशेषादित्यर्थः अनेनपूर्वेण छेदेनसिद्धान्तमाह अपि वाम
॥ स्तोमस्येति अनेनोनिमित्तपत्तत्पत्त्वयः निराकात आश्रिस्तोमसंस्थायाः ज्योतिष्टोमत्वसामाविकत्वान्संस्थान्तरअग्निष्टोमाग्नेति २३

न्नं सर्वेषां स्यात् ॥ आगंतवः तत्र तत्काम नोधीमाः नैजं स्वाभाविकं नेमां संस्थांतरं युक्तानां एतच्छन्दः प्रकृतीवन्नीयाकृय स
न्यय स्नाम यद्यद प्युवमित्याह आपिवेति अवेति आग्निविदित्यत्रैतन्यायो नेहि हस्वाके नुक्तिः ॥१॥ अथान्यानेतिः ॥ ॥ तानि
वयन्त्राह एतदिति प्रकृत्ताहीति अन्यशब्दः सर्वनाम तथा एवं प्रकृतमित्वं संनिहितमभिधत्ते संस्थानां व ज्योतिष्टोमा विनाश
वेन प्रकारत्वाद्गुपस्थिति स्वाशयः संस्थानां स्वं ते प्रकृतत्वाद्दा स्योपात्त प्रत्यग्रहकृतोय स्थितेर्वत्वं वक्तव्यादग्निष्टोमलिन्न
युक्तमात्र मन्यपदार्थ इति सिद्धान्तमाह न त्ववमिति अन्यवादः अन्यत्वेन वादः ॥ ॥ एक स्तोमे वा ॥ ॥ सामान्यमा हुर्य वै
तिष्ठतीति त्रिवृदादिस्तोमेष्वेक एव यज्ञस्तोमत्वे सामान्यार्थः सामैव प्रजात्या पहीन मगतानुदाहरति त्रिवृदिति स्तोमाः
स्वर्णो षष्ठी तन्त्वयः सोदीयपतीति ववाम्नो शोभः यवदग्राः संतायः स्प्रदर्शाः सत्तपएव विशाः सततिसमास्वा भोजनोपपत्ते
यः अन्त्र यो वै त्रिवृदादिस्तोमप्रकृतिरात्मं ऋतुमापयन्तेशाग्नीति स्तोमसंस्था कृतुदीयपतीन्तु त्वं स्तोम समग्रं कृतुसं
वधः सतोपतत्स्तोमानुरमत्वेन तु व दशागानस्य दीपकत्वं नुमततः एक स्तोमक ज्ञानु पतीति एतन्नि ग्रापः संपातामात्र णी
तिः सत्तामात्रे सोमार्थः समवतीति प्रकृतावग्न्यंतस्य पीड्यतिदीपकत्वमनुस्थान सोकर्षेणाग्निमवामीत्यर्थः एवं धनवामो

79

१५ भिन्नाद्यावैषम्यान् ॥ एकस्तोमेवान्येनेतिकृतः वाक्यशेषेणाह शाक्क्रमनसोः समसिध्यालादित्यर्थः ॥ ॥ इति श्रीमदमरसिंहाम
जन्मकृतौ नामलिंगानुशासने दीपिकाख्यायां व्याख्यायां प्रथमस्कन्धे प्रथमः पादः ॥ ॥ कमकोपः ॥ ॥ अन्यक्रमप्रमा
तापन्नोवलोविननात्वाद भेदः एवं तद्विकविज्ञविज्ञमनभूलगान्त्रमनुष्यानयति अथि होतंदुल्योपवातंयवतीति म्यातिसत्वेपाकमा
दृष्टार्थतेवतिनार्थप्रमाणास्मनेनमुमाशतिनपौर्विशेधाक्षावीहन्नावन्नानुक्तिः किमाश्रित्येन स्येतिए दूवापवाहल्ततिमेन
नेहग्नाकृन्ननतिःआश्रित्य नडल्लातीसिपाठे नमाझ्नीपस्थानेपिकदाविमग्रहणाडनदमाशतिश्चतिवन्नादसामणेवेतिसमानु
धैः मामामपपूर्वशप्राहितिदशामम्याप्यकन्नामिधापकनपादशमपदनापिनमानमिधानादाक्षेपकत्वमयेनामेप न्नमास्मादि
त्याशपः श्नोपवतिदशमपदाक्षिप्रनमस्येवन्नाक्येविधुयत्वामाप्यमनुपदार्थवोधकत्वेनान्यथासिद्धेर्नेकमकल्पकतेथीःन
अन्नत्नमायश्रथेशस्त्रामापाठनमस्यकोपावाधइतिस्त्रार्थस्येवैष्टमन्वाग ॥ ॥ अवदान ॥ ॥ एवांविनकरणमितिव्यानहेतु
ध्वन्यर्थयोक्षावास्त दुत्तगमितमितिः पडनमुख्येनमाघिकरणेनदेतवमर्थपादेवक्ष्यामइतिनदेदमुवातेविष्टकृतेविदृ यागं
कृधातात्क्रमभीतियन्नदेवताकत्वेनामपोस्तित्रमेवतितादववदानमुदाहृतंप्रधानार्थोवदानमपि अवदानाद्विमनाननेसे १८

क्षपदार्थत्वान्नोदाहरणमिति वक्ष्यति प्रथमस्त्वाहरणादिप्रधानात्तस्मान्नायमपवादः। अन्ये हविरासादनादयः बहूनां त्वा प्र
दानादीनां तथा हि सृष्टेकमे आग्नेयादयस्त्वेवमान्त्र्याभिघारणे आग्नेये नैकेन स्वप्रधानानां व्यवहितं भवति ग्रहं त्रिमेदं आग्नेया
भिघारणेनाग्नेयेन वैति द्वाभ्यामेवमासादनादावपि ज्ञेयः। ध्रुवाशब्देनाग्नानामिथः प्रत्यासत्त्यपेक्षया प्रधानप्रत्यासत्त्येत्तु
महोविनिश्चानितं॥ ॥ वचनात्॥ ॥ क्रमनियमस्यापवादः सङ्गतिः सोमेन यजेतादिन्द्रं पुष्ट्येन नक्षत्रमिति वाक्यशेषः। अत्र
नेन यांश्च वर्णोपि लक्षयानतणनदवागृत्यादपि तु तात्पर्यमहकमाहसर्वञ्चेतिज्ञानञ्चैतद्दिशेषणमेवान्यथानुपपन्नाल्लक्ष
णायां तात्पर्यग्राहकमिति भावः पवमाने स्तोत्रा माध्याह्नानागत्वात्प्रत्यशोऽश्व सोमाधिकारपि हार्थत्वान्नवधूपकलामि
ति वो धर्मं अन्त्रवाध्यानमकरणादाद्धानसंनमाधानहोमाव्यवहितस्र्वकालनमिविधायकं तत्रैकया स्मातापन्नस्माणिति अथ
मिवत्त्रिदृश्यान्यथानुपपत्तावाक्यभेदेनापि विध्यवगमात् तत्र जुहोमाव्यवहितं सर्वकालीनाधानेनिमित्ते कालानादरविधायके
मितिवद्दोषः॥ ॥ गाउत्कर्षात्॥ ॥ संगतिस्तूक्तनापाठःस्थितमेतान्याः आग्नेयोषोमदेवत्यपुरोडाशादयः अन्तु निर्वपेत् सोमानंतरं नि
र्वपेत् एकदेशीनिसिद्धान्तिसम्मतस्य ग्रास्वयणस्यापि कल्पद्वयस्यापाकारणाद्वितीयकल्पवादेन तयोः अग्नेः तस्य इहस्तेमास

80

१५ हयपस्यन्द्सपत्रिगान न्वेतदिति पदद्ध ग्निजिपन्द्रहोनक्षत्रेोपनमेन्तुदहे वाद्धीतेमनेनेनार्थः तथाकुर्वन्त्रिपनेनेनुन नितिमि न्तत
याप्सु त्तत्रोन्वयोर्हश्रितः। विहृताननुविमभ्रुर्षोगानुष्ठेनातं। श्र।स्मग्ना स्मप्रथमसोमः स्यान्ह स्मदर्शरगोमातोन्मसीदि
तिस्त्रार्थः॥॥ पुरोडाशक॥ ॥ सूर्वी न्त्राथ स्पाह्न यसमाभुनामिगामिरितिसूपन्त्राह स्यितमितिश्र न्पसापिउपांसु
न्यास्यापि श्रग्नीषोमामिसवधामताव्रूनामग्नीषोमावान्यस्येवनानुयाधुरहगोमास्यांपजुत्रिनग्नीषोमदेवतासंमधा
र· श्रोस्मतास्पसोमाहृद्यमेवाग्नीषोमदेवतोद्देन स्पायाहिसमितिहेतोहरकृतः सवयुपेरास्पेवातत्रतयोरेवदेवतान्यन
उपांशुयाजेवैतन्तु विष्णुप्रजापतिरूपदेवताते। स्मापि सम्वादनीषोमोद्देशेन न्यागान हेतोपि विश्वाघु हृदेशेन तास्मवा
नोसवे स्मासुविशिष्टितिन। श्रान्यभागापिसोमान्मागापिस्त्राथतद्विशिष्यानि द्देशेपुरोडाशएवाग्नेष्यन ता सुक्तो
नयागाद्युरूषग्नीषोमदेवतास्मवादेति॥॥ विहृतेः॥॥ मह्रुतिकाल्नग्रस्तगाद्दिष्टेतिकालविवेतितसंगातिः ववनेशी
पुरस्मागि ववनेन स्मागा प्रधानेपरगोमास्समापास्पयोर्विधानात न ह्यहकाल्नेत्वेन द्वितोधरम्पर्थः ववनेवेप्पर्थीशंकामयाक राम
तेति ववनेतितिनन्वेकस्मिन्नकर्मेगिकर्मातरापेक्षा पागान्मयमकृति विहृतोः पवेपपुप कर्मस्मांशकाद्दह पपक्ष माहनि १५

मित्त्वानेनतरमितिनत्रोगितोगतिष्टन्निरूपापनयस्मायस्यवेगेनकलिंजमंक्षयेदित्तिनिषेधवृत्तंमवादितिभावः अनुष्टुपस्य
योगोविहितफलवदनादिवन्नैकदेशविषयस्ताहविहितस्तिसामीत्यर्थायके अधीनित्येवनुर्मेष्ठीनामेकदेशस्यनायः
स्त्रस्येवदेवतागुणत्वादितिसूत्रार्थः॥ सान्नाय्य॥ ॥ लूपपिनिमित्तेनैमित्तिः कविदाक्षिप्यसमाधीयतेरतिसंगतिः अत्र वा
दिति॥ यद्वाप्यपमनुवादस्तयापिनहूत्वादेवनैमित्तिकेसंनयधिवपव्यवधीष्ठतेनागोरतीनिषेधानुवादस्त्वादिवेपदह
गीतायदस्यानुकरसंसहव्यययतीपतीविहितद्रव्यातरसाहित्यासंभवाद्यातत्रासनयतः शः तद्भावःस्तिएवंवेपक्षाशयः नवेति अ
त्वदेवतागिर्विधातुदेशनाहविधासाहित्येनविवक्षितानामिपकोर्थः स्पष्टएवअत्रयागविधातुदेशनांत्रयमाणानासाहित्य
नित्याणत्वपादविवक्षितमित्यपरउक्तएवंवपक्षा... निराशार्थः त्वाकायप्रयुक्तयोर्देवहिद्रव्ययोः साहित्यमंगानगुणत्वेनद्रव
प्रयुक्तिरितिदेशितदभावेनसाहित्यविधिप्रवृत्तिरिताशयः एवमनुवादोपियुक्षिकृएवेति॥ ॥ सान्नाय्यमाने॥ ॥ एवंवादेहा
18 यिनेमित्तिकसकावनिराकरणाधित्तेदेशिकीसंगतिःपदोर्तिः क्षिप्तानामधेककृद्दिदर्थः सामित्य अधीन्तुष्ठानेऽतिष्ठा

१६ सितपक्षे पुरस्तान्तु मिति तेन सोमं तव यजमानुला भारतो त्र्यपक्षपि विश्वजित्सत्र फलार्थः आवं श्वेतस्तना कारणा दोषनाशार्थं स्वति
स पूर्णा ॥ दीक्षा ॥ ॥ श्मातिमाह ते मित्रे केति दीक्षानियमे त्रा वमा दक्षिणेन जुहोति त्यादयू हे शाशा च दैर्मि मिका धिकार एषं भा
मावपि न त्स सामान्तद्धुय पौर्णो ल्वेन यरिमाणो विंतनमि त्यर्थः ॥ मति मिति ज्यामि खण्डे यद क्षिणा द्रव्यवन्नीत पावकेते सं
वनुपावनस्ति पात्वनुसारात ॥ अयुक्तमिति एकस्य भतिवनन स्यानुरोधेन वहूनामेकादे दीक्षापक्षाणाम् क बेलान्या
य्यत्वा देव स्य भक्ष तिवनन्तु स्यैव न दोषेत्यादि ॥ त्वाशयः पाक्षिकस्या त्वात्मा दाहये द्वेति मध्याना यो मिति दीक्षितस्य पाव
न दीक्षाकाल य पत्र मि न थासिद्धत्वा द्वादशय दलक्षणया दीक्षाकालानुवादकमित्यर्थः ॥ ॥ द्वादशाहके ॥ ॥ अपवादसा
ति स्व च पत्नाह मुष्टि गते वा ॥ ते अभीधते अभितो दीप्यते ज्ञात्वा याविधाय हाभ्यां दीक्षोभ्यां इयं वहु दशा तत्त्वो दीक्षितः सा
दि ति व वनेना सोऽति छ त्वा विनि तत्र ज्वाले ॥ ॥ पौर्णमास्यां ॥ ॥ कालविधिविनिपाप : पादे मानि माह दीक्षेति एवं वाहि कल्याप
वारा हाति दे शि क नन मत्सा णा नि नथा नाम पूर्णेन नाम संवत्सरा सा थम त्रवि ज्ञा न क्ष त्र प रे र णा मा ए वै ... मि पा दी ब ाः इ रम॰
ती मासस्य पुरस्तात्र तुरहे एकादशमिमित्यर्थः तत्र द्वादशादिन पर्यन्त दीक्षा तदूर्ध्वं यादे शु दिने ... स्यां सोमक्रय प दम १६

दयितामि यंथ्युद्विलशाग्रक्षेपुत्तस्याभ्यासआह्वन्नितत्र्द्धर्मानमनुवादइत्यर्थः पदीतिमा आग्निमुखंतपर्वमार्कमद्वडेदयतीतिविभिपन
शाकेतमहाराजेवंद्योदयात्पूर्वमुपासीतमनीक्षेतसाप्रदोहनिषेन्तद घिअर्थमपिपदिगजेवदशीर्थयद्दवित्तदाएंतंवनार्थनिदन्
त अर्थ अर्थ अर्थातनेनातवनार्थेकिंतनुस्मीयपरियानयेतएवंमात्रेयदिवद्अमुदेयान्नदातेनातंवनार्थनिहितेनाधनयरेघूत्म
योतत्त्वावानयतालेनानदशाभृतपदिमवीतदर्शीषुकुपीतःमस्माल्लोपितेनवामुदिनेष्टपदिनामुदियान्नदानेघृहितापादेव
शानदेतेनातवनातवनार्थनिहितेनशाह्मणाक्षोजयेदित्यर्थः अर्थातस्मादर्थायाएवेतिभावः एवंपक्षएतद्दुपपान्नदशपतित
द्वदीतिमयतोलाकार्येहविः स्वयताआतवनतेवेतिविहितएवंचलतिमज्ञातसद्शेवहस्त्वेवातारादकमपुनातवनमवश्यमनाम
च्छस्यक्लनेतिन्यनाहयमिन्याहतेऽन्त्रितएतावदितिनियतमाचारपथः अत्रवेधातिपुर्वदेवतायनयोविधेरेवाकमानवतोज
मितितत्वकर्मातत्रेनदानयथक्याय चः सिद्धांततुदेवतातरपोगविधमदर्शनादितिरयप्रयोगतनोलिंगदर्शनेनकर्म।। ।।ऽपाशु
82 याजे।। ।।ऽन्ने देवतायनयस्माज्येअक्षिण्यमसाधानांतिमेवेतिपूर्वोदाहृतवाक्यएवंतर्थः कालयोहितिदेवतायामजलो
नाज्यस्यसर्वमेवेतिववनेनोयाशुऽजस्यवोपांशुत्वाम्नानमात्रेमालयतामासाकालएवविधितानार्थमितिभावः अनार्थयोगा

१७ स्याधिकरणेनवाग्निकसंमतिमाह तदुक्तमिति ऽपन्यस्तं द्वयमेवायं नेत्यपितायोर्जीमासोमासात्प्रधानशब्दसंयोगादिति द्व्येवमिति ॥ इत्यत्र
यो दर्शेति तु तु दर्शपौर्णमासौ मासाद्गतयोर्द्वयं तस्मिन् विशेषः सर्वथा कार्य हवनीयाहुतिसंस्थे ये ये पौर्णमासौ नाव प्रधानाहुतिः अयं पुन
रपि ज्योतिष्टोमपानुयाजा आग्नेयमाद्यं त्रिवृत्स्तोमेति बहुदेशं अमावास्यायां तामेव आज्यभागौ अग्ने दर्शेति वक्तव्याः शालायनाः तत्रालम्बा
नः अथ यदेतन पुनर्युरोडाशं शान्तवो पात्रं स्यजति। अथ यदेतन पुनर्मैत्रावरुणानां याजस्य यजतीति उक्तमायतनं
वुवनवाध्यक्षं शायः त्रयोदशेति लिङ्गदर्शनं वा वसुमानुवादस्ति से पञ्चमहीगादेवताहीनां एवं वनवनवाम्यास्वाम मायनदोषी
पिनेत्याहनवेति ॥ ॥ निरूढ्नेस्यात ॥ ॥ नैमित्तिक प्रसंगान्निमित्तं विकृतीति प्रसक्तिः ॥ विशिष्टश्च यदिति। अमिश्रा देवता लक्षणाक्षिपाद्दा
ग विशेषवाणिपरस्तार्थः तत्र विः उदासीनं तैत्तिरीया हितालक्षकत्वं हि सर्वक्रियाणां मुदग्रशनिस्मान्नान्यथैव संस्यर्थः स्पष्टं तैत्तिरीये देवतायत्वक
ल्पितसे वहविद्यात्मक कल्पितनिमित्तमिनिपथाद्वाम्यनारम्यर्थः ॥ ॥ अमिश्रः ॥ ॥ उपनीवक स्वकल्पमानामिम दर्शनापाहक मेतिनिवीयवि
वक्षायां तत्तः प्राङिमि त्रामाब्दमुद्देयोपि वैहस्तीमप्येवनेवी यस्मिन्मित्रानायाणादिति मानुः ॥ ॥ विनिहत्यव ॥ ॥ निरूढ्वानिरूढ्नप्रसङ्गात्दर्शे त्रयम्
निरूढ्नविनिति संगतिः ॥ एवेति अयनयस्य पदार्थ धर्मित्वाबहुमुष्टिनिवायस्य कपदार्थत्वेनावाग्निष्टमुष्टिदृष्टसर्ववायपसेनाग्नेयस्येवदेवता १७

१८ यनपक्षत्वाद्भूयः निमित्ताधीनत्वाद्वचनप्रसंयोगयोरविशिष्टेऽपि प्रसंगाद्गतिरिति नामवतिविविकृत्यस्याः विकृतेः पशोरिति प्रधानेषु वैश्वदेवाद्वन्याने
नद्यौषधेनरूपैर्द्वानुष्ठानमितिमावसंकोच आम्नानाधानातिरिक्तविषयत्वकल्पनप्रकृतौ पूर्वकालत्वमेककालत्वं वा दृष्टमपि प्रकृतत्वात्
गौहनेर्नात्वानुमानिकमेककालत्वं प्रत्यक्षेणोपदिष्टकालत्वेन दुर्बलत्वात्तद्बाधनं दृतिर्वैषम्यमितिमावः रूपचाथत्तु विकृतौः प्रकृतिकालत्वा
द्वानुमानिकात्तत्कालत्वादिन्यर्थः प्रकृतावनारभ्य विकृतेः सद्यस्कालत्वस्याकृत्तत्वयोः पौर्णमासममावास्ययोः प्रत्यक्षशिष्टत्वादिति ।। ।। सान्नाय्य
।। ।। अथ यवाद्यमाप्तिः असोमयाजी न सन्नयेत् सान्नाय्यपाणि न कुर्यादित्यर्थः तद्धिकारणमिति आमिक्षावाजिनयोर्वा सोमयकामस्य द्वादशादे
नामित्यर्थः ।। इन्द्रवसोमात्र आकृतसान्नाय्यं नासोमवेतिकुत्रापि नन्तद्वचसमेव न येदिति वचना नु मासापि सोमसोमत्वान्नाय्यमत्तोमाइ ।। ।। तद्यायाय
हास्यायवादिकौमाराति: प्रकृतितुल्यत्वायवायदात्तविकृतौ नीतामर्विकृतौ तान्द्वयोक्षेति वा वृष्टेरकस्यायमिति अवशादर्गसहनेवोपर्ये राम
त्यनुष्ठानोबोधः ।। ।। इति श्रीमहिरण्यानन्दश्रीमत्परमहंसद्राम्भदासजवेन्धनायकेतायांशास्त्रदीपिकाव्याख्यायां भगवत्यां मोक्षमस्य १८
चतुर्थः पादः ।। ।। ॐ ।। ॐ ।। ॐ ।। ॐ ।। ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ

83

9

84

१ ।। गस्क्रतिलक्षणं।। हेतुहेतुमद्भावक्रियामध्यायसंगतिमाहस्वयुक्तीतिप्रयोज्यनिर्णायकस्यकर्थंक्रमविचारोपयोगित्वेनतदाहप्रयोज्यत्वोबद्धतिप
तावन्तःप्रयोज्यपदार्थाः उत्तरत्रामुहितेकेनक्रमेणप्रयोक्तव्याइत्येतदापांतादिषयक्रमनिरूपणमितिप्रयोज्यनिरूपणानंतरंक्रमनिरूपण
मितिभावः प्रथमोमितिक्रमविशेषविचारात्पूर्वंमित्यर्थः तावत्एतत्स्वत्रैस्वर्णकांततामाकृतेदेतिप्रोत्रक्रतियद्यात्मानंश्राम
वःश्रीघ्रताःसामप्रधानप्रयोगविधिहितेवत्वंवैसेतिमाहितत्राशापत्तेःप्राभुभावविधेनक्रमनियमेवृत्तदनुसंधानक्रमविलंबात्रक्षय
स्यादितिभावः तत्रस्वभावतयदार्थविरोधेनैवप्राशुभावस्यवैधनात्रियतएवक्रमइत्याशयेनसिद्धान्तमाहवेदैतिशंकाविश्रा
न्तिनिरासार्थंतयावर्णितांतामाह अथवेति क्रमस्यस्वतोविधिः क्रियाविशेषणतयावृत्ताघेकुत्याह अमावार्थत्वेनेति अक्रियापालप
त्वेनेत्यर्थः नात्यइत्याहनेवेतितादृशबोधतातयाभावार्थविशेषणतयानन्वैकादशप्रयोजानितैकादशत्वसंख्यावत्संघातान्वितस्या
पूर्वविधिःस्यादत आह अशब्दैतिस्यात्शब्दाभिहितेनतेनदोषइतिभावः तदितिःडक्रमस्येत्यर्थः क्रतिलक्षणाविन्नतिरूपअस्यवद्धेत
योवीपर्यंमडूकपयायां तेनादौतद्बोधकशब्दाभावादाह अनेनाभिहितोविधीतिपाठक्रमादुपस्थितेक्रमस्तिवप्रवानुष्ठानक्रमोवाराम रम
तइतितदर्थविदितस्यार्थः शब्दातइतिशद्वाध्याहारेणेतिभावः अस्यापिवर्णितस्यानतिप्रयोजनकत्वादाह अथवेति क्रतिक्रमःतामसा १

णवः क्रमः अदीक्षितकयेप्सर्वेषां दीक्षाया अप्रसक्तेः सत्त्वस्य तत्समुच्छेदयतिः याजमानकारितया संप्रतिपन्नः ततउद्गातारं तयोः सप्रतियन्नः
तत उद्गातारं ततो होतारं ततस्तं प्रतिप्रस्थाता दीक्षयित्वा अर्धिनो दीक्षयति ब्रह्मणाछोमिन ब्रह्मणः प्रस्तोतारमुद्गातुर्मैत्रावरुणं होतु
स्तं नेष्टा दीक्षयित्वा तृतीयिनो दीक्षयति आग्नीध्रं ब्रह्मणः प्रतिहर्तारमुद्गातुरच्छावाकं होतुः तत उन्नेता दीक्षयित्वा पादिनो दीक्षयति
ग्रावस्तुतं ब्रह्मणः सुब्रह्मण्यमुद्गातुः ग्रावस्तुतं होतुः तमन्यो ब्राह्मणो दीक्षयति ब्रह्मचारी वाऽऽचार्यप्रेषितः इति वा स्मर्यते अत्र मुख्यग्रा
हि दक्षिणार्धभागित्वात् तद्धस्तेनैव सिद्धेस्तृतीयांशभागिनां यागनद्धस्तेन तृतीयांशभागिनां यादीति [illegible] तिमसितवरणा
स्तावैयर्थ्यं वस्तायमा [illegible] णाध्वर्युस्तेनेति कथितमित्यर्थः विरोधादिति त्वामिति संवोध्यत्वविरोधादित्यर्थः तत्र सुब्रह्मण्यो छंदोगादि पुर
तो दीक्षितः न यावद्येनत्र दीक्षयेदित्यर्थः इतरं मुख्येनाग्नि यदर्थं ते सांख्यानामत्र यः पुरुषः कृपा [illegible] विशेषः समयन
वरणमित्यर्थः तृतीयाच्छम यादस्यैकदेशः एवमेवेति प्रतिप्रस्थातुस्तादीक्षायामंत्रलिंगविरोधः [illegible] दीक्षादिकर्तापि पुनः तत्
तिनिषेधादित्यर्थः नन्वध्वर्युप्रधानघटितयोर्व्यपदेशः समुदायत्वयत्क्रमस्य [illegible] प्रयोगघटकत्वमन्यतरत्वं तत्र आह अन्येति तापि
85 ति प्रातिस्विकेन स्वमात्रविषयकेण अर्थादिष्विति अर्थे यागादिलक्षणमेधाधिरित्यर्थः प्रयोगेति प्रयोगविधिविधेयत्वमित्यर्थः मात्रवास्तां च

२ विधिविषयत्वव्यवच्छेदः एवं चाङ्गानां स्वतन्त्रविधिविषयत्वं क्रमस्याश्रौतत्वमित्यर्थः वितानविद्युरूपक्रमो गीकारोलाघवमपि प्रकृतेस
म्यतेः स्याहएवं चेति ननु दृष्टार्थे क्रमस्याश्रौतत्वे व्यवहितयोर्यथा क्रमो न तु तत्समुदायो न वा पदार्थानां तदङ्गत्वेनोपपत्तेः तत्राव्यवहि
तोतरत्वं चाङ्गविहितधीयते एवं त्वमर्थसिद्धं पयोवदृष्टं स्वाध्यायदिकृतानां दीक्षविद्व्यवहितत्वं एवं कालत्वमेवविधीयते पयोवयक्ष्यतु
प्रथमकल्प्तस्यादौ प्रथमशब्दस्य तत्रावकल्पनादतः आहयत्रुद्धिति अव्यवहितत्वं बोधितात्पर्यायाल्लवतस्यार्थः आमिधानात्तलक्षणापोपस्था
पनात् तदुदाहरणं क्रमभेदात् एतन्मतेव कल्प्तस्याङ्गत्वप्रादानम्यत्वेनैव क्रमस्याश्रौतत्वं तेषां प्रयोजनं संस्थापितविपरीतं क्रमबोधकत्वं वनेविकल्प
एवं न तु बाधः इति स्वं संक्षेपार्थम ॥३॥ अर्थाद्वा ॥ ॥ पाकहोमयोर्नियन्तानां क्रमस्येति शेषः एवं विकल्पो नातिलक्षणोपमानाद्यपि सिद्धान्त
हेत्वभावान्मुदाहरणं कथं प्रायश्चित्तं पक्षमाहनियमेन तकाप्रत्यादिलिङ्गमवायकशब्दाभावादित्यर्थः क्रमस्यानियमात् विधिक्रोय
ष्ठानियतदार्थं पक्षेण्याहविधौविहितानि सिद्धान्तमाह प्रयोजनेति अत्र हि प्रयोजनद्वयं यवागूजुहोतीति वचनात् यवागूप्रयोजनत्वेन होम ।यवा
गूपवतीति द्वितीयया ल्लीनवयाक प्रयोजनं पुरुषाः तत्र एवं होमेषु गीषयादोमस्य च यवागूप्रयोजनत्वबाधः तथापिवाक्यात् पाकप्रयोजनं राम
त्वस्यापि तस्याश्चानुपपत्तेर्नि अपोतनत्वायोगादित्यर्थः स्तुतमन्यत ॥४॥ अनियमः ॥ क्रमस्यर्थं पाहतत्स्या नियमहेतुत्वस्याप्यपत्त्येवात्ते २

नियमाभावस्यावश्यकत्वान्नस्वाध्यायोऽधिगन्तव्य इत्यध्ययनावाप्तिरिति कस्यचिदेतन्न्यायेनैव नियमप्राप्तिरेकस्मिन्नित्याशयेनाह यत्नेतिरसंसृष्टत्वेन्ना
प्रीत्या मिममाधीतः प्रवृत्तः तु एवं प्रध्यायमध्ययननामित्यादि हे मनस्वीशीतानुष्ठानामिति चयोः समासेन यावानुमन्त्राणां चा एव मेको ममैको
त्तस्मपो स्मान्न हेत्विष्टयंत्रपंहिध्यप्रमाद यच्च शास्त्रतानतरता: यदन्ते षामदर्शं यत्न यासंमनुबय समानक्रमविता तन्नचयादयो गितियथम मनुम
न्त्रयोः पूर्वतिशेष: अष्टत्रीणि महाहत्या तुल्यकालत्वा नामिति वक्ष्यमाणादित्यर्थः तन्त्यायाविषयतादर्शयतिने ति एकप्रयोगाविधेरनुगतत्व
वधाने नैव प्रत्यासत्तिर्बोधकत्वायेत्यर्थः न वेदेति यं वानां मन्त्राणां यवमध्यानां त्वादेक शीघ्रं गत्वाभावे नावांतरप्रयोगाविधिभेदेन सिद्ध
त्वाहित्याविधानादितिभावः ॥ ॥ क्रमे रात्रा ॥ ॥ प्रयाजमन्त्राणामपि पाजक्रमविनितेस्तरातिः पाठसूति पाठक्रमस्याप्यूदशपनयानुष्ठा
न क्रमबोधकत्वाभावादित्यर्थः ननु कथं विदुपस्थितो विधेयः अत आह विधीनावेति प्रयाजविधिमात्रयपेक्षानादित्यर्थः यथा
पाठपाठक्रमनुसारेणः तथैव पाठक्रमेणैव नन्वध्ययनकालीनत्वानेनानुष्ठानकाले स्मृतस्तु अत आह स्मरणेति ताकोनैवाध्य
तत्वानुभवैव ननु विधायकत्वेनोपस्थितानां विधिवाक्यानान प्रयोगकाले वा यावत्प्रमाण अत आह वेदावेति तथाच मन्त्रपाठाभावे विधि
वाक्यानामेव क्रमेणोपस्थानात्तन्मते क्रमाद्वानुष्ठानक्रम इति भावः एवं सत्यध्ययनक्रमोऽपि दृष्टार्थः स्यादन्यथान्वदृष्टार्थं स्यांह खाध्यायविधी

86

३ ति एवं वाध्ययनक्रमस्य दृष्टार्थत्वाय प्रयोगकाले विधिवाक्यस्य पूर्वमप्यावश्यकत्व इति यथा वेदपाठक्रमेण तादृशपदार्थानामनुष्ठाने नियमेन तत्क्र
त्वेकत्वे एकप्रयोगविषयत्वे तेषां पदार्थानामारम्भः तत्तत्क्रमानुमेयस्तु कामेष्वपादेनांशयोरस्यां क्रम इति सूत्रार्थः ॥ ॥ सहत्वा ॥ ॥ पाठवत्संख्य
चेहरपि त्रियात्वसामर्थ्येनोपस्थितेः प्रमाणाति: शास्त्रानयत्वादिति स्मृदशास्त्रायत्वानुपपत्त्या लक्षणमिति विहितास्सूत्रार्थः समुहेति तेऽश्वदेवीक्षत्वा
माजायतेऽश्वाः तोतेकपदोयदानात्कारणात्वेनश्रुते अश्वसांगपायानुनाप्रयोगविधौ साहित्यविधानादित्यर्थः कार्येनमकल्पो याकरणादिका
ठानुसमयेनैकैकपदार्थानुसमयः स्यादिति गहीतिऽत्रत्रव सर्वत्र साहित्यविधिवत्स्त्वं वक्ष्यामः स्यन्नतदृष्टीनां यायादः इति शेषः स
एवं डवाकरणो पदार्थानि क्रमः एवं डन्नत्रानियोजनादोषः स्वपक्षमाहनियामकेति प्रथममनुयाकरणे तद्दृष्टीनां यादोनियोजनादाविषयो
सिद्धान्तमाह स्यहस्यावेति प्रथमपदार्थस्य हत्त्विक्रमेणान्यथाः नियमेन तद्दृष्टीनां यादिक्रमः इति शेषः प्रमासन्निः साहित्यस्य ननु स्वकीयवदेकप
रु तेवं वयेवानुयाकरणादीनामिथः प्रमासन्निः प्रशामिद्धान्तेपिनानुग्रहानत इत्याशंक्य विशेषविधिनानन्द्याधेपिवत्वाव्यवधानेनेविनाव्यवनस्य
थ त्वनमवृत्तिगावद्ध्यवधानमेव ग्राह्यानुमतनाधिकमित्यनुगानयवधानं स्यन्नेयस्यहत्रिक्रमस्यानियामकतेत्याह एकैकस्येतिपदार्थाः एत०
त्रानपदीपैः षोडशाभिः पदार्थैर्व्यवधिमनुजानंतीत्यवयः यथा एकस्य पशोह याकरणेन नियोजनस्यपञ्चतवायास्त्रतो षोडशभिर्व्यवधानं प्र ३

वृत्तिनियमानमुपागमेत्वषिकेपीति तुल्यकालानां गुणानामुपाकरणादीनां प्रवृत्त्याक्रमः तेषामङ्गीनामुपप्रधानसमीपे क्रमात्करणादितिस-
त्रार्थः ॥ ॥ स्थानाच्च ॥ ॥ स्थानः स्थानुष्ठेयस्य मानाविरोधात्प्रवृत्तिक्रमात्स्वं बलिं निरूपयाम अग्नीषोमीयस्थाने साहित्येसतिविवादायोग-
दाह साहित्ये सर्वेतिप्रधानप्रत्यासत्तिलाभादिति तत्सौत्यायां पशौनियोगात्तमित्यर्थः यद्यपि तत्रत्येन मन्त्रेणान्वयं नाह तथापि न्यायसाम्याद्दस्यापि
तु यात्वमित्यर्थः तत्रैतिदुपाकरणादीनां भेदे सति उपाकरणो क्रमस्य किंमस्य किंनियमइतियोजनानियोगात्तनादिदुपाकरणमङ्गवै-
गुण्येनानियोगेन तेषामविवादितत्वात्तत्र वोपाकरणमित्येष विस्तीर्य कोऽधादुस्त्वेवः प्रवृत्तीतिप्रवृत्तौ प्राथम्यदर्शनादित्यर्थः आश्विनेति आ-
श्विनग्रहणाहीनत्वाज्जिहृतायूपयोर्वायाग्नेयसवनीयसवनीयपशुमुपाकरोतीति आश्विनग्रहणोत्तरकाले सवनीयोपाकरणविधान-
दुत्तरं तस्यैवोपस्थितेस्तस्यैव प्रथमसुपाकरणोऽयस्थितत्वाधीनत्वादनुष्ठानस्येत्यर्थः स्थानस्याग्नीषोमीयस्याधारणव्यावृत्तयजिज्ञा अग्नी-
षोमीयेति शाखान्तुवोपस्याग्नेराग्नीध्रीयेसोमस्य वासदोस्यसदक्षिणोह विधानशकटेतयनो हरमित्यर्थः इतरेति अग्नीषोमीयानुब-
न्धोनत्यर्थः अप्रतितिनियामकान्तरेण प्रक्रमितिदुष्टयोर्वीयर्यस्यानियामकत्वेन तन्नियमाद्यपाह अथवेति सवनीयोत्पत्तौ संयागोयस्य तत्स्था-
84 नस्थानान्नियमइतिसूत्रार्थः ॥ ॥ मुख्या ॥ ॥ स्थानस्यैव प्रथमपदार्थक्रमनियामकत्वात्स्यादिति नन्वेकदैवताकानेकद्रव्यकएकवपाः

८ त्तु तेन स्यादत आह स्त्रीति यन्तरस्तीतीतरस्तीत्येतिवन्मियुतामिमानं तरं ग्रेषोवेद्यः एवं वद्ध्वा देवताभेदाद्भिन्नवनातेन यागद्व्यविधिरिति
शाय: याज्येति एतेनैकैकस्य यागस्य सिद्धेर्वरूपतयासंभवातिव ग्देवताकृत्वास्तद्धन्नु क्रमासिद्धिरितिशंकानिरस्ता या मानुशाम्बयोरेके कृ
देवत्मेवेन तद्योगादिति मुख्यक्रमासिद्धिरिति अत्र वो येयर्मित्ये मंथ्र क्रौवामि धास्मे ने मिते नेनु मुख्यक्रमेपि याज्यानुवाक्यापाठक्रमाएवदेन
तुरीतितेनैव यासामर्ह्णि क्रमस्यानिवायादृदि क्रमनियमसिद्धेनमुख्यक्रमस्यानियामकत्वमिति शंकनेननु वेति उपात्तश्रुतास्यनियाज
नास्वेवसहत्वेनैवाजनादिक्रमनियामकत्वापुक्तायाशास्यानुवाक्यपाठक्रमेनैवायानत्तरमविलम्बानन्तरकालेप्रदृत्तिरितिकथंतयानियमहत्ताशंक्य
निरस्यतिनप्रमास्यबीतिनह्यनुष्ठानकालेक्रमनियमावगतिर्येनैतद्वृषणंस्यात्किंतुप्रयोगविधिकालएवाकांक्षावशाद्वुद्धिप्रयोगा
तस्ववृत्तिमालेवानुगानव्यवधानेनांगप्रत्यासत्त्यनुग्रहायक्रमनियमविधानमितितुल्यन्यायतयोत्तमव्रत्वापिपूर्वैवपदार्थक्रमनियमो
नुत्तरं तिमाव: गौंघोजनादावप्यत्क्रमेनप्रवृत्तिक्रमेगोवाच्यापिक्रमनियमोययत्नेनान्यस्यमुख्यक्रमस्यनियामकस्यानियामकत्व
पुत्तस्मिन्पाक्षियति अन्यतोपीतिउक्तोदाहरणोद्धयो: स्वकोप्यन्यत्रमुख्यक्रमस्यास्तकोतिनयाक्रमनियामकत्वमावश्यकमितिसमाधत्ते राम०
नैपघयीत्यादिनाप्रत्यासत्त्यनुग्रहः आश्वानुष्ठानात्प्रत्यासत्त्यानुग्रहः तमेवतद्दर्शयतिएवंहीतिमुख्यक्रमेणानुष्ठानेसतीत्यर्थ: पावदनुष्ठा ८

तमिति विधिवलात्पाठ प्रवर्तनीयमित्यर्थः तथाहि मुख्यक्रमाद्देतत्र प्रधानांगानामेक आदिव्यवधानमनुगतं प्रधानेन प्रवृत्तिस्तद्वादौ
केषांचिदंगानां संनिकर्षः केषांचिदल्पतरविप्रकर्षः तत्प्रधानेनेत्यनु न तु मानमनुधानं स्यादिति अत्र च मुख्यक्रमेनियामकोक्तिः तौ हादे
मात्रेयोऽनदमावेपि मुख्यक्रमानुसारिद्देहमांगक्रमस्यैसेनावत्र्यापयुरीयमिति हेयां मुख्यक्रमसोपानानामानुप्रवामितत्तु तेषां न
दर्थत्वान्मुख्यार्थत्वादमानांतन्यायो मन्तनुप्रहादिति सूत्रार्थः ॥ ॥ प्रवृत्त्या तु ॥ ॥ अत्र पाठक्रमबलीयस्त्वेन मुख्यक्रमेनिवमापवा
दादनन्तरं संगतिः एतेषां च बलाबलमनुगतमत्येवावान्तिक कारेणामिहितं श्रुत्यर्थपठनस्थानमुख्यासन्निप्रवृत्तिक्रमैः । एकास्यो
तरहीनानान्नानियमः क्रमस्तोक्रमसमनुद्देशक्रमस्यपरिकल्पयविरोधे पारदौर्बल्यमेतेषामपि पूर्ववदित्यभिनिमा घ्राणादेशा नयूर्व
वृषक्षमाहतन्त्रेति मुख्यमसास सन्नोहि प्रधानोपकारस्यपाठक्रमेत्वगोचकारस्संगा मुखाविरोधन्यायान्मुख्योक्रमबलीयस्त्वमित्यपाशू
यः सिद्धांतमाह पाठ इति प्रमाणाधीनत्वादुपकारस्य प्रमाणेस्यैनतायत्वात्पाठस्य च निरपेक्षत्वादर्शी हि क्रमबोधकत्वादनुता
दोषप्रयोजन कल्पनेत्यापूयप्रकृतौ गतत्र्च तस्य निर्वायेत्येवं त्तवो धकत्यादवरूपपाठबलात्तदनुसारेणानुष्ठानं प्रसीयेतेति सूत्रार्थः ॥ ॥
मे च तन्त्र ॥ ॥ अपवादसंगतिः हरुवयातिस्ड्दानीमिति विषये तमसि तिन्नप्रथममाग्नेयस्या ज्योतिषड्यामनुयाजमत्रानतसमत्रीषोमीयस्ये पो

५ न्येतीत्यर्थः। नैवमिति मध्यमाय गातीर्हि अनुष्ठेयस्मृतेर्विमकृत्वामंत्रयाज्ञस्मृतेर्निकृष्टत्वादानीमंत्रोच्चारणेन स्मृत्युपन्नेरितिमा
एव वं:सामिविधिवैयात्स्मा प्रामाण्येन स्यादत आह तदप्यावित्रितिविरोधेमंत्रत्वेनियम:स्यान्न योगात्वलक्षणे पक्षसामर्थ्यात्तत्समानविधि
क्रमडग्निज्ञिगतएवाध्ययनार्थोनानुष्ठानार्थ इति सूत्रार्थः॥॥तदुवचनात्॥॥औपदेशिकयाज्ञक्रमवदातिदेशिकस्यापि
स्यानुरूप्यक्रमाहलवत्वंकथ्यातस्मातिदेशिकीसंगतिः।आज्यभागा न्यायहविःकायोगवचनात्तु यः प्रयोग विधिबोधः क
ल्पयत्वादितिक्रमस्येति शेषः।निराकांक्षाश्चेतिमाहकृतपाठक्रमे योन्यर्थःविकृतावध्वारके ल्यायापृथ्वोप्रधानमात्रं तु पूर्वेस्यात्त
स्यवचनादुपदेशादितिसूत्रार्थः॥॥विकृति॥॥इत्यातिदेशानुमानिकमायवादात्संगतिः।उक्तएवध्वारवक्षेणेतिउपक्रमान्त्रला
धानत्वात्वकर्मणिकमीतराकांक्षानुपपत्तिः।प्रमाणावशेनदर्शपौर्णमासयोर्विकृतौपिधानकांक्षवदुपपत्तेरितिभावःकालस्यसांगप्र
धानभावनाकृतप्रयोगावयित्वादाप्रधानयोरेककालत्वमेकादशेवक्ष्यमाणमनुसृत्यसिद्धान्तमाहसामर्थ्यमितिनन्वेकस्मिन्न
न्तरापरत्वगादिनहयमेवयोस्पादमहत्वमविकृतमित्याशंक्याहसमवेतिप्रयोगस्यैवविकीर्षितत्वेनसर्वस्यविकीर्षितत्वादि राम॰
शेषादिनयथ:नाहिपरोक्षविकीर्षितिभाव:एवंमध्यादिनस्तुतिमाहवर्णत्यातीतोपसाध्यकेवचनात्वादेकत्वविवक्षापिवाच्याहृत्यप्रयोजने ५

स्पष्टे॥॥ अंगानां॥॥ स्कन्दयोर्गविधिश्चबल्यापवादादनंतरं संगतिः अपकर्षः औत्सर्गिककालात्प्रागनुष्ठानं एवमुत्कर्षस्तस्मादुत्तरकालेनु
ष्ठानं तिष्ठंतं जीवंतमुपलक्ष्येत्यर्थः अवदानानामिति तेशाहिहविःशेषो होमनानंतरं कालस्तु सर्गः इहतु हविर्होमनंतरं समवनीयप
० न्दुयाजानानाग्रहेव्वमसयाग्या त्मपात्नीवतग्रहयागानाम् उत्तरकाले आग्निमारुतानामग्वृत्तेन द्दर्भमनुयाजानुष्ठानविधीयतामर्थः
तदादीनामित्यनंतरं उत्कर्षाविति शेषः उ धैर्यादिरवीविनमधान यमोमतेः प्रयोगविप्लिलप्रत्वात्स्पष्टमिति देशानंतर मष्टते कल
त्तद्दोधित पाठक्रमानुरोधेन सिद्धांतमाहे यद्वेतानिसूत्रं वैशाकमेताप रस्थितमुत्तरं कसंवादं कात्कार्षिकं तेषां श्रामभितिपातना विल्लुपत्तु
विगुणो भवति आगानामुत्पत्ता नमजलातजिनाभयोत्कर्षमति उत्तपत्लक्षणं अपकर्षंवमतियथो तं यावदुक्तमस्यादिति हृत्वाथे
॥॥ पृष्टम्या॥॥ कौष्ठ्यमाणाविनायपाणीत्वेन यदार्थस्थितिमाह स्थानविति सोम हृत्वायामित्यादिः प्राह्निः पठनीयानुवाकार्थश्रेष स्नातयीवषी
नु ऋहासंवंकत्वयं अव्वयुहीचैदे त्वन्यर्थे स्थितिमाह शुसवनीयानन्धीनाकुरमपुरोडाशादीन् अवदानोति सर्वाण्यादु विनुष्ठितनुहोमीति
८९ विहितोत्यर्थः तत् सवनीयविधि सत्तो वहिष्यवमानतत्तोग्निर्विहरेत्यादिः शेषदक्षपिरपंतं देशानंतर प्रधानंतराले वेत्यर्थः अवदानी होमात् उत्तरे हेम
यानकाले प्रायोनिवीय शेषहस्ताथर्त्व बल्यात्सवदानोहामादिस्मोऽयुक्षस्यात्तमजिभावः एवमलंकारोप्याप्रविहिष्यवमानाद्धर्मिशेषवल्लादेवे

६ त्ववीमिः यं यमा इति शेषत्वं प्रोक्षणोव घाराघनुष्ठानोत्तरं पुरोडाशानिष्पत्त्यावमि घारणाकपालंकरणोनमादित्यर्थः अत्र वत्सदनसंहति सा
म्नायोक्तक्रमादयं इत्तर एवं यक्षेकोटिः अनियमस्याप्युभिन्नक्रोटिः संजकत्वादेव निरस्तनीतोज्ञः एवं यक्षमाइ निवीय इति अत्र यथेति
नूतरं कृत्वं भूमितिशेषः प्रकृतो हि पाठक्रमान्निवीय प्रोक्षणमेकदेशत्वादुपस्थायपतिना त्ववसिन्त्रकलत्वादित्यर्थः निवीयेति निवीयये
त्यर्थः अयौ निवीयः अत्रैव एवं विकरणो न्कमोत्कर्षेन दादिनत्स्याय कर्षं प्रत्युदाहरणात् स्यैमाभावमाशंक्यान्त्वायां नरेणसमर्थना
हार्थिसं याकृत कान्तानानियत क्रमाणो निवीयप्रोक्षणमेनां यथैवयदार्थ प्रकृत्यानि यपइतिसूत्रार्थः ।।। अथमयोगाग्नः ।। ।। अथ
कर्मं तु दनत्वं सा ययादाम्नाता तिः प्रयोजनवदिति पाठक्रमावामान्य हाम योगविधौ न त्वेन तस्यापि क्रमनियामकत्वं मुख्यवादित्याशयः सौमि
कनतिनसावृणखीवतानः क्रमो स्त्रियाः पठत्वं कल्पनीयः अनुष्ठानेव सदाकांक्षानोत्पत्तिविधौ प्रणयनामसरपठितो अनुष्ठानं तु दीक्षा
सुविहितमिति दीक्षानन्तरमेव प्रणयनावन्त्र प्रणयनोत्तरत्वमितिभावः वेकृतस्य पठ्ठेद नसौमिकौरस पोमादूक्रम प्रक्रमन्तानन्देवपातिहेहे
तुनेनारएवं यदि तं प्रणयनमिति सूत्रार्थः ।।।। प्राप्तं मौकं व ।। ।। अथ यकर्षे तदंतत्वाय पशादग्र सभादुत्कर्षेपि तदादित्वात् वादड्व्यात इतिसाराति एत०
तत्र आगजाता समसृष्टताइति पुरोडाशस्य ग्रुतंत्रमध्ययाति तयाग्रसात डपक्रोनीत्यर्थः दाक्षिणाग्रावनुष्ठेयो दाक्षिणाग्निको हव्यादुप ६

लक्ष्यालाद्दिसुसंलग्नपिष्टलेपं जुहोत्यतुष्टहीनात्येषां स्विष्टहोमः एवं तंडुलकणाणां फलीकरणानामपि तथैव होमः ऽक्ष्यमाणौ
रिति अग्नीषोमीये पुरोडाशादियागे तस्मैषां प्राशनेन तस्मादुक्ष्यध्याग्रेमा तथा त्वाहर्द्वीजियमाणोरिणयर्थः एवं वृद्धि त्रप्रयोगादिवि
विवयतत्व्यधिकाशंकामाह अकृताविति द्वौ उपरिगोमासयोरनुयाजेतत्पाठेनेत्यर्थः क्रमप्रक्रमलेपान्नमासीयं कोपकाराम्नाभाद्
नुयाजानतिदेशान्न क्रमनियमप्राप्तिरित्याशयेन सिद्धान्तमाह अन्यायीति पौरोडाशिकाः अतिदेशात पुरोडाशयागलेन संबन्धाः
नैव क्षिप्यतेन पुरोडाशयागत्वेन विधीयतेनवानुष्ठीयतेसम्वर्थे वोपकारो मिद्धः तमाह स्वागतिभावः नवोपकाराणाममपि त्रमेकाणां
मपेक्षामिकाणानपेक्षेतिशंकान्तेषामूर्ध्वं कथंभावाकांक्षापरिग्रहणादित्याशयः स्वस्थाने मेवैतेषु पुरोडाशयागाडाकांक्षा तस्मैवे नयथा
मन्त्रप्रयाजनस्पष्टे ॥ ॥ एवं वत्सयागमेदाक्षावान्यपुरोडाशहणानुपातिः हविरिति हविषः पुरोडाशस्य प्रामिवासनमक्तुनाच्छादनमसना
लिवाहयतीति वचनात् अमावास्यायामिष्ट्वा अपकृष्यत इति एवं चतुर्मावास्यायां वैदिकं रोगातिवचनेनेत्यर्थः ननु एवं घीगतिस्का हि
तेषां तत्पाठतः क्रमकल्पनेन तत्र आह पाठतस्त्वेति अन्यथा यागमास्तामपि हविष्मिशामेनोत्तरत्वादेवेत्यादिनायोगः शास्त्रान्तेतीति
दर्शयागमासो मयमासाधारणेनेत्यर्थः पाठतो वा नतः क्रमः प्रक्रियावशाद्वास्यादित्यादि योजना अमावास्यायामवसमामावास्यानन्तरमित्यर्थः।

90

८ ष्टं गरुघुः कालविध्याभासं। स्रौतस्मृतिस्क्त विधिविधेयः इत्यर्थः तावदितितिथ्यावपादकल्पः अमः पौर्णमास्यामेवनीतिभावः सूत्रेवार
वेमिनत्वेपौ कर्म्मन्तमप्रमितत्वेनापकर्षे इति विशेषः ॥ ॥ हामयनीया ॥ ॥ एवं न्यायेन सामस्याम्नु त्कर्षस्यासेप्यसमर्थनात्तत्राति:
ज्जनेजीत्रामनुपूर्सेषु सकमेघार्थपूर्वयामास्याश्रःमर्थः प्रतिवल्लातप्रतिवेघातद्युक्तयथापिः अग्निहोत्रात्पूर्वमनुत्रं तत्वानुष्ठानेपित्रामि
नुकालेस्वकालेप्रयोगनलोयादिति सांगपनीयार्थप्रयोगेस्पामे: पुनरग्निहोत्रार्थमंत्रप्रयोगेयनासंभवान्तं लोपः इत्यर्थः ॥ नेमि
नेति जीवनकृत्येत्पथीसोयं कालावष्ठितजीवनस्यनिमित्तत्वादित्यर्थः ॥ किंविदितिडपादेयप्रयोगयत्नादीत्यर्थः कृत्तेभूरखपथाम्
सोनुष्ववधादितिभावः सूत्रेभवनवदितिस्पष्टयथामान: संवनमुत्कृष्यमाणांमाध्यांदिनसवनमुत्कर्षतीतितद्वत्यर्थः सछुमन्ता ।
।षोडशीव ॥ ॥ एवंप्रत्नानुत्कर्षीयवादान्ताभिः उत्कृष्यमाणेषुग्रहाद्ययहणीयसवनेऽष्टेन तेन भयःपदोवमनंतरमित्यर्थः
ननु तत्कालानामेवाग्नानां प्रधानकालत्वमुक्तेनितोनस्वकालानि अन्तः स्यात् आहग्रहत्वेतिग्रहणस्यपायामार्थेत्नाद्याग्नाकाल
एवानुष्ठानंतदुत्तरकालिकलादयस्तोत्रस्यापीतिभावः समयेति अर्थालिमितात् इत्यर्थः अतंसमाशमितितिमात्रेवापदार्थत्वानुपादेय ताम०
त्वयोः भावल्यहेत्वोर्व्याहृतिः त्वीयानेति पदार्थत्वानुपादेयत्वाभ्यामिति भावः आग्नुरोविरोधन्यायेनांशेद्वांतमाहप्रधानेतीति पदा ८

पुक्ष्यापप्रभावस्यकेवलग्रहणांशात्वेन दाय्यारयुक्तस्कलोचापेक्षयातंरगत्वेनहनीनुग्रहोन्यायप्रपापवदंतिह्नत्रप्रयोजने
स्पष्टे॥ ॥इति श्रीमत्सहैवनायकगापामात्यवदीपिकायांव्यापूर्णप्रभाव्यायांपंचमस्यप्रथमः पादः॥ ॥समन्वियांगे॥ ॥अत्रै
लोतिः पदार्थानुसमयविताज्ञविन्नतदयपादेन कोडानुसमयपविनेपादेः अव्यवेतानि अव्यवहितानि कोडांयरार्थसहः तम्
नुपन्वानस्यमयः श्रुतिः यन्वनयदेथि कांडस्यस्यार्थः प्रयोगविनत्रनस्मडयागप्रयोगेस्यार्थः तत्रनमडयागप्रयोगविघर्हेनप्रक
रोः माहप्रकृणवैतिकर्मावसाणि नाप्रतिकर्मिसेनासेनमिन्नेनेति यावनगुणकांडः आकांडनन्तु आमापतेरिति क्तौपार्तिकम
देयाद्वानां साहित्यावगमात्स्यप्रदर्शायप्रकरणान्निसहकापीतीतियाथीनुसमयपएनोविनत्नाचाहवावनिकोविधी आपदेव
कारिहुमुख्यसाहित्यावसंभवाच्चैनरैकपिगोगाग्रत्यासनिकृपसाहित्यपरतेनार्थः ववनेनगीडुदाहतनप्रक्षववनेनार्थे प
याववनं स्तप्रक्षववनस्याप्रदुयकाविषयत्वक्रपडयासकोवायागानमदुक्तसाहित्यानुरोधनेवदुवलप्रयोगविघिर्निगडः
९१ अतिदेशेनतुविरोधएववनास्विडयाकारयानतरनियोजनानुष्ठानस्याचाप्रिमत्वातग्रहणोदुबाकरयानाष्टनिर्हत्वाहृनि
र्विप्रयर्थिकमिति भावः आसाहित्यविनाप्रधानस्यफलसाधनत्वानुपपत्तेस्सकाल्यानिकत्वप्रकृतोक्तप्रसाडविकमावन्

८ मानमिति भेदः एवमिति एतिमास्त्रस्यांशः एतिमास्यपायजे तेभेककाले तंत्रेणा त्रिकोपादानानिर्वापप्रोक्षणादिपदार्थानुसं
मयः स्मर्थः संक्षेपेणाकारणादस्माद्भुन्निरिमयवादहन्नार्थदर्शपाति पत्रस्थिताः यावतोऽज्योऽप्रिताः ली पान्नावमोवाहणोऽ
नुष्ठेयान्नान्निर्वपेदिति विहितेष्टौ निर्मन्तसंख्योधिकेन नु ऐडाशसंखोधिक्वा नवधानविरोधः स्मर्थः प्रधानानामनिपानेस्य
हि तस्य कैकस्य प्रधानस्याङ्गगणानां सर्वेकमेकाडानुष्ठानमिति स्मार्थः ॥ ॥ नु छि ॥ ॥ प्रततगास्क्रियानेकः पदार्थः इति विंन
नेषु नाग फलसंभयः तद्ध्रुडस्मनुविवागामग्रेयाप दोत्मानादर्शितः एकैकोमुष्ठिः एकैकमुष्टिनिर्वापः प्रतीतिः एकैकी
मुष्टिनिर्वापस्तानि पतीभावोपलक्षणपूर्वसारसमाप्रोमवत्रिसर्थः अतस्मत्तिपलमेदप्रका चैमत निर्वापसमभेदान्तु ष्टपन्ना इ
ष्टं त्वारिन्वर्थः अनुसमेयः आनंतर्यगासमानतोयः स घशानु छि नुस्य पसमस्तेन नामसमह होना नुसमयस्मर्थः आपचोयोदे
तिक्रमसमानुष्ठेयमपविपिनाद्भिम्यदाघेववसयोगविविनानुष्ठानवृधनामसदार्थे शब्देनागमेनाविधिविधिनाननिभावः एतावे
नापिकथमकनुछि निर्वापस्यावत्रितचाहवाः नुदृश्यते अत्र त्वमर्विधिनामसवादिनीभावश्चानुष्ठानेयागसमनयणीयस्त्रीसंहि
ल्वमित्यथयक्षारणोक्तपानेयोपसाग्रमेत्तादनुवादेनतेत्यानुष्ठानमपविधीवाकममदापनेस्वांतरोमनुष्ठानमापावविशिष्टानिर्वापएवावि एल ८

द्वौ पशू इति सप्तदश प्राजापत्यानिति भावः तथेति एकं संख्यावैशिष्ट्यावैशिष्ट्येन न समर्थः एवमिति कपालानुपरवधमि अष्टौ दक्षिणतः मच्छ त
संख्याविशिष्टस्योपधानस्य विधिरिति भावः द्विरवदानेनानुसमय पञ्चमान्नाय्यप्रयोगः सर्वदा मदानानेनानुसमयो वक्ष्य
ते अन्यमुदैकावदानेनैव तेनाव द्विवक्षितमिति न विरोध अजमादिकमपि द्विवदुपजमानकुकेन्यपाहि नादावेकस्योने अदयां ज
नोत्तमस्य परस्पादीन्येवं कार्यं अजनादीनामानावयनमेकविंशत्युपावयमीतिपावयमीति नवहोमा ॥ समुच्चये ॥ ॥ सान्नाय्यस्य
होत्राशेपिसमस्त्कसमयो सह्यवदानानुसमयस्यापवादः संग्रातिवचनेनेति द्विरिविषावपात्रीस्पनेनेत्सर्थः अन्योन्यं बाव छेव
छवनुरुवत्वमिति । उपस्तीर्णाद्यर्थादि दिशामवत्तं तुर्थीयादङ्गात्पृथिकत्वादुष्टौ कौक्तो स्विष्टावदानविशिष्टहोमविधानार्थाद्वितीयपात्री म
त्रावदानस्य ग्रामिति स्वर्थः नन्वेवमपि पञ्चविधो वेपात्रीति विशिष्टानुवादत्वानुपपत्तेरत आह एवं विधोद्धृतीमिति अपादानत्वेन प्रा
प्तहविराहृतिक्षिपपदिरीति द्वित्वविधानं अपादानत्ववहाविषो वदानत्वेनानन्तरं नितनविशिष्टानुवाददोषः इति भावः नन्वेवमप्येव नागी
92 नावदानस्पेविधेयत्वं अथत्रस्पतस्तत्कार्यकत्वमिति सकप्रसक्तत्वमाशङ्कितावदानविधायकत्वमत आह एवं पद्धुयीति अवयवत्वेन सपादकत्वेन
छत्तमवेक्ष्य हृष्टार्थत्वायामादितिभावः अवदानसमुच्चये होमवदानेन प्रकमाध्यायजे दानावदानादि होमान्तसादिजुहोत्यावदानपु नस्य होमा

९ सैर्थत्वादिति स्तत्रार्थः ॥ ॥ वचनान्तु ॥ ॥ पदार्थविवादस्य पदार्थानुसमयकोष्ठस्रो मनिकालःपननपायाववधायकत्वाभावात्पादादावुक्तस्यपद
थीनुसमयस्यापवादस्यागतिस्तत्ववपतिस्वैरोगतिस्ताहप्यमितिः अन्येन स्तनेमर्येजनादेः होकपोदित्वर्थः न न नमिदेशेपि होकर्षधिमेव
मङ्गीवृद्धिक्तावय्यनवसरः स्यादित्याशङ्क्यप्रयोगवचनोक्तसाहित्यबलेनपदार्थानुसमयस्यविरोधात्होकर्षधिमेवमङ्गुलिवृद्धि
कतावर्ष्यनवसरः स्यादित्याशङ्क्यप्रयोगवचनोक्तसाहित्यबलेनपदार्थानुसमयस्यविरोधात्होकर्षमात्रे गानवसरानियुक्तरूस्याअपे
वायुमहदिति अत्रगतिनियामकःनियमनागाभिप्रयैकदेशिन्यामपि ॥ ॥ यज्ञाणे ॥ ॥ प्रवीक्तकांडानुसमयापवादस्यागतिःएव
इवतेषुआजायनादिषुभिन्नेष्वपि बहुषु भिन्नदेवमस्वविर्येषु नवेविपयी मप्रयोगेनपदार्थानुसमयासम्भवान्तेषामुदाहरणत्वमि
तिभावः सजातीयसमानजातीयादेवदतावदाननलेन नत्विति आर्थिकस्थानादिदेशादितिभावः पञ्चावत्तादिषु होत्रहोतृ अनयातः
पृथक्त्वात्तत्र कृतिवेदेन चतुरवत्तस्यापीत्यर्थः ॥ ॥ नानाबीजेषु ॥ ॥ प्रयोककमेनुसमयस्यापवादस्यागतिःन चाष्टौनवनेतमस्याया
समतोरहव्याणितडलूनलूनस्यापिवतनेकस्याजिनोपरिस्थापननगस्तेनत्रीहोनामापायःप्रक्षेपः प्रयोगाजुषनिरुक्ते नयपावयनंकरो एम
मात्रहुतानांविवेचनफलीकरणेतहुलद्वयानि स्तेननतडुलभावनेतिव्रीहीनवहतीत्यनेनावघातेनतडुलीकरोतीत्यर्थकेनावघात ९

करणोकतंडुलफलकमावनाविरचानात्क्वाजिनात्तस्ययोदेव्यनंदगर्भीवान्त्रव्रतंत्वविधिविधेयतंकिंच्चघातविधिमाग्नानामेवनिय
मवमृच्चामितिनम्भिन्नपदार्थत्वमित्यर्थः एववमनुच्छेवलंतत्रलक्ष्यलितामितिन्नयमन्त्रविमवादेकेनैवमवीवघातामिद्धेरित्यर्थः ॥ ॥
विकारेनु ॥ ॥ उलूखलचर्मामस्योपमन्त्रंत्रलेप्योपवादामाति: पुनायदितिकालैक्यविनाछाविजिनिर्दिशापादितिभावः दर्वामगा
ज्वालंप्रवृदात्तत्र्यामकरणंतिहृष्ठार्थेतिपवनीवविवशेनसंकोदैवं ॥ तथावगमादितिभावः गुणत्वात् पदार्थधर्मत्वात्तद्यागेतिप्रहणामं
त्रयाठेतार्थः ततमग्निक्रमदैवंत्यादित्यर्थः उभयोरितिएववछ्यायेय्यत्वात्तत्वान्त्रामोन्यगुणप्रधानभावस्त्यर्थः अन्नातवेनैकात्वस्यशाव
त्वाहुजं निराकरोति अनुमानेनेति तथावप्रकृतोस्त्र ततेनतउविकृतावित्यर्थान्तरेकत्वयाधीकंविनिगामकंग्राहएवंवेति अनुष्ठा
नमनुपस्थितेरितरेहेतुत्वात्तद्दर्शनोकत्ववाधकस्य श्रुत्याशयः वृक्तग: क्रमसांक्षाद्दृष्टांगत्वमेकत्वस्ययात्रदोषैरितिविप्रकृधीद्दौविन्न
मित्यर्थाहु ॥ ॥ प्रकृतेः ॥ ॥ इदानींक्रमक्रमात्क्रमचक्रमयाःपदंक्रमआत्नामतनिवेशानुविम्नतेएवंवृद्धात्क्रमाद्दस्मोक्षेयेणास
माद्यानादनंतरंस्माराजितिमूकाशबद्धउपकारयपीपप्रधानेतितत्रञ्चेष्टयाभावयेत्प्रकृतिवदितिप्रधानवोकैवाक्यनयातिदेशकल्पनाये
९३ त्यर्थः तथावपनेनवपाठेनापहोमानांप्रधानांतंयतेनैवनातिष्ठहोमानंतपिमवीत्यर्थः प्रकृतेः एवीनैत्वात्तयाठेतस्मप्रकृतिवद्धेनाकृत्वाद

२० एवंविमुपहोमाद्यतेस्यात्तनहुविहितायाविकृतेनंगोत्मानंविधानेनप्राकृतंताराष्टुक्तायाएवेतिसूत्रार्थः॥ ॥ कृतदेशानु॥ ॥ अग्निहोत्रंतानि
वेशस्यपूर्वादास्तंगातिमाहेदुस्यग्रहस्यक्षोत्रंयमितिस्त्रातन्नृत्यर्थः प्रावःसूर्यस्यप्रष्ठितं अग्रवर्त्तःप्रकृतावद्यमानः अतश्चाह्ने यत्रमम
त्यर्थः अतेतआदरायुगाशेषांप्रधानशब्दत्वादितिपूर्वोक्तिविशेषात् अत्रैवजैमिनिविकृतौवेवाचविदेवनादेशमिषकात्माहयाठ
नवानुष्ठानमनुनामिषेवनापानंतपोठान्नदीयप्राकृतंताराससमादयनतरमिति क्रमकल्पनायाकंत्रैवायामित्यर्थः अनुष्ठानादितिषे
अग्निषुवनीशेत्वंत्वस्यप्रतुश्चत्यागात्देशिकोगोत्रत्वमानुमानिकमेवप्रकृतितवद्वृस्यास्त्रातत्वादितिभावः तेषांतुप्रत्यक्षप
ठःपाठोमासावादितार्थइतिवैषम्यंवोध्यकृतमाहेदुमोत्रदेशादमिषेकामूर्वेषांमएवदेशःस्यात्तेनामिषेणमकृतेपोमान्नेऽन्तएव
कृतागानुरत्वेनायेक्रमानुमानिकमितिसूत्रार्थः॥ ॥ प्राकृतानां॥ ॥ आतिदेशिकीसमाप्तिः अग्नीषोमीयपशुप्रकरणेसावित्रान्निजुहोतीति
विहितःसावित्रहोमःउपरोअग्निधारणायेमन्त्राजपतत्समाप्तांतयाऽन्तरस्तुताः हविधीयमानानुगायुक्तावदूरायत्तोति अत्रेतुवाद
ापयोःइतिनसमतोत्यर्थः सावित्राघुत्नस्मैत्पक्षेपाणततदानंतपंमेवोविततमितिशाकामषाकेत्वेतितीगाथार्थःत्वादितिननुगुणायाठवशेन स्मृ०
गुणस्यानुष्ठानेऽर्थादुणस्यानुष्ठेयःस्यात्साशंक्याहगुणानामितिअनुष्ठेयगुणानांपराधीनत्वात्तगुणानामेवगुणानुष्ठानंनगुणस्यानं १०

त्वात्त्वामावादिमाष्ठपाठविध्यनुवादसाधारण्येन पाठमात्रस्योपस्थापकतया क्रमनियामकत्वोपपत्तेर्नानुमानिकपाठादरः साहचर्याणार्थ्यं
ति समाने निमित्तस्थानत्वे हि गुणानुगुणोपदेशे च प्रमाणदेशात्वस्यादत्र गुणानुप्रवेशस्य वर्णनात्तद्योक्त्यानन्तमेवेत्यर्थः मा ऽक्तता द्वि ह्ना
यादेः पशुत्वास्थेयत्वाविरुद्धहोमादिनदोपनदेशस्यादितिहत्त्वार्थः॥ ॥मनियाकेश्वरः॥ ॥ आववादिकीमगानोः नचैवेतिवपुनमकरणासे
वेत्यर्थः सौवर्णामिरणाविशेषाहक्कानन्तस्य प्रतिमावनकेवाचणाहत्वागवपनादयः तुल्यानन्तर्येणैवेति तेनेपश्चाद्भावमात्रेणोपपत्तिमित्यर्थः
ह. अनन्तरपाठोहीनत्वकपेत्राय भावपाठस्यावश्यकत्व ऽवनुनोपत्तयाऽऽम्ननतपंतायपत्ति इत्यर्थः माविचाद्दावेतेह षस्मताहत्वाविचेति:
इह साविमान्यतःयत्वोनुग्रहवन्नानन्तरवैत्वानुनहस्मृ इत्यर्थः संस्कारणाहस्यप्रतिमावनादेश्वसगत्रेपानेयुगपदसमोच्चनेवेहतामिगी
यथोक्तमेवस्यादितिहत्त्वार्थः॥ ॥ इति श्रीमत्रेतसाई घनाथकृतायां शास्त्रदीपिकाव्याख्यायां पञ्चमस्य द्वितीयः पादः॥ ॥ विंशतिः॥ ॥ आ
हतिन्निवधनक्रमविवाणत्वादानत्वमनुषोत्पत्तित्वेन वाहतिविशेषविहितानवान्तसमानि सर्वैःसवनैः शीलनमनुष्यासामवसयादिनी सनुसा
युगातिनिपावनमतत्वकमत्वनसमुदितावयववृत्तिनैकादशत्वाहमवदाहनलाभिनायानेद्वाधनीपसवैदेपदोपानेः साहितोवेदयोजैनं
हृतस्मृतिसर्वाहृत्ता विकादशत्वाहतिरितिसिद्धान्तमाहमय जादातिनन्वधिकप्रयोगानादोपैकादशत्वेनोपमाणेनापिकथं पयावान्नाययाजा

११ नामनुपश्चात्के स्मानदृष्ट्वा निर्गादत्त आहसंस्येति अनवबुध्यामनसंख्यापाः यंवँस्तपिसंबंद्धत्वान्नदोषइत्यर्थः तत्रैयष्टदानंप्रयामनैका
नुयाजेनहृदित्यर्थः शेषस्पष्ट॥ ॥स्वस्याताम्॥ ॥घडितिश्रयातेकादशात्वमुखोरङ्गात्तुर्थीनमप्रयाजयोऽस्यतुद्भ्यनुआरमाहते
नमंयाघतेनदोमूतदेवनामप्रकाशकोमत्रयोमिध्येषस्मामन्यषामुष्महृतदेवत्समृत्रागायृशाबान्नानात् आघनयाश्मातेनु
तेनमंहायाम्मयप्रवीयन्तिः स्मानः अनस्तु उदाहरणस्पात्तमवादनुन्नैः दउत्तिदडमीयमानक्षेनवदित्यर्थः क्षेनेहिमाप्रमानेयथा
वनुहमौदिमिनदउपातनसेवाहन्निस्तथाअपुपत्तअयष्ट्रत्वापुनस्तत्रिनपकरणामित्यर्थः स्वष्टानेतिएकोपदेहिवाप
नुष्ठानानमरेछिंनोपादेयेनयानुष्ठानमित्यर्थः क्रमक्रमत्वादितिमोत्रहेत्वर्थः॥ ॥समिधामान॥ ॥माकृतक्रमानुरोधस्सप
मीं तस्माप्यवादात्मगतिः एकेतिडामतिष्कामस्पातिवाक्येपशेषः अप्रमासेनसंस्पायूरोविवारयोगादाह आगमेइतिसस्मा
याः स्थयत्काने वशित्वादित्यर्थः समिध्यमानो अक्षरइत्याघासामिध्यमानवतीमामिष्ठा अत आहुतेनाघावापरड्यत्त्वमा
णतिन्यायमांघहवनइयमिति पृथिवीत्वेनासोविति चोक्तपेणांतुर्यानतीक्षत्वेनव… तावनं आनुमायपतीति है तुम राम०
विधेयविषयत्वनियमादित्यर्थः नुधाय्यात्तंहकानामेवानन्तएवेशः ऽत्र तोन्यामामत आलस्मवाऽस्वीति अनुगतमयूनिनिमितोम १२

विवक्षपसंभवा यौगिक एव घ्राण्याशुहडस्याशुपः चैत्रात व्यानामिकेष्विहः ॥ ॥ सोमः ॥ विष्टद्धेति एतच्चैत्रो ग्रंथजाकामंपाजयेदित्येनाविश्वानि स
र्व्वा रूप लोमस्य सर्वतोत्रसुविधानस्थलं इत्यर्थः वक्ष्यतः इमम् इति शेयः हक्षएवतां न छ वषु क्रमेन्नाणो विष्टद्धेति यत्र दशसोमक
त्वादि त्यर्थः सगतिमत्र पिच्छ व्यवस्थं वैयक्षेत्र भावना यूमाहः प्रपोसेति एवं वयर्थं च श्रा प्याशश्व वदि हययोत्तशब्दो लीति प्रस व स्थाना
न्तगतितिरितिक्तविनन्यायेतिरितिहः किंस्नुनुरूपयेपयासयोः प्रकृतौक प्र क्रम स्वरूपेत्यर्थः ॥ ॥ अतेन नये ॥ ॥ अतानिवे
शापवादा सगतिः उन्नयोरिति वहिष्यवमानो न्नभाविनारि त्यर्थः हिष्यवमाने तु न सामगानम् ः तत्र सामैकत्वस्य प्रसक्षविधिविहि
तवंवनत्रक्रमगानम ः साम्नश्चाभ्यामइति स्थितिः उन्नयोह् सामगानम क्रवांतु नागमः अत्र हेवावय तोत्पावायस्यगाय त्र्यादि त्रगा
णोत्वनियमाहृ वांतदसंभवादतस्तात्वत्ववक्षुनिवेशः सति संभयामाकृतत्रेगतिसिद्धांतमाह अरवेत्यादि ति अग्राभाधिकत्वा
दित्यर्थः व वेनेसति पर्वपक्षाणो मादाह अथर्वाणि ॥ ॥ गृहे हुतं ॥ ॥ ववनामावा नु विस्तिरपादीनां मंतनिवेशः स्यादित्ति प्रसवस्थाने
95 ना प्रकृतौ प्यमाणो विवादे पोह्नातत यास्यसगतिः अग्राह्यः इत्योगनिष्फलत्वादि ति सोमम यागमासैकदशतयोः सवनस्यवैतेष्वा
प्रवपवत्कायनपाशाक्षात्मलाला साधनत्वादित्यर्थः इष्टकानां तु न्यायमात्रेणापि तु वबनेनापी त्यहः इष्टके ति सूत्रे आयानुवाक्या अनु

२२ बाक्याकाङ्क्षानतमिन्यर्थः ॥ ॥ अंतं स्तुः ॥ ॥ उक्तमायामिति अतिमायायं वक्ष्यामिमर्थः तद्गला तद्बालवालवलालक्ष लक्षेति भवत्
विद्धिविहितास्त्यर्थः तेन प्रकरणादिकल्पाविधिका संख्याहृतिकथमेवं विधार्थेला भक्तश्चाहस्तावातिरिति अपि गीतापात्रं प्रसंगीकु
र्यादित्यर्थः ॥ ॥ प्राकृ ॥ ॥ मध्यमविशिनिवेशसिद्धांतसिद्धेशवविजेनासमातिसूक्ष्मवचनात् स्थितमिति लोकं दृष्टे तो तिमेष्टकोव्य तेन
नुपदेवास्यानुमितिमीरदिग्रपक्षप्रालूरागविहितत्वान्न धमायामेवलोकदृष्टांतात आह मत्रमा चूत्रमितः इति कृत्योनमं चैसात्र
विधानादित्यर्थः ननु स्तुष्टोहयदधार्गीस्पादोमंत्रमान्त्रविधानेपितदुःयथैवेष्टकानामपि प्रत्यक्षप्रात्वस्वरणावत्वेन मविनिसंबंध
स्यवाविनिक्षमत तत्वादिहापि तथास्यादिति वन्नः सूक्तोरितिशब्देन तन्मंत्रकेष्टकानां निर्देशात् तासां तथात्वेप्यत्र लौकिकेष्टकापा
लनतो निर्देशभावेन तथात्वाहं संभवात् श्लोकं ८ तो इति मंत्रमात्रस्येव विधौ निर्देशादित्याशयः स्यावकाशात्वे सति नत्वानभ्यासस्वा
दिरन्वयः ॥ ॥ मत्कारे ॥ ॥ अंगान्यत्र क्रममप्रमाणादनामध्यार्थिकं पौवीयपर्यं मात्रमतः प्रमतिविरुपते विपद्यते इति आधानो तत्का
लीविलवेन क्तिपनतस्त्यर्थः स घोपिर्वैपेदिर्वपेदिति यक्ष्ये विधारार्थोमादे तदुक्तिः स्त्रियेक्षसेतिः अपिमाध्वनत्वमप्रपिरूपता ध्मस राम०
योगानेयनदुप्त चैः यवमानेष्टयकाले स्वरूपतो वा गासु नत्रेक्षाप्य समसतेन यदा हवनी येतद्व्रतीतिवाक्येनाधानमिष्टाहवनीयादेशेनत २२

मिधानादपूर्वस्यापि प्रतिपत्तेस्तु निघ्नात्वाद्यत्वाविधामान्तत्तदर्थं द्रव्यांतरोत्पादनमित्यर्थः किं लोप एवतत्राहुर्वाधनिवृत्तिके नेति य
स्य स्त्रीत्वेऽतिवचनविहिते नेत्यर्थः न च वचनस्यापि द्रव्यांतरोत्पादनप्रसंगे नियमार्थत्वादिह वनुग्रह प्रयोजनकत्वाभावेऽथवा
माज्यानानुष्ठानमितिवाच्यं पुरोडाशांतरोत्पादनाप्रयोजकत्वेपि अपूर्वजननार्थद्रव्याकांक्षासत्वे नाज्यानियमोपपत्तेरिति भावः
अपि वेति एवं यक्षत्वाहृतेः शेषभाजां तत्कार्यालोपः स्यात्तामिमाहसर्वेतिराजन्सभायत्स्वधर्मायुवाककालमपेक्षेद्वितीये
षानभक्षयतीति समानविहितत्वेति भक्षेकर्त्तृनियमस्य कमत्वस्य यातनन्वाकृत्तिकरणाप्राप्तिरित्यर्थः न च यजमानमात्रेऽथवा
नकमसामान्यार्थेष्वपि कत्रयानपात्रस्यापि भक्षप्राप्तेरिताशयः आकर्षकत्वेनेति दक्षिणादीनविधिवलेन भवांगत्वापत्ती
तोत्विजामेवकेवलत्वान्न यजमानस्य भक्षकत्वापत्तिरित्याशयः इडाभक्षणस्यानामेवेनिर्देशाच्छ प्रमसू शेषवाककालेनैः
कार्यः यथाप्रधाने द्यावदानमात्रनिर्देशात्त्ववन्मात्रहोमस्तद्वदितिसूचार्थः ॥ ॥ अर्थे ॥ भक्षणसवहोमस्यापिकर्मांगद्रव्य
संस्कारकत्वेन पूर्वपक्षानंतरगतिमिन्नसंस्कारः इतितथा च सिन्नेः इति सप्तमीतत्प्रयोगसीत्यादिवद्याधान्यवाचिकाधिकरणीयार्थे इति भा
वः श्वासमितियच्चापि विविवानिसप्तम नित्यत्ववानामिधीयते किंतु निमित्तसप्तम्यादिनिर्देशाभावात्मा वा बाधानेन्नपात्वमार्थिकमेवेति निमि

96

२३ त्तवशादिवुभावात्वस्य पूर्वसूत्रादपि अनित्यत्वेन कश्चिद्धेतोर्यत्तथापि निमित्तस्य वर्गोस्तितित्वाभाविकत्वस्य पुनित्यत्त्वात्रित्यागीनेव हेतोर्य
गान्तावगुम्य तु निमित्तेस्यैव तदामि तिग्रदभावे तुस्वाभाविकत्वे तु वागत्तस्य ह्यासमपि तादृशो वृत्तेः सति संभवे त्रसंभवेनु स्वाभाविक
त्वं वाधेनापि त्वमपि बुद्धि विंदातिज्ञेने यथा वासिष्ठानां नाराशंसो द्वितीयः प्रयाजस्तनूनपादेव च शुक्रेति निमित्तस्य समुच्चयो कारेणा
हाम त्र से नानि तूल कार्य यत्वे यु त्तमि त्याशयः प्रायश्चित्तमेकदेशोपि त्वए वस्मात् सर्थेन प्रयोजनेने संबंधा सत्कार्यत्वोपपत्ते रिति
हत्वाथे।।।।क्षाम त।।।। अथ वादेस्यागा ति: श्रायतिः द्वात्रेतेसा त स्तुते समाप्त भगाता त्रु च हविषः समा द्युस भवा प्रयोगास मापि
त्ते तावयस्य सर्वा गोमिव व ना द्रा तु नेति तेयम।।।।यथा श्वा तीति वृत्त।।।।कृत्स्नैकदेशो भयदाहवद्वभयाग्निर्नि निमित्त त्रमिश्रागि
देशि की समाप्ति: दोहेः सा यथा ते दोहे दधिपयोर्या आम्निः ना शो दोषा पर स्यैषा द्वत्र पावशूदः पूर्वी माया विप्रो बवन स्त वह्न
-श्रादेशमा त्र तृप्तां व नि गामो दिन्वामिति मंडुना त्त प्रच्छमा त्रा मिदं श्रोत्त व त्रा श्वेति या मिके ति तिवो क्तो त्रेय: पौन हस्त्या मा
निरा कु रोति प्रहे शे निमित्त त्व स्य मय अवि वक्षितामि तेन तु च्छिन्नमि त्यन्वय: प्रकृत प्रपूर्वपक्षमाह द्रू ह त्रि ति या प्ति विदानें! श्रा राम
त्रा ना त्ते सा धारणोहविर्मात्रस्यवानि न्यत्वात्वनिमित्तत्वामिति भावः एवमिति ता पति निमित्तत्वोपपत्ता वपि ङ्मपमिति मद्य द स्यात २३

र्थैकत्वपरिच्छेदाय निमित्तकोऽयौ निवेशात्। तदर्थः पदितिपछ्छादुयत्न मोवोधौ यस्मात्तत्तथा यावत्तदर्थैवस्मात्तियावत्तदार्थसंबन्धेयर्यैवक्ष्य मी
र्थः तावत्यौ ह्यंनिमित्तपर्यवसायकादन्यत्र ऽभ्यपत्वमवलिति निमित्तपर्यवसानात्यावश्यकत्वादित्यर्थः तर्हि क्त आत्मीसंवधामान्न
मानाविकल्पापा ऽभ्यपदार्थविशिष्टमवूसंवधतामित्यर्थः ऽभ्यपावित्सहविष आत्मान्वयस्यवात्तिविरहेणायोगात्सपेक
मात्तिपापाद्ष्यान्वयवनिमित्तभेदाह्वाक्रमेदस्मात्तन्वाहयेकहायनीवदेकक्रियान्वयेनयोष्ठिकोन्वयः त्रिपापाधान्येगुणान्यु
त्वेनतदाहत्वनेनाविल्लाग्तथात्वेप्यत्रेद्धयागक्रियायानिमित्तप्रधानतयातदाहत्वावाहत्रौविशामग्नयोमसहिवशीवारोनप्रधान
त्वाति भावः प्रत्येकं वैनैमित्तिकान्वयेमदिष्ठासिद्धिरवौ नाह युगौनहस्ति यौगिदोषात्तरमाह ऽभ्यपयति आनिरूपितविशेष्यानिष्ठया
नेशिवानेनवान् भयं हविरित्यनयोकोत्वात्क्रियाविहायोपिमत्सत्पात्त्वयोनावुत्पन्न ऽगतिश्रकाम याक्तु माहयुघापेवेति एवमा
पि शुद्धहस्यहविष ऽभ्यपत्वेनैवात्मीपिसंवध ऽनेकविशिष्टस्यापयेतोतित्राघ आहतथासतीतिहि नौ पशङ्कते आयात्वेति क
रणोत्तिः निमित्तत्वस्य शुद्धहविषएात्मनपमात्रेणोपपर्यवसानादितिभावः अथवैकपदोपात्तत्वकल्पनायांतदाप्रसङ्गात्तिकपकारणाभावादि
त्यर्थः समवात् अवयवसमवातएवपरस्परान्वयाभावे आनिक्रियान्वयेनविवक्षाशयपरिशेष्यतस्माह अथेतिएतदक्षणात्तपदोपा

९७

२८ दिस्वर्वेषु थेनोक्तमेव दर्शयति तथा यो ऽतिनिमित्तानां च्छर्मितावपि विशेषयत्नमाशंक्य निराकरोति न त्वेवेति ऽप्रयय द्रव्यवतामागतिमाह ऽप्रपायदूषि
ति॥ ॥हेम॥ ॥ एवं नितदर्शनमेव यक्षात्मगतिः प्रक्षणाश्रितिश्च पातैर्निमित्तत्वेनाश्रितायत इत्यर्थः न हीति एवं नैवेत्यनेन निमित्तरूपोद्देशेनेकत्वरूपौ
वाक्यभेद ल्लावदाध्यात्मान्नियत इति ह्यविनां एवं वा मित्तुत्पद्यत्वेऽयनयोर्भक्ष्याणां नियान्वयाः साहित्य एव विवक्षानुपपत्ते रामित्युत्पमक्षपतिदुत्वा
भक्षयतीति वानुषङ्गो वाक्यभेदो गीकरणादेकैकमेव निमित्तमित्याह अग्न्यानिनिमित्तत्वेवोक्त यद्धद्यायभावादयोमितःसक्षामन्त्रयामीहितः
कं नैवित्व दोऽनमाहिणो गुणो लेनविधीयत इति सिद्धांतमाह व्यत इति कत्तुं सङ्क्रोयत्वेनान्वयप्रकाशनिरासापाहरेत्ययैर्निभक्षानिति हितीयांतनि
दिष्टमर्थः आर्थिकनिमित्तत्वोपादनायप्रयोजनाभावेति आमिवदहोमयोर्भक्षणावधिवत् स्थाप्यत्वे हि निमित्तत्वंन मात्रविध्यतापत्तेः अप्रा
योर्भक्षणाहेतुत्वादार्थिकं निमित्तत्वमुपपद्यत आमिक्षाशयः तद्भत अविवक्षितनिमित्तविशेषणार्थामित्युक्तार्थः॥ ॥पुन॥ ॥ पूर्वत्रहविर
भयत्वषत्निमित्तकोष्ठप्रवेशाभावेपात्राणां निरवत्वाद विवक्षेत्याक्षेपायसमाधिःप्रसोति ऽथाहयमाह वर्तायोरनुगमान [illegible] आमि नस
निलो वेदलामियाद्रविरित्यर्थः सत्यामितरावाक्यभेदोषान्निमित्तविशेषणानतथाविवक्षाविरहे [illegible] यापयोनादकनैष्मीतिवनुष्ठानबोधक राम॰
स्याविषेहमयानुगमविषय एवसंकोच अन्यथाधिकस्य यरित्यागो योहोवा एवदेवानां यो ग्नि मुद्दिश्य पत्नपतिदोषप्रसंगादिति भावः अथा २८

नाद्दुत्वमेवेत्यक्तमैकार्थ्यमाद्दत्वसमर्थमित्याशंक्यानिषेधावाहपुरः धेयंहीति वा स्यात् अर्थी आरधीतेत्यध्यानवाक्येन बोद्धव्याः तस्मात्त्वावधि
तद्दित्वमिति शक्यं अनिन्द्याताद्दुव्याः तावेन दक्षाभवादित्याशीय ॥ ॥ एवशाब्द्यमशायवत् ॥ ॥ निमित्तप्रसमात्मनेमित्ते कवितेतिकृतपादिः
स्मित अयेस्मित अपूर्वस्मित बहुव्रीहि गोत्रियवभावाः प्रयोगकालमात्स्यलोपव्रह्मी ह्यर्थकमाद्दित्वाद्यर्थः श्रादिनये तेनैव ब्रह्मदायव
यौगिकत्वेन सन्निहितवाचित्वादितिभावः घस्य च पूर्वप्रयोगप्रसंगात् प्रयोगस्य पूर्वशब्दावेणसमायतेनेपि अर्थो ज्ञाप्यते इहविशेषमानया
कुर्यादिति पुनः कारणविधानात्मानुष्ठानेमेद्दत्तथापि पूर्वशब्दावेमान्नायधर्माः पूर्वपक्षोक्तेषु नैत्योषधूर्धर्मादिति प्रयोजनमित्याहुः ॥ ॥
मेयुत्याम्नेतृ ॥ ॥ प्रसंगात्संगतिरेवयन्नाह तदिदमितिप्रयामनेतासंभवतीति अर्थो ज्ञाप्यते इह विषेद्गति विधिवशात्संबन्धो आवश्यकार्या
द्दलौकिके संभवतीत्यतास्यर्थः तदुपक्रोणसमाधानकर्योपकारोऽन्यत्र यथैवपक्षे पूर्वशब्दावधानामेषप्रधानत्वात् पुनरनुष्ठानासिद्धाने
नेतिप्रयोजनं ॥ ॥ विश्वजित्तु ॥ ॥ आयुर्वादिकीमप्यातिः आयुर्वेदचतुर्मसर्थः आयंसंसैकल्पेष्टत्वासञ्च फलेषामृयरतिविधीयमा
नुसाफलाकाक्षायामुपस्थितेसत्वफलमेवकल्प्यतेएवं पालाक्रमोदोषसामाधानाकांक्षायामपिविश्वजिदेवविधीयतेनैमित्तिक
त्वाच्चयस्त्वापर्यालोहाशैमुख्यो फलमनुत्र फलमानषमीकं इति प्राया ॥ ॥ स्यूं ॥ ॥ नैमित्तिकविभावात्पापः प्रादर्थान्तात्ताद्दुत्वविनापानद्दु

२५ योऽत्यन्तोऽन्यविकरणागतयाऽसंगतिमाशंक्यनिरोतिकत्यन्ताऽसंभवेति वर्हि क्षणिकालोलक्ष्यतेऽयतं नियमयुक्तं भोजनं इत्युक्तो गतिम्
रितिवस्यापाकरणेकालल्लक्षणाए तदेवाऽऽदाहरणपूर्वं मुखेनोस्मामक्ष्मत्विनयूर्वं प्रक्षात्सभवात्काललक्षणानिष्टं पेन तमाहवर्द्धे
णाच्चापिमि ह्यान्तोऽयथार्थमुदाहरणं ग्रीतिनिविपुमानि वो वसत्वेऽस्मापि तदयत्नो चोधिगिते धापन्नीरीतिभावदृष्यप्तिनेति ननु नरात्मा
त्वादेवव मृषदेमासलक्षणामत आह विधृततोवेति आयाकर्षः अपाकरणात्तेने तदितिविधृतयोमानुवादवादकतेनहेतु
नाएततवर्हि षेणघमावस्यायामि स्यंतमेकं वाक्यं अन्यथातु वाक्यभेदः स्यादिति अनुवादकत्वव युक्तं स्यादेः कालविधित्व एवे
तुपोऽत्यतोयप्राप्तिरितिभावः ॥ ॥ कालश्चेमः ॥ ॥ ननु वेति अश्लोमपयाजिनोऽप्नोसोमायाभावेऽप्येक एव मेयपुडाशः यणिमास्या एवं
सुरोडाशद्वयोपलक्षणं अन्तालन्यान्लोन्नान्तीतिनोयांशुयाजस्मात्राशंक्य अनयाचोदिकालस्यलक्षणेऽहेतु हे डाशो न हि विधि
प्रायेन विशिष्टः कालोन स्यादितिदनामवक्ष्यन्तत्समर्थः ॥ ॥ समन्तेऽ ॥ ॥ समासमित्वप्रमवक्ष्यति अहरणा सर्वेऽसासर्ति यत्नेन सम०
तुथेडन्नमवेतियोनकृन्यमासाम्बयरीहणतिवन्तुर्थेऽतिहरणोमालि तुभिरेताववन्तुर्थे विधावहीतमांवांन्यायमत्त्वतदधिकरणामिद्धं २५
लत्त्वो ज्ञोनतुल्याधितस्मर्थः यत्रागावदितिरचार्थमाहमेत्रेति यथवलामैत्रावरुणाश्चोणातीतिविहितं तथाऽस्मर्थः प्रदातृतेऽहणे

त्यर्थः प्रकारांतरमित्तितिमैत्रावरुणोपदंडं प्रपृष्ठ नीमा चपथावत्तुर्ष्ये क्रमं प्रदान त्यवलेन दंड सं०स्य प्रतिपनिवीध्यतेन थाज्ञवाधुक
नाक्तो त्यर्थः तत्रत अवसायाकरणो दौ न केवलमहा र्थेवन्नादेवप्रात्यमप्रतिपत्ति क्रमप्रहरणो वणमः क्रिन्वाकांक्षावशाद् प्रोत्ता नो
वीत्तु न्नो ग्राद सं गतिः पूर्वमाक्रमः आपवादिकी मवनती रेत्तुं क्रमं आतिदेशिकी वा न तस्य गतिरित्याह प ढेति ॥ ॥ इति श्रीमदि
हन्मान्मत लड्डाम गवे धनाध क्ला या शास्त्र दीपिका व्याख्यायां प्रभाख्यायां पञ्चम स्य तु र्थः पादः ॥ ॥ अथ पञ्चमे ॥ ॥ एवं चतुर्था
यैवा रनिमित्त वितनमृत्वतु का लायवादेर्दनितामित्त प्रायश्चित्त वितेतिपादांतर्गताः अकालमृत्तिरत्तुं दृश्यामग्रावाग्रास्रोमा न्
धानम् तस्य दृष्टी दृशोऽहावि रमि लक्ष्य स्मृत्वा त एवं दिशम धूमाम खडाः स्यविच्छास्य ला वेडाः आगतिष्ठा अधीविकत्वेन
द घर्ष्वदद्भ्रिवन्मं ऽत्ते तुगब प्रकृतीतिपकृमानुवादि मच्छवशेन प्रकृतस्य तस्य वाधिकर्मे एग्स्वहान अप्रकृतास्य प्रमाणांतरेणैव
कल्पनं गुरुत्व मतिशिष्ट विधानं आयर्वजनुकक्रमिति विधानं वेति द्दहरु विरुप जडलदविपर्यो क्रय अभावात्तापामृप्रार्थ
प्राजात्याभावात एवं विध मंदेवता भाद्धमि चधातं दृत्वा निमजादे तनेन यर्वदैवमासंपु क्रानां तत्तो विभागः पनेयास्याविधीय
तेपम धमाऽन्या दिनादेवतानां मावधऽ त्यथनवेतिपम ध्यमाऽ तत्रमधर्मोर्दशोनाग्निदारुकृपानेकाविधानाहास्माभेदः ६४

९१

९६ विष्टानिष्टयोरन्ययोरन्ययोरिष्टविरुद्धत्वात् घातेऽकोऽदृष्टादिद्वन्द्वात्राघनेकविधेष्ववसरः समर्थः । न चोद्देश्यानेकत्वं लक्षणस्यादृष्टं गौरवं
गौरवं कल्पते अन्यथा कर्मान्तरविधानानङ्गीकारे चेधातोर्हुल्लानितामनुपपत्त्यानर्थक्यं स्यात् इह विशुद्धये देवतापामहत्त्वप्रहणामानामा
भावेन तदुभयोरपेक्षाभावात् अतो वाक्यभेदाङ्गीकार एव युक्तः । विधेयानेकत्वमनुपरिहर्तव्यमिति शीघ्रपयोरस्मपत्नीत्वविशुद्धमित्यप दा
यार्थः । अहत्वयोरितरेतरयोगिकेनवाक्ये नैपनवहन्तादपरिहारितः इति तावनीयद्वसमानाधिकरणोपमानवाचित्वात् किन्तु
श्रवणादितिन्न विनुएव वविवक्षाः । शिपिविष्टमिष्टइत्यादिमन्त्रार्थवादादीश्रुतिस्थविशेषणविशेष्यभावावगमादिभ्रमेषणाविमन्ते
त्वाद्विविविक्षिनार्थात्वादेकमेवकारकमिमाहविशिष्टेति एवं प्रतिपन्नदेवताकयोः एकदेवतयोः मिन्नदेवताकयोरपि सह श्रुतयो
र्विधीयते इति निरपेक्षाधिकरणत्वानुवादानुपपत्तेः पुनः श्रवणार्थं पञ्चकाक्षेपावगोरवं स्यादिति भावः अर्थस्तु मि ति ।
यथामहेशत्ववत्तिमाहिनवत्वात्प्रयोगमाधाः महाराजतयाच्चापितदुल्लानास्वाङ्गोमहत्त्वपयामितु केऽर्थानन्दयान्तरमपिश्रवणा
मित्यर्थः एतबमहत्वप्रन्नम्मप्राभत्रयणानुपादेनविधानामित्याभिप्रायगतं तद्बुल्लानामेवदेवतात्मेव ब्रह्मत्वेषाममन्त्रयणाग्राम्भेव राम०
शिष्टस्वयणाविधिपक्षेतुस्तनावकाशाविकारीमित्वयाःश्राप्रिरितिज्ञेयानां दर्शनमाहएववेति अकर्मान्तरत्वमितीत्यर्थः आतवनुदूप ९६

र्थः वै नीलरूपादिविशेषसमाशं स्पाहवै नीतितथा वविकल्पमन्याशयुः अन्यत्रापि औतमयो ल्लमुद्यो गौरोत्वाव्यधारो मन्त्र आह किं वेतिन
त्रदोषग्रहो गा आ नैवा एते सवक्षर स्यामि दीक्षां गे यदेकाष्ठकायां दीक्षां मतिशीता निशुक्तं यया क्ल यदोषमग्नि धाये र्थः नच्छंवर्डिगन
व्यथाकुर्वतां तथैः एतावता ये काष्ठकाशु कथमं ये देवतो विषय मत्र र्थः आ ते मितिशीता नि शुक्तं यथा स्या त्वथे ति क्रिपावि
श्रे स्वरौत त्वामानो शुशिशिमान को ज्ञात इति हि वयव यव मां मा मिग्राय अत्र थमेक वाक्य तपा सक लवाक्यार्थः सव स सव
यत्नोत्वे नताव देकाष्ठकादीक्षायां प्रशस्तापरला नेत्वा दिदोषा न्नत जैवेनी निदुष्ठत यांग्नवसमु सुवत याव प्रशस्तान तोपिमा
स्य का दशी प्रशस्ता क्रयमेय मेका ष्ठकानुपहादि ति ॥ ॥ दीक्षाकालस्य ॥ ॥ दीक्षा प्रसंगात नावितो न्नदीक्षा निमि त क ध मिदं
तायवीत्रा क्रियत प्रवमा स गति: प्रतिपिशु मति दीक्षितोन जुहातीत्यादिवचनैरित्यर्थः अवमथय इतितदा मे त्रदीक्षाये
मावकन्ना क्रेगति भावाः उत्तेष मति स्थ्यान: एवं क्रियमाणा त्यस्या त्वावनुष्ठानमिमत्यर्थः मत्वेति: अह हृदं घात्मा पजुहोति ति काले
प्रस तस्य स स्थ्यान नैव प्रतिषेवो विला दीक्षपालो काललक्षणोति भाव: अह रहो ति वी यस्य यां जीवदधिकारा व गुमा दीक्षा हात्रेपप
100
वजीव वा क्से कवाक्यतया न देवामा मा जीवति पुत्र मेपि प्रसक्तो सा नैव निषेधसम वान्न लणो यु क्तो स्याह हेने गतः ॥ ॥ नत्रेयाते

१७ होमः॥१॥ अग्निहोत्रवत्प्रतिहोमस्याप्यकरणमाशंक्य तातिदेशिकी संगतिः अत्र प्रतिदीक्षितो न जुहोतीति शास्त्रमवष्टभ्य दीक्षानुष्ठानेऽग्नि
होत्रात्प्रत्यवस्थापुरुषाद्वा मल्लस्नात्वे वाग्निहोत्रानुष्ठानेपि मल्लमित्याभिमानः प्रतिहोम इति अतिपन्नस्य होमस्य कालांत
रेप्रतिकृत्यकरणं प्रतिहोमः तावता वाति दीक्षानुष्ठानेऽग्निहोत्रेणानेषेध्यमानस्त्वमवष्टभ्य तेनानविहितानधिकारादकर्तव्यत्वमिति प्राप्तेः प
त्वाप्यैवांशास्त्रीयदीक्षाकालातीतः पातिनामिति तच्चैकदेशार्थः॥२॥ प्रतिषेधश्च॥३॥ आतिदेशिकी संगतिः तत्रैतिप्रतवेद
तिवक्ष्यमाणमेव वनुतकर्मान्तरविधिपरं अनयोर्द्वयत्वानीयोनत्समेव नततः प्रागितिदोषत्रयापादकपरिसंख्यापत्तेरितिमाप्रप
त्तुचापीतिदीक्षितहोमानुवादेनेष्टिकत्वैरधिकारबोधकवचनकर्मान्तरविधायकमिषेधेनतया होमस्य सन्निधानादितिभावः॥
द्वे आरूढेरितिपरच्छेदः॥४॥ प्रतिहोमश्च॥५॥ प्रासंगिकी संगतिः पूर्वपदिके पादे स्थितिक्रमेऽप्यनुष्ठानक्रमस्यान्त्यानपेक्ष
त्वं अतिपन्नोनामकोपतिक्रमोवायपस्थितेनैवक्रमेणानुष्ठानमित्याह ऐवेनैवतिप्रप्रामिति तेषामहवेनावृत्ययास्मादा
तिभावः॥६॥ शिनोल्पत्वाधवस्थायास्यातः क्रमेणेति॥७॥ आपद्विन्ना॥८॥ मासाम्नायदर्शनात् संगतिमाहतमिति प्रतिहोमवत्क्रमेणनिमित्त होम
नाधिकारश्चोत्पन्नानादन्नतरतोनतिपामवंच अग्निहोत्रादिष्वपीत्यर्थः॥ शेषःकृपोहेश्वे आनर्थक्यात्क्रमलोपान्ततदनुरोधेन॥ १७

101

थान्त्रिमिन्नसंकोचम् स्याहनैमित्तिकत्याशीतिदर्शपूर्णमासादिषु कार्यक्रमप्राप्तिवन्तेसर्वत्रस्याद्दोषश्चोऽन्यादितिसूत्रार्थः॥ ॥ न्याय
न्यस्य॥ ॥ प्रभूनेनेतिप्रमानमूलः सूत्रांशमत्यर्थः अस्मृतानोमप्रकरणोपवन्मेमतिसूत्रार्थः॥ ॥ विश्वामाङ्क्रेत॥ ॥ तदनप्रादेश्चनुप
श्चिनन्त्रवदिहापिसंकोचसंकोचन्यायानाक्षेपातिः वहिःपवमानेतत्प्रदेशसर्पणाच्छात्रोडद्रातृप्रतिहर्तृप्रस्तोतृणांमध्येतन्त्रवाप्रेड
द्रातानन्नमश्चानलक्षधीरोप्रतिहर्त्तोसि तत्सव्यधारीप्रतिमस्तोतारो अपच्छेदविभागमृपरिक्रियायामवतिनत्स्तेन
नवचहियनसतिसूयसवेदसंसर्वत्वयुगयदितिडभयुक्तियाजन्यस्यार्थः ऽभागमभितयक्तियुपाविभागन्तन्नमनवेन
नवचहियनसतिसूयसवेवेदसर्वत्वयुगायदितिडभयक्तियाजनस्यामिहन्नमयक्तियाजन्येनेकस्यनिरपेक्षस्तन्त्रविभा
तिनिमित्तविरहस्यार्थः स्यादेवमिति अपच्छेदानुकूलक्रियाजनकवन्नाश्रयत्वाहितत्कैत्वमितिनिमित्तविरहस्यार्थः
स्यादेवमिति अपच्छेदानुकूलक्रियाजनकयुगान्यपत्वंहितत्सत्वंपलन्वपलानरनिरपेक्षस्वक्रियाः दीमित्तपोर्पिनि
रपेक्षमेवकस्वत्वमित्यर्थः नन्वभपनिष्ठेकैवक्रियातिग्ज्जनकपलोपिपलोपिपलानरापेक्षाएवेत्याशंक्याहकालभावेति
तिक्रियानुमितोविभागस्यनिमित्तत्वञ्चनेतिसूत्रार्थः॥ ॥ तत्रानिप्रतिषेधात्॥ ॥ डयजीवकत्वद्ग्गतिसत्वयतियागयचर

१८ तिते न युनरीतिमुचामाभेदेपिकर्मैव यागप्रयोगांतरं क्षिपमाणोनाप्युपकारोयपत्तिरिमाशयः यत्रहेतोतितिन्नमित्तम्‌ स प्रयुज्यमानक
मेत्येवं वितयाने मित्तिकानुष्ठापकत्वात्‌ प्रयोगोपकारकारणांतरमनप्रयोगोपकारकत्वावगमेननप्रयोगांतरसमा
वेशाद्रनर्थः ॥ ॥ यौवीयपर्व ॥ ॥ विकल्पापवादो नाम्नाति: आनुपूर्व्यात्क्रमेणोडायघातएवेति निरपेक्षत्वान्निर्दिष्टत्वा
द्वितिभावः बाधमानेमेवेतिमिथ्यात्वग्रहेतोविषयापहाराद्बाधमर्थः उत्तरैवकुतोननमिथ्यात्वग्रहएवेकमेवोपग
माननेत्यर्थः आस्मत्वात्प्रतीताप्रामाण्यकत्वेनासमनायत्वानननत्परमप्रत्यक्षप्रोक्षंतुत्तत्रावपियूर्वबाधेनतत्प्रामाणिकंसा
नमतआह: नैमित्तिकेति अन्यथा: पूर्वबाधप्रयदार्थोभावबाननुपपत्तौ नथापूर्वबाधनाविहद्धत्वेननैमित्तिकावगमाहिहद्धत्वस
वतदभावव्याप्यताप्रयत्नात्पूर्वाभावमाविषयोक्तत्वापपत्तेवस्तानात्पूर्वेबाधकत्वमितिभावः यद्यपिदृष्टेतितावत्प्रथमकाल
निरवकाशत्वमधिकमस्तिवनतथाप्यनतदभावविपर्ययत्वमविशिष्टमित्यभिप्रायः प्रकृतिवत्प्राकृतत्वाद्गदिर्थार्थाद्वक्षतत्त्व एम०
गायपेक्षयैतिमन्त्रार्थः ॥ ॥ व्युदासः ॥ ॥ उपजीव्यत्वस्मातिरूवनाद्यारुहयौवीयपर्वइतिजघनंप्रापम्भवतीतानन्नातिद्देति
प्रियः क्रत्वर्थवमावतः क्रतुत्वरूपमाज्यप्रत्युक्तनिमित्तनिरपेक्षत्वादितिभावः विकल्पपक्षमाहसर्वस्मिन्निति: एवंप्रयोगोद्व १८

त्वेन प्रसक्तस्य सोमपत्रस्याप्यामान्त्रशब्दस्त्वकोवोपुक्तः । अस्यार्थः वाधितमिति नैःप्रष्टुं वे नोद्धानपेक्षेदान्यत्रहितस्य देयतया
प्रसक्तस्य सर्वस्वस्यामिवानं ननु तत्वाधितस्याद्दशास्तस्य प्रसक्तस्य प्रभावादिति भावः दानस्य स्वाधित देयत्व
त्वेन सर्वस्वस्यामिवानं न प्रयुपादानं न स्यादिति शङ्कते ननु इति नाश्याश्यायां वियोगोमितिहोमीति अदक्षिणापनामीके स्य
नुवादत्वादिति भावः ननु पुनर्यजेत तैः पुनः प्रयोगाङ्गत्वेऽपि दक्षिणाविशिष्टो विधीयत इति अर्थ मात्रं प्रयोगो अदा
क्षिणामिति स्याहकिं नहेति ननु कमावबाधेऽपि पूर्वप्रयोगस्य सर्वस्वदक्षिणापावृथवेनाशङ्क्याह पूर्वप्रयोगे वेमिवेनापानेमित्तिका
न्क्षेत्वेविधेः पूर्वस्मिन्विशेषएव वोन्कर्षविधेः २ एवं मवधितसर्वस्वमेवेति तदेवांन्तःस्पेनास्यादिति भावः पृथग्गमलिन् एव प्रयोग स्
स्त्रार्थः॥ ॥ अहीनो॥ ॥ दक्षिणा पुनः प्रयोगे यावत्कृ विधि विधेयतत्क्षिप्यादौ दिष्टस्य पुनः प्रयोगविशेषविधिनानेनामिति मनोत्स्यै
तिद्वादशाहेन प्रजाकाम यजेतेत्रद्वादशाहयदेनागामि धानादिति भावः अभ्यास्त्वादिति पाजिसमानाधिकरण्यात्सन्नाद्दशाहपं
दस्य सत्रहिया गावाचकत्वादिति भावः ननु यागत्वमस्तु दायन्या सत्त्वासिष्याशङ्क्याविशारयजिमात्राईगति अथ यागागाः प्रत्येकमेव तेषां
गोमिति शेष अतः प्रत्येकसाधानत्वात् अनपेक्षाहीनः सत्त्वेशमन्नितार्थ अस्यार्थः आगविधावहर्दश्यानां साहेनावि वसत्त्वादिति भा

१९ वः।तर्हि प्रत्येकं फलोत्पादकत्वाद्यत्रिरात्र आहवनीयफलत्वमिति शतं लं पशुपादे यादे यानामेकपदे यादान्नावान्तमाहितस्यैवविक्षितयथ कृत
यायामाद्धदीपिकाव्याख्यायां प्रथमाध्यायस्य षष्ठस्य पंचमः पादः॥॥ समाप्तोयं॥॥ एवं पादे षष्ठे प्रधानेन प्रकृत्यधिकारे विनिनामेहत्व विह
स्य विकारविनिगमो दानत्वमानान्तर्यवशेषमकल्पितिय क्षुव्यवस्थो स्यर्थः शद्धितीपशुपाजसानिधौनरोमाहतन्तुनयान्मत्रपाःशा
स्त्रमेदेनाम्नानयोर्व्यनस्थावासिष्ठाद्दिवाक्ये नान्तिपतेःकल्हरारम्भतियच्चपिनराम्र समं त्रेहोत्रे वैश्वामित्रविधानान्तसाक्षात्कलेत्व
वासिष्ठस्यात्तथापियजमानगणाप्रयोजकत्वं वेवेत्यंता दर्शनवासिष्ठापर्यत्वेन प्रष्ट्याःसामित्वार्थकत्वमाशुकल्पाहत्वमित्कीव
तिमवधःकल्हरत्वकृपःक्रतयकायेतिवासिष्ठार्थत्वेन तद्वतफलमाधननयाकिन्तु तत्फलसाधनत्वत्रपकारितयेयःनन्मपयाव
कल्पार्थेपयतोकिंविनिगमकं तत्राह एवं वेतिवासिष्ठार्थत्वेननारांशंसविधौवैयर्थ्यःपाश्चपत्रधातुत्वेनजत्ततस्तथाप्यवश्यंकल्पने
यावैश्वामित्रस्यपस्यमस्तांतिस्तत्रधातुपिनानुपपत्तेनाराशंसद्वितीपांप्रयेजेदितिवाक्यपर्यवसानादुक्तार्थोपपत्तिःएवंकार्यम
यास्मत्पितामहान्त्वावकस्यकृत्तःप्रयोजएवपर्यवसानानन्तरानुपपत्तिरितिबोध्यं॥॥ववनाहु॥॥ आधवादिकोसमातः एतेनेतिकु एम०
लापाव्येना हीनेनेत्यर्थःसायुज्यनामेकराज्यसंबन्धित्वमेहिकंफलंयुगपदितिएकैकेनपदेनयुगपत् आग्निकश्चो आग्निवेपेथैहृदस १९

क्ष

र्थः अन्यथा यस्य राजन्यस्य सामर्थ्याभावेन समासानुपपत्तेरितिभावः तदर्थस्यैवेति समासार्थस्य राजसंबंधिपुरुषस्यैव सामर्थ्याभावेन समासानुपपत्ते
रितिभावः तदर्थस्यैवेति समासार्थस्य राजपुरुषः पुरोहितः पदार्थितिसमाहितिवचनेन्यथा बहिरंगपुरोहितपदैकदेशराजशब्दे गौरवापत्तेन स
मुदायैकदेशस्य कल्पनयुक्तमितिभावः पुरोहितैपद्ब्रपरितिकिवेति यघपिवर्णौ सत्कार्यितपूर्वहरूपत्वं तथापि तेन पुरोहितेन भावपरि
जितविनियोगाविधाडुपादेयत्वादुपस्थितेकत्वेनान्विवक्षितत्वमितिभावः अथमेतिः द्वितीयेत्येक संबंधित्वबोधायत त्यार्थस्यामितिभावः अ
पवादादित्ति सेपयुगापदनिकारणानादुःस्वादुरुपपादाविति महाभाष्ये एवनिरासादित्यर्थः भिन्नकल्पयोरेवेति यघपि नायं सहसमान
कल्पस्य पुरोहितस्यालिसंभवास्तु यापि सामस्य वमसादिति भिन्नकल्पतया आवश्यकत्वमितिभावः। सत्रं नवतृवनादेकस्य राज्ञो हि संयोगः
पुरोहितं प्रति संबंधः तस्मादूवनादव हि एकस्य पुंसः अंगलिहोमेस्य वायुस्यस्य वयाः यागिका पक्षात्वमितिनाद्गेपमंशो एवं पक्षार्थतः ॥
॥ सूत्रार्थः ॥ ॥ अत्राप्यपवादिकी संगतिः भिन्नकल्पानैराशाम्बुज्ञरोपोद्धातत्वमपि ज्ञेयं यच्छन्देनेति प्राग्राह्यसाम्युपलक्षणां त्म
103 त्विजां कर्मार्थित्वं तत्र लौकिकाः पदार्थाः स्वार्थः ननु प्रकृतितो प्राप्तस्य याकर्तृकत्वस्यार्त्विज्यः यजमान संस्कारत्वेपि न राजन्यादिह्यामिति
आहवप्रधानेति प्रकृतौ प्राप्तस्य परस्य गुणाम्नातकर्तृरूपी छेदेनांगत्वादिहवप्राप्ततनाभावेन अप्राकृतकार्यत्वेन वरुणाम्नातकर्तृत्वस्य भाव

२२ न्नतत्वामिनीत्यर्थः स्वामिना यजमानानां आलिविजमेव त्विति अनुवादल्लक्षणा व्याप्युक्तत्वादिति भावः अन्येति यजमानभिन्नेत्यर्थः
कहीति वास्तुतोविषयतया वरित्वार्थस्य कहि कामपदस्यनातिदेशवाधकतायुक्तो हि कामपदस्यनातिदेशवाधकता मुर्थः ।।।। वधस
छानां ।।।। पूर्वं चैव विशेषविवरणस्यमातिरीतिरूवनायाहथास्यगानां वैश्वामित्रतस्समकन्यानावविकल्पेनाधिकारः स्यर्थः सूत्रे
न्नमायतनोहितोपपक्षमाहवामिष्ठइतिमिछ्रांतमाहयएवेतिछ्रेतिमुएते दर्थवादवशेनविविगतवातिष्ठपदस्यपूर्णपदवल्लक्ष
णायाश्मिरत्तीत्यादिमंत्रलृप्तत्वोमभागाध्येतृपत्वेनतसैवब्रह्मत्वस्मानुपपत्तेः क्षात्रएवब्रह्मत्वमवैदिति विधिनाक्यमुदाह
तेश्वामित्रोब्रह्मेति वतदर्थवादस्यायुक्तं ।।।। विकल्पा ।।।। भासंगिकोसंगतिः स्पष्टार्थत्वादिति नत्वर्थत्वादिपार्थः यजमानस्तस्मा
यत्वेहिसर्वेषांसंकोचस्तुमध्ये तदपेक्षास्यान्नतुनदक्तीतिभावः इष्टिपूर्वकतेतिएतच्चाग्निष्टोमपूर्वकत्वस्याप्युलक्षणादशेपरि
मास्यामिकुतोमेनयजेतत्वनेनेष्टिपूर्वकत्वतत्समानकर्तृकत्वयोर्योगलावगमादनाहिताग्नेर्नतत्सम्भवइत्यर्थः नन्विष्टिपूर्वकत्व
तत्समानकर्तृकत्वयोर्यद्विविदाहिताग्निनाप्युपपत्तेर्नसर्वेषामाहितानिपक्षइत्यतआह आधानेति अग्नित्वस्यास्यकफलस्या राम
धानस्यामित्वाभावादाहवनीयादिसाध्यत्रयस्यान्यदीयस्याप्यन्यकार्ये प्रसङ्गत्वात्सर्वत्वादनग्नीनामपिसंत्रसादिनिरूपाय ।।।। १२

जुक्कादीनां॥ आत्मनेयदानुपयाचितैः तु स्मुदाहरणान्तंगानिः दिष्ठगानि मैरेगोविंदुनान्ति अन्यस्य जीवतः पात्रसंभवेपिनदी
यान्तु मत्वादि प्रतीतयापयोगी पाद्वन्ना वन्नंगापन्निरीतिभाव: तुक्कादीनामपि वस्तीयानामेवापयुक्तत्वा यथाकालीयमिति विता
त्रैः कृतीमणीयेनेति सूत्रार्थः॥॥ युक्तषकल्पेन॥॥ एवमस्य विशेषमाहूत्य नायुकारविंगानं नांवेशोविकारंयिं नेति संगतिः द्वीति
वेषणानामि त्वलादिति वैरूपसर्वविल्पनमाप्तदृश्यविधीपते स्वं वस्त्र वैरूपाधिकारिकं दृष्टीयरोग्नामस्मं वंधिमात्मधेनोपरीक्षेदकारतें
तथीछै मधुस्पानामित्वलमितिभाव: वैरूपस्कं यचुकषकल्पेन माप्तदृश्येन विष्ठगाव च्यकल्पादौ वैरूपक्कछैनियमःस्यादेवत्वस्य
यंस्वकल्पादः माप्तदृश्यमिति लिंगाव्यनाविकारवरैरूपत्तो माल्वा यागवादितिसूत्रार्थः॥ ॥ रातिभ्यामनन्तरं शुश्रावानं तक्कोराम
वंदत्वा विरामसमत्वं वैयनार्थं कृतापांसा ख्यादीपिकावाख्योपांश्माख्योपाषष्ठस्याध्यायस्य षष्ठः पादः॥॥ स्वदाने॥॥
स्वयंकृष्टविता दारोगाधिकारविद्यातिनः अत्र तु तद्दिनां हा दारोगविरागर इतियादरेदः न चैत आदिनाघनादिसंग्रहः सर्वेषा
श ति आत्मीयत्वेन मात्वादिनां सर्वेषां स्वं वाच्यत्वादिति पथिनु त्व न्यायेन परस्वत्वायादनात्मकदानस्य कथं त्वानीति संभवशो
त्राह शक्यते वेति यदिविधेया: पराधीना: हि शाद्वो व धारो न तु स्वत्व मागोपीत्यर्थ: कन्यादानादिरिति अनुसारेन तमस्य दानेन वाध्य

२१ त्वापेयात्तत्वविद्धनादेरस्वार्थिकत्वादिति भावः स्वत्वस्यागं विनायत्स्वत्वागाद् न च वहुताभावात्त्यति प्रहीं भवेत्ः परस्वोपभागे
ष्यापत्ते श्च स्वत्वस्यागोपि दद्यात्यर्थः स्वत्वं च धनादौ निमित्ताधीनत्वात्तदर्थिनोऽपि त्रादौ तु स्वाभाविकत्वाभिमत्यादिकत्वत्यागो
पि दद्यात्यर्थः स्वत्वं च धनादौ निमित्ताधीनत्वात्तदर्थिनोऽपि त्रादौ तु स्वाभाविकत्वाभिमत्यादिकमेव अत एव कन्याद
निनममेति त्यागान्न तु स्वानामिष्टानां न तत्र दद्यातिर्गिण एवं न तु स्वो भाषापे नाह नैदिती एवं च तु शुद्धस्या त्वीय परत्वेऽपि यं
दातिव भूनत्सोऽवश्याह पत्रतिनिवृत्तान्न कृनामी पत्वेन त्याति धनादिस्वा धारणी एकाधीनतु रत्नामीयपि धनादेः प्रपीगादत्ते
तु समृहे द्वारणात्सर्वपत्नी किं तु दद्याति वशेन धपरात्ते वेत्याह किं वेति॥ न स्वमस्यात्॥ आतिदेशिकी संगतिः॥ तत्समादिषु
त्र तत्पुत्रस्वत्वस्य दत्तत्वनित्रिवशेनानिर्लोपात्तथाच तत्रापाद्यपयति तिष्ठनमिति कथं तर्हि स्वामित्वव्यवहारोऽयं दुहितादि
भावः वनातत्व गोकाष्ठादौ यत्री गृहमात्रे गोस्वत्वस्य तिपादकस्मतिस्थितौ धान्याराः स्वत्वमस्त्याह नेति कथं तर्हि स्वामित्वापए
यदपि ज्यमत आह स्नेहीति कथं कोञ्चाणघाः स्यातिलेन प्रस्तुपकाले न ए तत्स्वयं तु न एन स्वामित्वव्यवहारोऽपि स्यादेतावता निं एत०
मंडन्नादिपेषेवाति पाहमांडलिकन्याति॥ अकार्यत्वात्॥ इहस्वत्वाद्दत्तदानमिति प्रत्यवस्थानात्संगतिः के सहात्मिकावलो २१

मानितु द्वयो ज्ञ्यादीनित्यर्थः आपेक्षितपालितत्वादिदाक्षामिकमहत्त्वं वाक्षमे द्रव्यीहारापेक्षेसवैतिंनं सर्वदेवं ददातीति पर्युदासेन दासेन
विधिशेषत्वमित्यर्थः अन्नादिदानसाकांक्षापेक्षानतरंगत्व धनादिद्रव्यशेषत्वमिति सत्त्वार्थः ॥ पूनिष्पन्नाख्य ॥ आतिदेशिकोमंग
त्रिःक्येतिसुवर्णराजतेकुप्यनतरमित्रमणीमुक्तादि अनुप्यएवंसर्वविधधनदानमेवंकृत्वंगत्वादविद्यमानमपिसंपाद्य
देयमित्यर्थः उ नेतिसर्वेशेषत्वमकृतपरत्वादितिभावः सनाधिविमितिदानानुवादेनसर्वोत्वविधेरुपसंदानप्रसक्तिरेतत्
सर्वमात्रविधिरित्यविद्यमानप्रसक्तमाभावान्नसंपादनमित्याशयः अतएवाहपक्षपदलोजिनन्तुसर्वमद्देवेविधवचनःप्रमाणाभावात्
एवंवपक्षसर्वकृत्वमपक्षेनाशुंस्यत्वात्मकृतवचनत्वेमेवाविनामिति भावः दानस्यानित्यत्वादनित्येजीकीयैनेसंबंधइतिहृत्वा
र्थः ॥ ऋद्धं ज्ञ ॥ इहाप्यातिदेशिकीसाति घमार्थामिति यमीशिक्षार्थसेवाकस्यत्वधर्माववाणायेवेत्यर्थः दास्तिति नौदा
सीनामेदानेवेत्यर्थः चैवाशीकिसेवाधर्मस्यग्रात्वयंस्मिन्नर्थ तत्त्वतथातत्स्वभावमितिसत्त्वार्थः ॥ दक्षिणाकाले ॥ सामर्थः
एवंवत्वशेषत्वस्यच्छदानसंपाताह्वानयागत्वादितिहोत्रहेत्वर्थः ॥ अग्रोषत्वात् ॥ आतिदेशिकोसंप्राप्ति इहेतितिविध्वजिता
त्यर्थः शिष्याकोयाधिकरणोक्तप्रमेयत्वात्वन्न्यायेनग्रयपक्षहूषणायएवंकंद्धितोपयपक्षमन्यायपतिप्रधानत्वादितिलाघवेहीति

१२ सर्वज्ञविशिष्टद्रव्यविषयपेक्षेया देवद्रव्ये सर्वज्ञामात्रविधौ लाघवमित्यर्थः अग्रेषत्वात्सर्वदानेसत्यपीति शिष्टत्वात्तद्रव्यस्य च इत
रिष्वनन्तस्य द्रव्यस्य । ध्यात्वादित्तिसूत्रार्थः ॥ ॥ अहमितो ॥ ॥ अत्र सर्ववेदहितो । आक्षिप्तो समाधीयतइति भावः ॥ अति
व्याद्हीनत्वविधानस्येतिक स्याद्व्यापत्वादित्तिशङ्कातनाम लक्षणो गामत्वेनानुमानिकादल्पत्वात्वादित्यर्थः ॥ आक्षिमा
ति न तु तद्नुष्ठानपरत्वमिति मात्रपदार्थः ॥ तत्र तत्राह ग्राम्यमिति अग्नेर्गति विधानाने विश्वजिन्नद्वौ सर्ववेदसदानवान्साम
वैषाविश्वजिमास विशेषादित्तिसूत्रार्थः ॥ ॥ विकारः ॥ ॥ सर्ववेदेन द्वादशशतवार्षिकपर्यतित विशेषविज्ञानादनन्तरस्ता गतिः प्र
कृतितो द्वादशनाविक स्यैवपक्षमात्रस्य निष्पन्नान्नाम्नानदानुपधिकारेऽस्याहद्वादशते इति विरोधात् द्वादशाहत्वं नापन्नः सर्ववे
न कृपः सन्नुमपनः न्यूनेऽधिके वस्याद्विशेषादित्तिसूत्रार्थः ॥ ॥ अपरिमितो ॥ ॥ सर्वस्ववद् ज्ञसंख्याविरूपमेव अपरिमितमिति
वक्ष्यमाणत्वात् देशायोद्धाम्भोपमन्तत्व इति परिमाणेत्यत्र द्वैध्ये स्यादानाक्षेयादेवधाः सुतस्या मा वस्याविधेयत्वादस्य यस्मा
राजदानादइति वदसमर्थमसामान्यिकादित्यानन्त्रः क्रियासंबन्धाद्रुत्यपरिमाणाप्रतिषेधोयमितिभावः संख्यानरेति षडादिमित्यस एम०
ख्येनर्थः अपरिमाणो अपरिमितवाक्यशिष्टस्यैकादेशोनसंख्यानत्वाप्रति षेधइतिसूत्रार्थः ॥ ॥ अनियमः ॥ ॥ हुतामेतत्तः ॥ १२

पूरहृति॥॥ अत्र विधिस्त्वापवादस्सङ्गतिः वक्तुमत्त्वाभावा ख्यातिर्विसंयोगःन भेमस्थेयादमा त्रं अर्थघटनादमा त्रं रुऽयपक्षस्येदुं वराम्बिकारो
नैव निराम्नात्स्थविते स्यत आहृष्ठत्वेतिवा ख्रिकं तैक वितिस्तो ति भितिह वविनष्एव ना कोल्नय वीविधिविषयारो विस्यादितिभावः तथा वे
छिन्न तैक स्मिन्नो न्नसत्काराकत्वेनमावयानाविधिरित्यर्थः ट स्मिक तैक नत्स्यमनावयाक त्वाख्य त्वेनकृ ज स्मावान विधिर्वि
वयत्वामिन्याहमे वमितिः अर्थवादो वेतिः न्न ज यानवृदीदा स्यापमेवाश्रोयादि ति विधीरित्यर्थः एवं वा त्रु मनुपाख्यानम्प कृत्वा न्ने
कश्रुतेक तस्मान्तल्पः पथोल्नुवै हे स्य एवेस माजमङ्गी त्यादिन न्मनुष्य धर्मो विधिः स्याद्धिःयोनु की तेन मर्थीय प्रयोजनादेतीस
चार्थः॥॥ सहत्वसवमत्वं॥॥ अत्र मनुष्य धर्मत्वस्याप नादापवादिकासङ्गतिः अन्वयवाशीछुदः तत्त्वोपपत्तेः संख्येयपरत्वेत त्वपवमा
न्वयानुयते : यद्धि हस्तोमक कन्तुरूटत्रिपत्ः मर्वक्षादोपितनस्याख्यत्र कन्तुरूटत्रिपत्ः न यावन्तूहशकन्तुदात्रिः पवत्वम त्वावृहस्त्वाय
शात्वेषितिपूर्ववसितेर्थः कुल्नकल्पः मीपिशायन्तात तत्वाादिमिःसमापनीयामित्यर्थः अर्थे हतीयानामिति अर्थे तुत्तीयपरोतिष्य ना
द्रः नाम धाधिकाहिशानत्वेव्याख्याना मित्यर्थः एववपवयवाशानत्ऽमियनयानयामितिभावः अर्थी सभवा ... हिवाधा नेत्र ये नत
याधिधायुः कल्पनानुपपत्तेरित्यर्थः अतिमातिसंवक्षरसहशानतुसंवत्सराभवादितिवादि धनिष्व येन ... ... मिकाः धीतमान्ती

106

२३ तिनाथैः अहकृत्लक्षणा तक्षं घाते ऽनेतितास्तर्पणा ॥ इति श्रीमत्क्षत्रमवंड्स्नीवणामजवैघनाथकृता पंमाहः ॥ तिका द्व्याखायां
न्याधाम छम्सम मतः पादः ॥ ॥ स्थिविराज ॥ ॥ इहाहिताग्न्यादेरधिकारोवादः प्राधान्येन सर्वं न्याकृतिपादस्नेदः सतोनिष्ठा पूर्वे तो
र थमुः कहुग्रीतहहस्रातिहयवन्नो तिवृ ऽहीत्स्मंत्रः ऽभूयाधिकाकाराम्रानेतारमुमयन्नोतिशेषः तस्मादितिनिर्धारस्तस्य ग्रहं
यविधनम स्याज्ञपणादिनर्थः स्द्वानिर्धारणमनुपेत्य ज्ञातौ तमन्वनुवादानर्थकस्मादमाह्न्याधिकाबाधिनो वानु तदेवनुवनश्च
क्तिरिमयः एवं नानाहिताग्नेर्विधानादाहिताग्नेः प्रापिः प्रापक्षवचनेन नत्वनाहिताग्निपितामे प्रान्तेन सा समन्वतोनर्थः व्रातकमेरघु
आग्नहुधोहोमः अथ वीपर्दर्विहोमस्तासमृह्णाति इहतोपि सह्कात घृमिषुसात त्कुतः इष्टिपर्व कत्वादाहवनीयादेः सर्वहोमार्थ तत्त
यवमानेष्टिविशांतरमेस्क त्घोमेभवात्तथा त्र्याधानस्योषिदात सर्वहोमशेषस्तादितिसूत्रार्थः ॥ ॥ ऽयनयन्न ॥ ॥ मनुष्दहृदृ तानाति
सवृपत्नाह सर्वदेति अनाहिताग्न्यधिकारोधवहु ववनाक्षुद्रियर्थः मात्रेवकाभाविनः आद्यपीमोक्षिप्तमात्रान्नाम्नासत्रनेताना नेनपद
तेर्धेनमाणेवकाघंस्वायोगादितिमावः स्मृतावितेधाश्यत्तां प्रतिलतिपात्नातिकमोथोः आपस्मार्धाविनिर्दिष्टदारोनषनचात्ताषांल
नानानेविधिनीधायामित्यर्थः कर्मीमिविधाप्रयुक्तिरत्नीतिक्तात्वेन प्रार्वपक्षतानमकुट्टन्नेनयाहिरातिः आघ्नन्नेमिकृ ऽतानानपा २३

पर्वंयक्तोपस्तिदेतिहेत्वः न प्रतिनिषिद्धेति-अदृष्टार्थत्वादित्याशंक्य तद्धितत्वर्थैः यथा तु सिद्धांतलक्षणं द्रव्यगुणयो दृष्टद्वारेण क्रियार्थत्वात्प्रतिनिषि
द्ध इति-तादृक्पर्थं पर्वं पट्टशत्यागे का धारत्वमतेतत माहवेत्तिति न्यूवयसपुत्रिंसंग ह्यातिशल्लेहेतिस्तुति आकांक्षितितथा-सिद्ध
त्वेनत्वकृपकृपासयदेनहृमात्रश्लोकेऽवश्विनमितिसूत्रपितुमाहः सामेधप्रतिनमध्यांतरमितित स्यासिद्धत्वेनप्रतिष्याद्वना
समत्वादितिभावः न्वविशेषेणोतिपर्वयक्षमाभ्यांत्वन्नतेऽमातेमितापूर्णस्यान यावन्मानपूर्वेयूक्ष्मसोत्कराव्याऽसमत्वादन्यथावा
त्वेपमिमाह० यत्वितिशब्दतः शब्दमर्यादया विषेयोतिधात्वर्थोहि मुत्क्तिकष्टत्वमात्रेणाकर्तृत्वं तु नञ्कातांकिंतुकल्पं सोमादेःफल
रूपीयथाकारकत्वस्य तनतुसंनिकृष्टत्वमितिफलभावनात्वयंनकापिविशेषः तर्थः वस्तुस्वभावेन-सिद्धत्वरूपेण-
तथात्वकारकस्यतिसन्निधानयोर्द्वयोः केन्नाप्यसमत्वादन्यतरस्यैवोभयत्रापिसमत्वादविशेषेपिद्व्यादेः सिद्धत्वेनयोग्यतायाश्चावि
शेषान्तेषामेवफलभावनायांकरणत्वमितिभावः धात्वर्थस्यकरणत्वस्याधिकासमानपदोपात्तत्वञ्चाजिसुपपादयितुंफलकरणयोः
साक्षादन्वयान्तरस्यैति भावनैवहीति० एवकारणायवच्छेदः भवनानुकूल्यव्यापाररूपाहि भावनाऽऽख्यकर्तृनियमेनापेक्षते भावप
दकिमितितस्याः फलकर्मिकायां भावनायां केनेत्याकांक्षायां धात्वर्थः करणत्वस्यमाणानाद्यवान्तरएकपदोपात्तत्वेनसन्निकृष्टत्वेनार्थः

107

ष्ट्रोके व्यावर्तकेफलमयोग्निः क्रियांकुर्वदधिकारकमितिस्मरणात् इंडं घटेनेत्यत्र वस्तान्वयादर्शनात् क्रियामंतर्भाव्यैवमप्रवृत्त्यप्राप्तिः तामावादन्यप्रयुक्त
त्वेपि तिभावः तस्मिन् धात्वर्थतन्निवृत्तिः धात्वर्थस्यनिष्पत्तिः पूर्वपक्षे तु कल्पनागौरवमित्याह उत्पाद्यादिमात्रेतिनिसिद्धेन हि सिद्धस्यनिष्प
॥ त्तिरूपमुद्देश्यकारकसंभवः न तु सिद्धेन सिद्धस्यापि प्राप्त्यादि तेनैव क्रमामादिनासिद्धस्यतमेव प्रत्पन्नत्वेन तदा आवश्यकत्वाद्द्रव्यमेवनद
र्थन्यायप्राप्त्युद्देश्यकारकं व्रीहियागादिनानंदष्टफलयोद्रव्यस्यसंभवतीति न वद्द्रव्यस्य सिद्धस्य फलजनकत्वासंभवात् ध्यायात्वेन यागादेदृष्टो
यकारजनकत्वं द्रव्यसाध्यत्वस्य यागोऽवश्यं गीकार्यो पुनर्द्रव्यार्थतायां मानाभावात् प्रकरणप्राप्तस्य प्राधान्येन यागात् तदाश्रयत्वादित्यर्थः वै
गीवचोरत्वाद्वेत्याशयः यत्र व्यसिद्धस्याप्यवघातादेः सिद्धव्रीहिषु दृष्टोपकारजनकत्वमस्ति तथापि सोमेन यजेतेत्यादि बहुतरवाक्ये
षु तदभावादुक्तमितीदमुक्तं ननु सोमेनेति कारकं श्रुत्यासोमादेः करणत्वावगमाद्धात्वर्थादन्यदपुष्टकल्पनमपि प्राशीशितकल्पा
नुदोषः इत्यत आह सन्निकृष्टेष्वेति यद्यन्यार्थत्वामात्रे तायदेतत्समभिव्याहारनिरपेक्षो केवलप्रत्ययप्रयोगाभावात् स्वकर्मार्थं वि
शिष्टस्यैवस्वार्थस्याभिधानात् तदाश्रयेन साकांक्षं पदसमभिव्याहाररूपेण तथा च कारकश्रुतिः प्रकृत्यर्थविशिष्टकारकत्वापेक्षा एवं तत्साधि ॥११०
यात्तद्वैधानान्मागृहीत्वैवलक्षणया प्रतिपादयतीति वाक्यार्थी वाक्यलक्षणा सुयामादिति भावः ननु सिद्धस्यैव साधनत्वं न साध्यस्येत्युक्त

मत आह ० साध्यरूपोपीति फलं व्यवहितपूर्वकाले सिद्धत्वसंभवान्न साधनत्वविरोधः स्यादिति भावः धात्वर्थातिरिक्तभावनाया आख्यातवा-
च्यत्वे मानं तस्या धात्वर्थ ! करणत्वे वा सिद्धमिति शाब्दिकमतेन शंकते ० कायुनरिति ० विक्लित्यादिरूपं फलमेव धात्वर्थ इति तदनु-
कूल ! कष्टव्यापारस्त्वाख्यातार्थ इति दर्शनं त्वेवं याकट्स्मादौ न दृष्टो तेनेति शंकते किन्त्विति ० कष्टव्यापारोप्य विक्लित्त्यादि । एवं यागादौ
वा व्यापारवत् फलमाच । स्नानमो गमनं वा निति प्रयोगाय जेः फलेनो त्नितः शाक मदनुकूलाद्विभ्रयणादि व्यापारे स्मे घाम वर्तानि प्रयोगा-
नापत्ते श्वेति न धात्वर्थातिरिक्ता भावनास्तीत्याह न त्विति न हि तावत्र्थ । अन्ते ० कष्टव्यापारः पूर्वोऽपि धातु प्रयोगे ० स्नानादः ऽदं न मम-
ति पुरुष इत्यध्यवसायः तत्र दृष्टः ! प्रयत्नः प्रत्यक्षादि जनकत्वार्थः स्वकीयद्रव्येन ममेति नानात्वं संभवोत्त्रे दाहकारकं कृत्या एव मम
नो हि त्वित्यध्यवसायोऽनुकूलायाग इत्याह सकल्पोवेति ० धात्वर्थोपवेम । त्यवृयाद्वा त्वनतार्थादवेतियाद्व तु प्रमादिक एव वा
त्वमनायत्वेऽपि प्रकृते प्रत्ययोर्व्युत्पन्ने धात्वर्थसकरमात्व संभवेनानुसंगते प्रयत्नस्यापि मप्रेषानुपपत्ते श्वेति तदभावेति
108 भावनाभावे त्वर्थः स्यादद्वैतिनां किं कामिमतामिति यत्नयुः शामेव त्वनु सयोगाय वर्थ इति तदनिवेकासिद्धिः यवत्वयक्षेमसर्वे स्थिते
तनकृत्ये पक्षभवाः एतत्पक्षे तु वेतनकर्तृकेष्वपि वहुसुजुलोत्तिगच्छतीत्यध्रोक्षन्वे हतीत्यादिषु धात्वर्थानुकूलप्रयोगेरसायेदा स

कभावनासंभवः निर्विशेषः आत्मकल्पेषु आख्यातेष्वविशेषः व्याप्तिवादः प्रथमदर्शयन्ताख्यातं तत्तत्र भावनास्मि धीतिनिपमेव्यामिमिवाः
डमेयेति प्रयत्नस्य देशकालानुगतमित्यर्थः उदासीनत्वमपि विच्छेदे ऽभावः कुर्वद्रूपत्वं सहकारिविरहे कार्यजनकत्वमपि यावत्
प्रयत्नसत्त्वमपि हि चेष्टासंयोगादिजनने नैमित्तिकत्वे यत्नसत्तेति भावः ह्रादीतितथा च पूर्वोक्तसिद्धान्ततेति प्रयोगानुपपत्तिरिति
भावः इच्छायत्नौ नात्मनिकविरोधः नाहं जानामि इति तज्ज्ञेत्रेति तत्रैव मतः इत्यर्थः अभिधायास्तु तस्य भावनामाह भावनामित्यर्थः लि
ङादय आहुरित्याख्यातेन माहभावनामित्यानानुकूलव्यापारकृत्याया आर्थभावनायां लिङादिप्रतिपादनाद्धि रोधः न्या
श्रयः कृत्यस्य धात्वर्थक्रियाकाद्यनुकूलव्यापारकृत्याविज्ञप्रयोगादे धात्वर्थोद्देनेन भावनायां घापि न लक्ष्यतेनो भामपि
भावनात्वात्तथापि सर्वधात्वर्थसामान्यलक्षणं न्यायेन भिन्नानुगमस्ते सर्वधात्वर्थानुयायिकत्वेति नाय वनियार्कतरेतीना
ख्यातविवरणान करोति भावयतोऽन्वयीयत्वात्तदर्थ एव भावनेत्यर्थः विवृतमिति कथं मानान्तरसिद्धमिति प्रश्नयत्यामाह
मानान्तरकृतयत्नदानयागादित्यागानुकूलत्वमभेदात धात्वर्थमात्रातिः प्रतिविधादिकृपायां त्वावच्छिन्नाधातोर्न्यायस्य यत
नुकूलत्वावच्छिन्नाप्रसयस्येत्यर्थः तथा वा न्यायस्य दानानुकूलात्मा भावना किं कुतः प्रदुष्यति धात्वर्थ एव भावनेति कथं भाव

2

नाख्यं धात्वर्थस्य करणत्वमिति दोषो नेत्यर्थः मतदोषस्य विषयमतभावनायामाख्यातस्य मुक्तिः एतदेव विवृणोति एतदिति आख्या
यात्मकत्वहेतुः सिद्धमिति अन्योन्याद्यनुकूल्यव्यापारत्वेनाख्यातोपस्थाप्यमित्यर्थः सर्वधात्वर्थानुयायित्वेनुभयप्रमाणपरितयाहे
तिप्रत्ययश्च अनुभवंतिप्रत्ययस्य विषयीभवंतीत्यर्थः धात्वर्थाद्भिन्नलक्षणमाह तच्चेति तत्सभावनायदवाच्यत्वेहेतुमाह तदेवेति नामविनु
भवनाश्रयस्य तदुत्तोकरोतीति ज्ञियामात्रेण न कश्चित्तु फलेनाविना भवत्यर्थस्य कर्तैव करोते: कर्मजायतइति ननु धातुप्रत्यय
समभिव्याहारप्रतीयमानायाभावनायाः प्रत्ययवाच्यत्वमेवेत्यत्र किं नियामकमत आह तत्त्वेति याकादौ याकर्म्यादौ तत्स्वरूपेणो
109 तिन प्रयत्नत्वादिनेत्यर्थः नियमेन कर्मसाकांक्षत्वानुपपत्तेरित्याशयः किंतु न्यायत्वादनुकूलकृतयभावनामाहुरिति व्यवहिते
नसंबंधः ननु वृत्तियाकं करोतीति विवरणात्कर्मत्वेनैव धात्वर्थान्वयोदृष्टतेन तत्कथमत्र धात्वर्थस्य करणत्वं स्यादत आह
समाहतमित्यत्र तिन्नाद्यन्वयभावनात्वरूपं पदर्शयितुं यदेतियागानुवादेन गुणविधाविति भाषः नैव तु मनस्यागहेतुमन्तः
एनवृत्फलेमेव धात्वर्थइतिमेडुहमतानुसारेणबोध्यं अत एव धात्वन्तरार्थो यो यागः अयत्नादिधात्वर्थीयीत्यर्थः प्रमाणान्तरैरित्यागा
न्वयव्यतिरेकाहिप्रमाणेनेत्यर्थः स्वरूपेण उव्यतेविधिविवरणात् प्रत्र तत्रान्वयवन्तोत्पुरुषार्थसाधनएव प्रवर्त्तनानन्तरयागस्यवाद्युत

मार्थत्वात्रजन्मेकमावनायाजन्यत्वयायोगात्तदुक्तमार्थस्तत्स्वर्गादेरेवभावनायाकर्मत्वंयागस्य तु करणत्वाकरणत्वमित्यर्थः पदद्वयस्थ
मित्वमाधनत्वनिर्वाहितः स्वागजन्यापकारिणुक्तमस्तुनर्थः येनेतिस्वकृयनिर्वाहककफलोपकार्यगमम्हक्तयेनेतेनेत्यर्थः प्रमा
णांमरेतिऋक्रतिमकरणादिसहितावघातादिप्रास्त्र्वेवघांजन्यहृष्टोपकारस्यपादनात्मकस्मित्यर्थः तथापाऽदितिकरणांशेकुण
तादिकंउपमननियात्तनादिकृयककर्तृव्यापारविषयंसत्तफलंछिदादिजनयति। एवंयागोपिकरणत्वान्तुकर्तृव्यापारविषयो
वाम्यतऽर्थः तत्रव्यापारसामान्यावगतौतथावव्यापारसामान्यस्याव्यांतावाव्यत्वेविशेषाकांक्षायाजभावात्स्यागादिनाम
नागत्वेनान्वयोनस्यादितिभावः कुर्थव्यापारेतव्यामितस्यैवविवरणंकोसौव्यापार इतिप्रश्नवः सामान्यतःप्रतीतियाविशेषविवक्षा
ननुप्रयाजादिव्यापारस्यनसाक्षात्फलसाधनत्वंयागस्येवतथात्वात्तन्नपियागस्यधनत्वाद्युपद्देवतादेदेवतथात्वादत आह नैव
नवैतिफलसाधनास्मनाकलोसादनयोरूपलास्मना। एवंचकरणानिष्ठयोग्यतानननैतद्यपोगाऽत्यर्थः नवैतदेहैवकरण्यपि
किंतुसर्वत्मन्नकर्तृव्यापारेयेकंतमेवकरणत्वदपेमित्याह। एतदेवेतिइत्थोभावसाधनेतपेतन्नतत्संपत्तिःकरणत्वमित्यु स०
षाः धात्वर्थातिरिक्तं० प्रकृतिमत्तधात्वर्थातिरिक्तःतत्कारीयामवधात्वर्थानुगतमन्यापस्यनुकूलव्यापारसामान्यभावनेतियर्थ

वस्तितत्तयाव प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्व्यापितदंतर्गतत्वात्कथं तदुक्तिरिति भावनासिद्धिः कथं च धात्वर्थभेदात्तद्भेदस्य वक्ष्यमाणत्वेनासिद्धेः
कथं च तस्या धात्वर्थस्य करणत्वकारणत्वे सामर्थ्यं केनेत्यत आह व्यापारेणानुकूलव्यापारस्य सामान्याभिधानेऽपि तत्तत्फलवाचि
धातुसमभिव्याहारात्तत्तदनुकूलव्यापारविशेषमादाय तदनुकूलव्यापारस्य च फलभेदेन भेदोऽन्यस्य धात्वर्थस्य साधारणस्य भिन्नत्वेनेती
ति॰ नन्वेवमनुत्पत्स्यमानानां धात्वर्थत्वापत्तिरित्यत आह भिन्नेष्विति तेषु तयेषु तत्तदनुकूलत्वेषु॰ भावनात्वेति॰ अनुकूलत्व
लक्ष्यानुगतधर्मेणोपात्ताने कार्यमित्यर्थ इति भावः कारणत्वसामान्यं कारणत्वत्वावच्छिन्नकारणत्वं न त्वसमव्याप्तधातुफलभेदादिना
भावनायजेतत्यादिकामः स्व अनुकूलत्वानुकूलव्यापारो यथा योगो योगेति न तदुक्तिरिति भावनानामसिद्धिरित्यत आह अयं चेति घटकं
धात्वर्थानुगतैकभावनानामसिद्धेरित्यविशेषः प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्धात्वर्थस्य साधारणीभावना नक्षवती स्थिरत्व त्वर्थः तदुक्तिरि
येत्यायन्यापि घर्षणत्वविशिष्टव्यापारत्वेनानयजित्वेनैवयागस्तदु॰ संकल्पादितु॰ कुत्र यागस्याख्यातेन भावना लक्षणया निधानमति
110 आह यजिरित्विति॰ यागानुवादेन गुणविधौ यागस्य कर्मतापाःफलेपगाविधौ च करणतापात्तत्वात्समपनुपपन्नेनाहि यागएवयागं
करणत्वेतत्करणकोऽवान्तरव्यापारोऽभवतीति भावः ननु तावता प्रकृतिप्रत्ययार्थयोस्तथात्वेति केपितदुक्तिरित्यत आह संकल्पयपादिधात्वर्थानि केनापि

ह रत्याशुं कराहन्धात्वं तगेतोति न स्वभावनाकृयमेकल्यादेः धात्वं ततोति धेयतेपि प्रकृतिभ्र तथा तर्धि समतन्न कमिकरणत्वेयाद्विरोधा
द्दिष्टापत्तिरिति भावः मन्त्रान्तरे प्यु वमेव त्याह यथेति अकृतापि करणमुपमकरेति न चवेति सूत्रार्थस्तु कर्मभूदा धात्वर्थ
थामिति यावतम्भावार्थाभावनार्थात्तदवच्छेदकाम्यएव क्रिया आख्यातार्थः प्रमायेत हि यस्मादेष्टोर्थः धात्वर्थो विधीयते यद
न्यगिति रूपमन्नि कर्षादिति प्रयोजनं मतिनिषिद्धमदमङ्गवसिद्धान्त एवं यक्षयोः प्रागेव दर्शितः॥ ॥केदनासूनदारमेः
तस्य त्विति अत्र एवं सौत्रार्थः तेनाक्षेयकृयानन्तरमोतिहन्नावतत्त्वं तं अपूर्वो त्वंश्रुतमन्यथानुपपत्त्यैवावपूर्वेणैवापूर्व
स्यमिति राफलेकथमुपगीति अतो यथादृक्स्यैव श्रुतान्यथानुपपत्त्यासिद्धिर्नेवापूर्वं तथैतयाहा अपूर्वे यो निनयोगोऽ
वे गि अवेवहितरूपेष्वति त्वाभावादन्यथासिद्धेति भावः शक्तिरिति शक्तिमतोरभेदादव्यवहितरूपशक्तित्वापत्तेदन अत्र वचनरं
यन्यथासिद्धिनिरासः व्यापारेणाव्यापारेणात्तदभावात् कथनाहि यागसाफल्यसाधनतापत्तिरिति साधुस्माकनकाटि
ति कल्पनावन कल्पनो यादनेनापूर्वमिति कल्पनागौरवादिति भावः प्रमाणाविरोधस्य यक्ष द्वयोरपि व्यक्ति व्यवस्थितथा रामः०
नं काष्ठाद्ध्यपि तुल्यत्वात् प्रमाणाविरोध्यपि द्विके कल्पना कथं प्रमाणविरोधे तदवस्थैव भवेदित्याह विनष्टस्यैवेति सिद्धान्ते प्रमाणे

वि देशोपयोगिहतयोपानास्येतिवद्वक्षिद्वीचनेकाष्ठादीनामित्यादिपदेनसंक्षेपात्यमुक्तिः हाएभतिजनकस्यपूर्वानुभवस्यग्रह
णं ज्ञातव्येति शक्तुपलक्षणायत्रैवेति आत्मादावनुभवमात्रेरूपसंस्कारोदयेतिभावः ननुव्यापारीतिकिं नष्टे कथमपूर्वादे
रवान्तरव्यापारतादृशव्यापारीसापेक्षत्वात् घातपातयाः तत्राह एतनदेवेतिसाधनेसाध्यमानत्वेसतितत्फलसाधनत्वमेवावान्तरव्या
पारत्वेन तु साधनाश्रितत्वमयोगाक्षलावकारार्थः यद्यपि ज्ञानावोकोष्ठाश्रितत्वमप्यस्तितथापि तदप्रासंगोयदोगदु
रितानस्यैमप्रक्रियेति अपूर्वकल्पनाप्रकारमाह तथाहिउच्यते आख्यातेः हि पदेन घमपूर्वं विक्रियतम तोस्य नंतरमपेक्षायामिति ति
षः अपूर्वकरणप्रकारस्याज्ञातत्वेनेति कर्तव्यताकांक्षायामित्यर्थः ततेः ति एतत्वापूर्वान्तरं कल्प्यतमतयानेनसंबध्यतेविषयी
कृतस्य उंडयहतस्यनत्वरूपयोनिक्षणिकत्वादितिभावः तथावो नस्यपूर्वाजनितोपकारत्वं प्रतिज्ञातिवोध्यनेवैवमंतिकिंपरमा
पूर्वेगोतिवाव्यफलसाधनंतावोधयर्यवसानो न्तः कथंभावाकांक्षायामंगान्वयात्तत्पर्यवसानस्यवफलापूर्वकल्पनाविनानुपप
त्तेः प्रथमेत्वकल्पनात् पश्चात्वंगोरसाहित्यामितिकर्तव्यताकांक्षयासतीपूर्तेदतितासिद्धार्थमुत्तरापूर्वकल्प्यतमतस्यपूर्वं द्वय
तिरुद्धः अतएवसमवैवाधमाणामपूर्वाणांत्वसमानाधिकरणांतपिष्यते एवमर्थसाधारणोपनात्काकविद्विशेषमाह० दर्शीति०व

स्त्वद्यवन्निभ्यां कल्पभ्रुकपक्षान्तर्गतदर्शपूर्णमासगताभ्यां समुदायाभ्यां आग्नेयादियागत्रिकसमुदायावच्छिन्नाभ्यां दर्शपूर्णमास
पदवाच्याभ्यां युगपदिति० एकैकत्रिकस्यापि मध्ये एकैकतयायोगायदस्यांतमभवः किंतु त्रिकद्वयस्य स्पर्थः अपदर्थः दर्शपू
र्णमासपदवाच्यसमुदायद्वयावच्छिन्ने द्वन्द्वान्तस्याहित्यावच्छिन्ने फलार्थजनकतायाः प्रतीतेः साहित्यस्य वाऽर्थत्वं विनानुपपत्तेः
समुदायार्थं द्वयकल्पनेनेति पौर्णमासस्यविकारतो नु समुदायस्य कल्पनसाधनत्ववान्निकार्येनिराकृतं न तु समुदायस्यावच्छिन्नत्वेन
त्रिकद्वयस्येति न न द्विरोधः नवोत्त्यर्थं चैवसाहित्योपपत्तिः तत्कल्पना पाश्चतत्कल्पनो न्तरभावित्वादित्याह तदिति० वस्तुत
स्तु पूर्णमासस्य पूर्णमासस्यापपजेतेतामावास्यायामामावास्ययेति तत्र समुदायावच्छिन्नसाधनतायाः किंचित्कार्ये निरूपितत्वलिं
गदर्शनवत्त्वाद्दर्शपूर्णमासाभ्यामिति समुदायार्थमेव फलार्थत्वं बोधयति तथा कल्प्यते इति नोत्सर्गैरर्थत्वे अर्थी सिद्धि
ति एवं यथाश्रुतं तथैवार्थसमञ्जसमिति पदेन तन्त्रं यस्यापि छत्रात्वापूर्णमास्यां पूर्णमास्यापपजेतेतिवाक्यपर्यन्तं यात्समन्नार्थी प्रत्या
ख्यानमदेयम० उक्तार्थं स्वरमार्थत्वस्यान्यथासिद्धिं निराकर्तुमाह० यदि पुनरिति० आग्नेयादीनां प्रयाजादीनां फलार्थत्वं ग्रन्था एम०
द्वयवन्त्वेभ्यो यागेभ्यः फलार्थत्वेनात्र तात्पर्यं वाक्यं न वाच्यैतत्पौर्णमासान्तं तद्युयकार्यत्वं संभवतीत्यन्यानुपपत्त्यर्थं गिषडितिगौरवस्यादि

त्यर्थः अग्नीषोमीयस्यैव कल्पनाप्रकारमाह तथेति संहत्य· मिलित्वा प्रयोगा वचनेन संहितानां प्रधानोपकारकत्वावगमात् तस्माद्धि समस्य वत्त्वक
यतन्त्रं: क्षणिकत्वेनासंभवात् तमित्यर्थः प्रत्येकमुत्पत्त्यपूर्वाणि कल्प्यं तत्रार्थः एवं संहितैरंगैः क्रियते तदाहं तत्र इति अत्र ता
मर्थ्यो दोधनादिषु दृष्टैर्यागतो व्यतिसावप्रधानस्य वहन्तिभिः प्रोक्षणादिभिः संनियत्यैककालैभिरंगैः प्रधानं तत्र तस्य एवं जननानु
कूल्यात्तत्समकालैस्तदुत्तरकालैश्च प्रक्षेपादिभिः तदादिभिः संनियातिकैरारादुपकारकैश्च उत्तरापूर्वोत्पत्तमाण्व एवं जननानु
कूल्यात् जन्यत्वमाह तेनैव प्रधानस्य फलजननार्थं यत्नो यत्वं मिश्राणां यो यत्ता जननार्थमाशेषमुद्दिश्य एकमपूर्वं
ल्पनीयम्॰ कल्पितं वा तन्माय मुख्याकारादिभिर्गिभिः कथमत्र तदनुक्रियेति वा वाच्यं कालांतरभाविफलसाधनत्वेनाश्रुतमप्य
प्रधानं तु यस्यार्थं फलाय पूर्वं कल्प्यते व्यासानां तदपूर्वमनेन कल्पनीयप्रयोगविधेर्वाक्यमात्मनः स्माहि स संयोगं नायकालि
तेनन्यमपूर्वं वैरोपकारस्यापि सिद्धिः तथा वा गाज्जन्य दृष्टोपकारत्वेनैव चोपपन्नावृत्तिकार तदनुसंवाग जन्यमेकमपूर्वं तदाप्नोति
112 मिश्राणामाशयः सामर्थ्यापि कारादुपकारकाणां भेदेन चोपपन्नाविभागमाह· अत्र विनियुक्तयानि प्रायंःऽत्र तस्य पूर्वं जननानु
कूलयोपपत्तौ कथं तर्हि सर्वं सामेकरूपेति कर्त्तव्यताकांक्षायान्नहरो त्वन्नाह एवमिति॰ साक्षात्परस्परयाह्रूयप्रकारेनेदं यान्

र्थः करणानुग्राहकत्वस्योभयत्रसत्त्वादेकरूपया आकांक्षया ग्रहणं युक्तमित्यर्थः अधिकरणमुपसंहरति तस्मादिति० प्रयोज
नत्वरूपानांगीकारे विरुद्धतावेशात्कोनुष्ठाने न स्यात्प्रवृत्तौ कृतानामेवांगानां न्यूनसमसमत्वात् अपरत्र समत्वेन सम्प्रकल्पनाप्रसक्तत्वायु
नानुष्ठानसिद्धिः स्वार्थसत्त्वेऽपीदमत्र यद्वैयर्थ्यं नास्ति यत्र आरंभः फलसंमितः।।।। तानि । ८ ।। है धंगुणप्रधानभूतानि।।।। अयं
धिकरणस्य स्मार्तार्थाधिकाकरणशेषत्वाद्भावार्थाधिकरणेनैवास्याधिकरणस्य संगतिमाह० एवमिति सर्वेषां ध्यानजनानामिति
वृद्धिशब्दस्य न शब्दो धातुवाच्यत्वं संगति धात्वर्थो भावनाभेदानुनिष्पाद्य एवं भेदमित्यर्थः यद्यपि भावार्थाधिकरणप्रतिपाद्यस्य धात्व
र्थगुणत्वं भावनाकरणत्वस्यापवादः क्रियत इति वक्तुं युक्तं तथापि तत्फलीभूतानामेवं भेदस्यानुयायार्थत्वेन प्राधान्याद्धात्वर्थस्य
र्थमेवमुक्तिः नन्ववघातादेर्वितुषीभावादिदृष्टप्रयोजनत्वाद्द्रव्यमात्रार्थत्वस्य स्पष्टत्वाद्यागस्य कथमदृष्टं संप्रतीतेः कथमपर्यवसाय इत्यत्र
हतत्वेति वितुषीभावादिदृष्टार्थत्वस्य लोकसिद्धत्वेन तत्र विधिवैयर्थ्यादृष्टार्थत्वेनैव विधिविज्ञानमित्यर्थः तद्यु० अदृष्टं वस्तु ध
र्मानतः नित्यसाध्यत्वरूपात्ततः सिद्धरूपद्रव्यस्य तज्जनकत्वासंभवादिति भावः नन्ववघातरूपव्यापारविशिष्टात् द्रव्याददृष्टं तामः०
नगीकार्यमत आह तथा हीति० सतीतिशेषः स्वतः सिद्धस्य तन्निवृत्त्या अवघातादिधात्वर्थानित्यत्वात् अन्यथादृष्टस्यादृष्टार्थ

त्वेऽत्र अदृष्टद्वयमिति द्रव्यविशेषणीभूतावघातादेः ब्रीह्यर्थत्वेन विधिविषयादवघातस्यापि द्रव्यगतादृष्टोपकारजनकत्वादिति भाव
एवं पक्षमनुपसंहरति तस्मादिति। ब्रीहिनिर्यजेतेति यागसाधनत्वेन विहितब्रीह्युद्देशेनावघातस्यापेक्षिततुषविमोकोपकारार्थत्वे
न विधानान्न्यायाकल्पनमनुपपन्नमिति गीतिनद्धितीयाश्रुतिमतो न ब्रीहिविशिष्टावघातविधिरिति सिद्धान्तमाहुः तस्मादेवमिति। अत्र ब्री
हिशुपन्नादृष्टं ब्रीह्यर्थत्वं वैमित्यपाये कपुरोडाशप्रकृतिभूतयागीयकारकेन नन्ववश्यापेक्षिततुषविमोकार्थतया लोकत एवावघा
तप्राप्तेः किं विधिनेत्यत आह नियमेति। अवघातवत्नखविदलनादेरपि कदाचित्प्राप्त्यावघातनियमासिद्धेस्तदर्थो विधिः
विधीयमानस्य च नियमस्योपकारेण दृष्टसंभवतीत्यदृष्टं कल्प्यमिति भावः। एवंपक्षे त्ववघातादेरदृष्टमेकं फलं किं विद्वादव्यवधान
सिद्धेस्तत्र ब्रीहिनियमादपूर्वमित्यदृष्टद्वयापत्तिरित्याशंकते नैवमवघातादेः एवं सत्यनपेक्षितसिद्धान्तकोटिसिद्धिस्तत्राह
दृष्टार्थावघातेति। अवघातादेर्दृष्टार्थत्वेन तन्नियमः यदपूर्वं दृष्टार्थमिति न विरोध इति भावः। यद्यप्यपूर्वं नियमान्नादृष्टं किन्त्ववघा
तादेवेति मतं तदापि न तस्य समुच्चयत्वं किं तु दृष्टवितुषीभावस्य तदुपायान्तरदोषः। स तत्र प्रयोजनीभूतादृष्टाभावात् तस्यावान्तर
तियादनादिति ध्येयम्। प्रयाजेनं ननु एवं पक्षे यवसाध्यप्रयोगेऽपि ब्रीह्यर्थावघातस्य प्रयाजादिवदनुष्ठानं सिद्धान्ते नेति एतत्त्वा

1B

र्थस्तु॰ तान्याख्यातानि गुणप्रधानभूतानीति द्वैविध्येनार्थेषु नियुक्तानि ॥ कर्मणा चेत् कर्मणा दर्शितत्वे प्रयाजवद् गुणादृष्टोपकारित्वम् एवौ-
कर्माणि सिद्धान्ते नोक्तानि नेहोदाहरणानि रूपसंगतिमाह प्रकृतिं न नु हितो यथा द्रव्यसंस्कारत्वावगमात्तथा प्रधानकर्मत्वं सदृष्टस्वत्वात्
९२ नर्थवैतिफलीभूतव्यापार्थी द्वे भेदामेतु यथा यागानां स्विवादस्मा व्यायामाततमाप्नुक्रतेयत्रयपीति ॥ अत्रं मुरुकानिः सिद्धा-
न्तिमतमतिशेषः पूर्वपक्षिणा गुणकर्मत्वमानार्थीकारात् प्रधानकर्मत्वमेषु कर्माद्वारा व्यापारवावर्धमानवत् यैकादौ द्रव्यवि-
कीर्णेनोत्पन्नं त्रयणीयेतेन स्मृत्वे ष स्मर्यः कर्मणि द्रव्यविकीर्णेन दृष्टोपकारित्वम् उक्तं तु मिथ्याते तत्र गुणकर्मत्वामि त्यर्थः
कीर्णेन गुणत्वं त्रयणीयते न स्मृत्वे त्र स्मर्यः कर्मणि द्रव्यविकीर्णे तेन दृष्टोपकारित्वं तत्प्रधानकर्मलक्षणाह त्रयं सम्पन्नं दमिति॰ पूर्वपक्षिणा सिद्धान्ति
तया येन द्रव्यन विकीर्णेन तानि प्रधानभूतानीति प्रधानकर्मलक्षणाह त्रयं सम्पन्नतादिदमिति॰ पूर्वपक्ष्याक्षिप्तं सिद्धान्ति-
नं प्रत्याह यदि तमाशंकाद यैनितकत्तुमित्यर्थः तथा च पूर्वापि कारणान्त लक्षणाह त्रादयान्ततः प्रतीयमानार्थमुदासेन तामर्थथेक-
यनार्थमपमार्थमस्तिभावः स्व्यगुणानामिति द्रव्यागत्वमित्यर्थः तथा च पूर्वापिकारणान्त लक्षणाह त्रादयान्त द्रव्यदेवतानन्तरमेग
स्कारकत्वमेव गुणकर्मलक्षणमिति भावः लक्षणाद्रूपमिति दृष्टोपकारत्वं तद्भावरूपमित्यर्थः नागुणोऽतिनागुणांशकर्मत्वं स्वम॰
व्यवस्थापकमित्यर्थः तेन अपूर्वमदसद्भावप्रतिपादितमितत्वे न उपक्षिप्तेकथितेन तथा च पूर्वाप्रतिपादकगुणकर्मलक्षणात्

ष्टोपकारीत्वं तत्र विवक्षितमितिभावः लक्ष्माणामित्युक्थ्यसंस्कारकत्वगुणकर्मिभाषा न्यलक्षणामित्यर्थः ननु गृहीतीयाज्ञानीमत्येगृहस्थपुव
यक्षंसमवरूप्याशङ्कायामाह अमेति नेत्विता पतितागुणकर्मत्वलक्षणमित्यनुषङ्गः लक्षणाशेषविकाश्रकृत्यर्थसूत्रा ध्यत्वबोधयतीहिद
तीयासममभिव्याहृतत्रियानिरूपितत्वबोधयतीक्रियायामुद्गणत्वबोधयेन त्वबत्वस्याः साधनत्वबोधकत्वादित्याह अमिवायो
तिमर्थत्वेनेति वेदे व लजाम्नत्वाविशेषाः शिवेड कान०म यएकादृ०वल्वजानामिद्धत्वयावत्साध्यत्वमितिभावः संस्कृतितस
कर्तोहोमेन नाशात्तहोमसंस्कार्यत्वनिषेधत्वत्वादितिभावः ननु घटंकरोतीत्यादावसिद्धत्वयानस घटादेर्न साधनत्वमिति
तुल्यापत्तिवारणायाह साधनत्वविवक्षितत्वान्नत्वादघटादेर्हेतुत्वमितिभावः अवयानादित्याद्यर्थमाह दृष्टेति तथा च दृष्टार्थत्व
मेवगुणकर्मत्वलक्षणमितिभावः आवाग्रयोगाभ्यामेकत्वानुकूल एवेत्याह प्रयोगाद्वेति गादृष्टः सद नैनुकारीत्यथापुत्र
मित्यस्यार्थमाह पश्येति अनेन लक्ष्यकार्यत्वशङ्कायाकरोतिरिमितानोष्मितेति ॰ डमयानुगतमाध्यत्वमाक्षुत्वमानमेवक
44 मैत्वमित्यर्थः ननु तर्हि साध्यकर्मसेवानुभ्रामनस्यान्नयष्टथागीतिवेत्त अत्राह वाराणार्थानामीभिनतड्गीसहचेणानमीरावक
वारयतीत्यन्वेक्षितस्याजस्यान्तरयादानसम्भूयाकर्मसंत्यायावावोवावः साध्यत्वमात्रस्यकर्मत्वमाराेवकस्याप्येष्टसवधामावावि

ष्ठत्वेनयाथात्वात्तुस्मादानत्वेस्मादनः कर्तुरीप्सिततमं कर्मेति ध्यायवश्यं वा वाक्यं वं वमाणवक सो प्सिततमत्वात्कर्मसंज्ञैव । प्सिततमात्र
स्माग्नेयादानमन्त्रेति दृष्येक्षस्मान्नाहकेतथायुक्तमिति सूत्रमायमध्यक्षमिति निर्मलमिति प्रयोगमलत्वा घाकाराम्नेनेनूल
तप्रयोगः स्यन्यमित्यर्थः यस्येतिहासमानाधिकरणेपनेमाध्यत्वोपलक्षितेमाधनत्वमित्यर्थः तदेवमाध्यत्वमेवद्वंद्वसिनहोति । अविष
यकमुद्देश्यत्वमप्रोषित्वाद्वुद्देश्यतापाश्चेप्सिततमत्वमतरेणसमवादितिभावः प्रमाणेनतरेणसमीहितत्वेनावगतंप्रति अम
प्रमाधनत्वमेवविधिवोध्यंनतुसमीहितत्वमयीतिशोकतेनन्वितिनस्तकृपतः समीहितत्वंविधिगम्यमितिन्तु स्वविषयकेच्छयामा
धयितुमिष्टत्वंतत्रमाध्यत्वांशोद्दितीयायामः उद्देश्यत्वंकृतिनिरूपितविधिगम्यं अनीप्सितमाध्यत्वयाक्रियायाविध्यसमवादि
तियदीहतिकानामेत्यादिनासन्नेनित्यत्रमाधनत्वाविलत्वर्दंयक्षस्तुत्रंपरीहातिसन्नोनाप्तिर्विविधोधात्रत्रलक्षणा
नतुप्रकृतेगत्यर्थः अत्रातिवलेनद्वितीयाकृपवावकवलेनप्रयाजेनपूर्वपक्षेवानुमीमांसादेहुविरूद्वावपिकपिजलाधिक
रणोन्यायेनतिसृभिरेवसमागः पवानामेववप्रोक्षणमितिः कृत्वार्थकः धर्ममात्रेदृष्टोयकारहितस्यातेप्रमाणतद्रूपमधावक सम०
मेवस्मातदृष्टोयकारस्मानिवृत्तेरितिपूर्वपक्षः ॥ भुक्तातप्रस्त्रवीत्युत्सकोयाज्यावद्वेतानिधानत्वात् ॥ ॥ प्रागितिहोमप्रमा

नविशिष्टेत्यर्थः॥गुणेनेनिमित्तहार्थेन्तीयाः॥अभिधानात्मकंत्वंचनामित्यर्थः॥आत्मशब्दःप्रत्यगात्मवाच्यनामधेयस्वरूपविकारेणोत्तमगुणा
कर्मतायवाद्यस्मिन्नानाभिः॥जगत्प्रकाशनार्थानीतिगुणकर्मत्वेयथयत्रिकथंनंत्वादर्थ्यात्तूदेवतास्वरूपार्थत्वात्तत्त्वगेरुणांतत्तुगि
त्वांजेनेतित्रिवेवंप्रयाजशेषेणाहवीष्यभिघारयतीत्यत्राग्निरत्नीयाङ्कोतिवत्लाकुंवस्यगुणात्वमेवस्यात्तत्प्रधानत्वमितिगु
णंतुत्रमेषवशाद्देवलेनप्रतिपत्तिकर्मत्वेनास्यर्थविगमातः॥हदृष्टार्थत्वमात्रेणप्रकाशनार्थत्वेलिंगादेवप्राग्निसमवेतत्वे
सिवेयथ्यात्तालिंगादृष्टेनमप्याह॥एवंचेतिमहेन्द्रदेवत्यामहः॥याज्ञविशेषस्थितंमंत्रमेवमः॥अग्निसमवायिनामूढादानित
पिधिशुद्धेनैवविधिवाक्येनतत्राद्धेनैवनियमेक्षुद्रायेदमित्याद्यग्निनायेषुप्रत्यवत्वविधीष्टेनतुत्त्रनुतेवंधर्वोधकप्रमा
णाभावेलिंगमात्रेणविनियोगात्वंयोगात्वतथमुत्वषिस्यादनआह॥मन्त्रेनेतितिअग्नीषोमदेवत्येपशौतत्वद्यमेप्रथमोमन्त्रो
तिमंत्रोपयालक्षणाप्राग्नीषोमौप्रकाशयतीत्यर्थः॥प्रथमोजनतद्वेयक्षेत्वर्षः॥सिद्धान्तेनेतिसमष्टमेव॥हेत्वार्थमात्रा
शास्त्रयोः॥सत्कारत्वदेवतामभिधायकत्वात्॰ अग्निर्देवतादियातामंत्रवदितितत्वेवपक्षः॥ ॥विधिमंत्रयोरैकार्थ्यमेकमन्त्रा
115 त्वा॥ ॥अभिधायकत्वंअनुवादकत्वंनमानशुतिवदर्थानितत्सतोनामामात्रमंत्रोव्यर्थत्वाद्धर्षाविति॥देवाभ्यासायाभिर्यजेतेदत्तादिवज्योगा

न्नाभिः सर्वतो गोपतिः सहेति मंत्रः अस्यार्थः याभिर्गोभिर्देवानुपजनैर्यजते ददाति ता गावो न नश्यति न दूयति न तस्करो दभाति दभ्नोति हिन-
स्तीत्यर्थः न वासां किंचिदंग अमित्रो व्यथिर्व्यथा आदधर्षति आभिमुख्येनाभिगच्छति ताभिः सह ज्योक् चिरं दीर्घं तिष्ठति सर्वतः स-
युज्यत इति तथाहे अग्नीत् इति आग्नीध्रसंज्ञ ऋत्विजः सर्वो धनं अग्नीन् विहर प्रकाशयेत्यर्थः देवानां सदनं स्थानं बर्हिर्दीर्घ स्तृ-
णीहि इति मंत्रार्थः आमंत्रणं सर्वो धनं न्यायप्राप्तं मंत्रे मंत्रलक्षणमनुपलक्षणमित्याशयेनाह यस्मिन् डभ्यं ददृष्टि । पंच आ-
त्रिंशत् आरभ्य न प्राप्नुयादित्यर्थः आन्त्यातांतरैः एतद्यवशतान् बमोदनं निवपेदित्याद्यो ननु गच्छते अनुवंध्या हृवयादव्य-
कयागोद्व्ययागयोः आम्नाता न्नदनु निर्वाप्य कह्ययोर्वा समत्र सविनियोगालंकथविधायकत्वमत आह अभावादिति पुनः श्व-
वणाकृयादिति पुनः श्रवणाकृयादित्यर्थः यज्ञवृद्धादिभिरिति आदिना आमंत्रणादि संग्रहः कथं विविधगन्तेः प्रतिबंधकत्वमत्रा-
त्तुः न ऐतीति यच्छब्दस्य समभिव्याहृतानातमिङ्गावो धकत्वादिभिरिति अतिभावः विधानुप्रायेन्तु ननु वक्तु र्म वे द्यापवाद-
मंत्रणासंबंधाद्विविदशेन वर्षेरागावो धसंभवान्नदोषः तस्मात आह विधेश्वेति एवं निमित्तत्वबोधकत्व यदि स्याद्दा दावपि निमित्तनैमि-
त्तकभावेनैकवाक्यता न तु भेदेन विधिः प्राप्नमेव निमित्तत्व प्रतिपादितं स्यात् प्रयोगनेन संबद्धः स्यादित्यर्थः तु विधिमंत्र योरैकार्थ्ये विधानकृयार्थे

पम०

८८

मंविविधसमयप्रकृये कथावदवत्वादिति॥ ॥तत्त्वोदकेषु मंत्राख्या॥ ॥प्रसंगसंगात्तिदंर्शयितुमाह: न्यायेति अहेतुविषये त्वावमयथास्मे: मंत्रेषु धनं.
शास्त्रसंगात्मेयथवेदप्रयुक्तंस्येति वेदवाक्यार्थविचारणमकथाख्ने तदनुपयोगात्त न यायर्थदार्थकथनम्यापि प्रसंगात्तिरिति भावः प्रयोगका
लत्वमूने न प्रयोगाविषिद्धिविहितत्वमुक्तं तेन विधिवाक्यव्यावृत्तिः वाक्यपदेन। घघोषादिव्यावृत्तिः समत्रकोऽसत्कर्माकर्मातेषु वदन्ता
यकपिंजलानालमभमहत्यादिविधिवाक्यस्य घणे वैदिकप्रसिद्धामंत्रत्वमत्वाद अतिप्रसंगमाह: मांपिकेमिति अभिधुक्तोवैदिका
लक्षणतानमेवान्तप्रयोजनं सूत्रं तु तेषामनुष्ठेयानां वोदकेषु अभिधायकेषु मंत्राख्येति यथास्मत्प्रथमलक्षणोद्दिष्टानां तेषुत्वम्
मंत्राणां वोदकेषु अध्यायकेषु वायपूर्वाख्या मंत्रप्रसिद्धिः सैवमंत्रलक्षणमिति व्याख्येयं॥ ॥इति ब्राह्मणपादः॥ ॥एतद्रू
त्मणोनीतिप्रह्लादणां नीतनाग्योतिशेषमतिशास्त्रेन॥ ह्यतेय द्वाक्षणां निषद्धिविकानीतनराणां वैश्वदेविकयवीगतानि अग्नि
वर्द्धियं वहवीषि भवंति ऐष्टिविकानेव वाहणामा घाघासिकानीतिवाचनिकानि देशे सममेऽदाहरणीव्यतैस्यार्थमन्यत॥ ॥अ
116 नाम्नातेषमंत्रत्वसामान्यातेषु हि विभागः स्यात्॥ ॥तत्त्वोदकेति मंत्रविनलक्षणाद्वयोद्दिष्टसैवमुख्यत्वमिति प्रतियादनार्थमि
दमाधिकारागम्नयंतु हमि मंत्रेस्मर्यदेवताकेहविषसर्वपदोवारोणामाह: आर्षं यम ॥ इति विधिवधाद्वार्यमाणा॥

कास्यपादिः प्रवरा इत्यमानस्य नामगृह्णातीति विधीयमानं देवतादि नाम॰ मंत्रकार्येति मंत्रस्य अग्निपदकार्ये देवतासु काम्यनकरतये मथः
मन्त्रकामे तिरथ यो घणामाहेदं म्तो नुमुपाकरोति तिव वना दूय घो षस्मापि त्तो त्रोपाकरणाम काम्यकाग्नानाग्निर्व्यापकं लक्षण
मित्यर्थः आग्रहे तु दृषयामि मंत्रेति दृषे त्वेत्या दौ गच्छिन मी । ष्याहाराज्ञस्यापि वंदन्व प्रसंगादिति भावः । तेषां अनियुक्तानां मन्त्रधी॰
मं चत्वमसिद्धिः प्रसिद्धाकारमाहः मन्त्रानिति मत्रं समहं.॥ ॥तेषामपवाद॰ ५ वक्षोनपादथवस्या॥ ॥प्रमंगान्प्रगात्तुमाहः वेदनादि
अथ्य वक्षोने तिसमत्वाया न्ते वोविशेष्टैकाधिप्रतिपादकत्वेपि अग्निमीलेपुरोहितमिति अवांतरवाक्यार्थ वक्षोनेनावाने वपाद
दूति व्याप्यस्याए न घवद्व न वक्षत्वा युपलक्षणांतस्यैवमुल्यानपाव्य वव्यायकत्वात्ए तद्व नलक्षणांनगीतपाद्व्यवस्थावन्मत्रत्वे
मैवानः सनिप्रसक्तत्वादितिबोध्यं॥ ॥गीतिषु सामाख्या॥ ना ८ होतीतिनाट होतविशेषणात्तु हि तिशिष्टवत्तु जायत दूति न्या
यादाहृत्मर्पिकरणोक्तादित्यर्थः॥ विशेषतो नुहेतुन्याह कृ यतोश्वि ति॰ कर्कार वन्तो न्यायः कृपानम्वं न त्र स्या घोला मुख्य तद्दर
नामसाम आगितेत्वाशृद्रनो तु मद्रन्यस्यासु न्यन्त्र अगित दृश्यतेः अवतत्तु वाक्यन्ने अगानरे या ठोवाश्विनः स्यादिति तत्र हि माग्नमितेतन एम०
योनक नुपमत आह द्रु हत्विति मात्र पदेन सामस ब्द[illegible]वा व्याविवेकनिरासः तथावत्तदश्ने तु बादर इति भावः नमस्त्राधीतयाम्नस्त्रात

न्यूवीर्यं तथा ॥ ॥ शेषे यजुः शब्दः ॥ ॥ अधिलिष्टेति मध्येऽवसानं हि नामिनत्वर्थः एतत्रकत्वरूपकथनमात्रं मंत्रमानमिति ब्राह्मणाद्याद्रं
र्थः ॥ ॥ निगदो वा चतुर्थी स्याद्धर्मविशेषात् ॥ ॥ संगतिमाह शेषइति मन्त्रे नितुं मामेदादित्यन्वयः विभक्तिषष्ठ्यंतेति विद्वत्कर्त्र्यर्थः
यत्प्रमाणयन्ते यत्रोक्तं कार्यं मन्त्रप्रयोजनं अर्थवशात्प्रयोजनं वशात् लौकिकं मन्त्रसामर्थ्यात्कार्यं लिंगात्स्यात् पूर्वपक्षे वा सा लिं
गाद्दुर्बलत्वं यागश्चयजुषा क्रियतइति तद्वैतत्त्वस्थास्मै नैवविधिनिर्दुष्कस्याद्वितीयादिरूपायाहत्स्या आभावात्तथापि मंत्रा सर्वा
स्यैव मंत्रलिंगाद्बलवत्त्वं नतु ब्राह्मणात्स्यात्सामिधेनीध्वः स्वरूपद्रव्यलक्षणात्मोहुर्वलं आम्नानत्वादिना शिक्षाकारादि
करणेषु ऋक्त्वस्य यजुष्ट्वस्य तेनानर्थक्यं प्रतिहतानां विपरीतबलाबलमिति स्यात्पिन विषयत्वतिभावः एवमावद्युपसू
त्रविधेर्निगदेषु बाधशंका इदानीं लाघवमहत्त्वस्य प्रयाज त्वविधेर्निगदेषु प्रसक्तिरेव नास्तीत्याह आश्वेति लक्षणमर
ति नियतसामर्थ्यरूपधर्मि गीतानामपीपेक्ष्यानियमरूपधर्मसाचेतानां सर्वस्यकल्पने लाघवादित्यर्थः हृष्टोद्देशमकांबलाघवा
दित्यर्थे अनुवादमतिङ्याश्च त्वविधिस्तु त्यर्थ इति भावः ॥ ॥ आर्थैकत्वादिकं वाक्यमाकांक्षं चेद्विभागस्यात् ॥ ॥ संगतिमा
ह ऋग्गीति यजुः परिमाणाएतावदेकं यजुरिति यावदिति यावत्सयदजानंतरपदसमर्हः एकप्रयोजनं प्रयोजनमहं नैकार्यप्रतिपादक

117

मित्यर्थः तथा च वाचवृत्तोपजुष्टं नो संभवप्रयोजनीभूतौ कार्यप्रतिपादकत्वं ग्रावत्ताभेकवाक्यतेति यथा घन्न यथाश्वमेधे एकस्मिन्नपि वाक्येर्थ्यो
नेकत्वेन्न संभवात्प्रयोजनभूतस्त्वर्थो निर्वापादिर्दृष्ट्वा मादिश्चेकस्मिन्नत्रैक एव विशेषणां बुधिष्ठः प्रतिपादः तन्नासंभवः विभा
गोविच्छेदस्याकांक्षाक्षाविरहे तोकांक्षमिति तु अर्थैकत्वं तत्र योव्यतेन लक्षणा घटकं यथा भगवाविभज्य यथा वाविभागमकांक्षितम
त्वयोः प्रमाणकांक्षाविरहेणाकार्थप्रतिपादकत्वाभावेन न घटाद्दृष्टिप्रयोजनासंभवादिति ध्येयं स्यानंतरं त्वादेशस्तु नमदनार्थक
समदनार्थकभागयोः प्रयोजनीभूतैकार्थप्रतिपादकतां किं तु त्वागवशुनैकैकस्यैकैकमकाशकत्वमेवतात्पर्यवशादितिमत त्राम
थाहि आमाय्येतु पावतायदानां प्रतिपाद्यार्थैकत्वमावदेकं वाक्यमितियथाश्वनेवि भागमंत्रयोरतिप्रसक्तममतत्वाहन्नर्थविभ
गमानसाकांक्षत्वविशेषणमितु कंतमात्रं वस्यानंतरस्यादावतिव्याप्तमित्यर्थैकत्वमिति प्रकृतमंत्रानुघिमन्त्रे वा क्यापूर्वः प्रकृत
यानुः यत्र यानिस्वापि तु माहयजुरिति कथं न हि तत्र वाक्यपूर्वत्वं त्वाहवन्नव्यत्वादितिमल्लिंयजुर्लक्षणामेवेतद्दिस्याश्याहएनस्मात्
त्रिवाक्यसामान्यलक्षणमेवेतत्यजुः यदीमात्रवाक्यशब्दस्तत्राहवन्नव्यत्वादितिनलिंयजुर्लक्षणमेवेतद्दिस्याशंक्य ताम्मायापाम एम०
कत्वाद्यन्तमितिभावः प्रमवस्य नतोऽङ्गिनोवीर्हुमाप्रशोहत्ताम्यामप्येतु छन्निर्वपामीतिमोघस्तिन्यग ह्येनत्सर्वांनीतिनिर्वाप

विशेषणाप्रकाशनमनुविनेत्यर्थः ॥ ॥ ननु मेघुवाक्यभेदः स्यात् ॥ ॥ मा कांक्षे वेदितिएवं विधिकारणोक्त विशेषणाभावसम्प्रत्ययेनैकवाक्यत्वात् क्रिय
त्समाधीयन्त इति संगतिः आदिष्टार्थ इत्यादिवाक्यस्थे नाम्ने यदि तो मन्त्रो व सायाकरणो विनियुक्तो दृष्टार्थः वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकाम इत्यप
र्थानन्तरः प्रागीयेनो जैत्वेनासौ कर्मत्वमित्यर्थः अदृष्टार्थत्वमिति रक्षेत्वो जैत्वेनासौ ननुष्ठेयाप्रकाशकत्वात्तप्रकाशनस्यादृ
म ष्टार्थत्वात्तावाद्दृष्टकल्पनेनो रक्तादेवावत्तत्कल्प्यतेन ज्ञानं केवलप्रकाशनेन कर्मेषु जैत्वेनास्मात्क्रियते अदृष्टकल्पनायां दे
स्येहार्थस्य नार्थप्रकाशनस्यापि तदेव निमित्तत्वमिति वक्तव्ये यावदेकस्मादेवोपयत्र बोधनात् एवं स्यादीर्येवकारात् घ्यायल
गामाकांक्षेत्वमपि कल्प्यतो यमिति भावः निष्फलत्वेति अदृष्टकल्पनानावश्यकत्वादिति भावः आद्यन्तसंगीताख्यामेकस्मैवम त्रस्य
भवत्वविनियोगसंभवात्प्रकाशनादृष्टत्वाद्यर्थे स्यानयायात् एवं भावत्रिविशादृष्टा दृष्टत्वावपि व्यक्तिभेदमात्रनु दैवेजा त्सम
यात्रिति सेयं अदृष्टार्थत्वमभ्युपेत्यतावदा इत्यघ्यीति नवादृष्टयो रेकजातीयकत्वसम्भवत्कः तथा समता दृष्टनिरपेक्षत्वात्
कृतैवादृष्टेनोभयोपकारकत्वं भवादितिभाव: तद्द्वदन्तेति यूवान्वितं वि धत्तिमित्यं वमीज्ञविवशादि त्यर्थः न देवा ययादयति दृषेने
नो तिः रूतिशब्देन करणत्वेनोक्तिरिति भावः प्रकाशनादन्यतः प्रकाशनादन्यत प्रकाशनद्वारेविनेत्यर्थः ननु छेदनादावपि द्वारपि यदा भा

वाक्यं कथं प्रकाशकत्वमत आह तन्नेति · कृष्णिमं त्रेय्यर्थैक्यं नास्तीत्याह तथेति स्वरूपतः सम्भवतः ननु सर्वेषां कृष्णरूपार्थैकत्वेनांकांक्षा
रूपिकल्पनीयेत्यत आह कृष्णेति वृत्तुत्वं नस्य वृत्तुत्व प्रकाशमनस्य कृष्णेके त्वेन तन्नुपपन्नेरित्यर्थः भगो वामित्यत्र तु विभागम
त्रेतानार्थे ननु विभागानेकत्वे तात्पर्यमित्याह कुमारेति येन भगोर्थमाह कल्पिकृ विभाग भेदः स्यादिति भावः प्रयोजन मिश्रे ते स्यादेव
मेवाप्रयोगः किं तु छेदने तु माजने वेषे त्वोर्जित्वमतावतः एवं पक्षे सिद्धांते तु विभागेनः कृष्णिमं त्रेतु भागो यत्ने नेतस भागे
षे मकल्पाहत्रिः एवं पक्षे सिद्धांते तन्मात्र सेति प्रत्रेसमे षु यत्समानु पेक्षते यानुल्ये षि सर्थः ॥ अनुष्ठानवाक्यपरिसमाप्तिः
सर्वेषु तुल्ययोगित्वान ॥ संगतिमाह अत्रार्थांतिम त्राथ किं हे अप्रयोगे तवत नु अप्रयाघ्रा लोहाग्निताः जाप्रयाजताग्नि
ताहराशयाहि रायाग्नितावषिष्टाष्टहुतयागद्व्रे ष्टतो क्षराद्रव्यस्याः तयातन्वा आह उपन्नवव क्षुमियासेत्वेषवव उपयातक
वीरहमादि महायातकं वह तवानस्मीति तयाव ब्रास्ररां अभ्रनायापि यासेह वाउन्नवव क्षुमियासे त्वेववउपयातकवीरहरा
दि महामातकं वहत वानस्मीति तयाव ब्रास्ररां अभ्रनायापि यातेह वाउन्नवव एवमग्निरेहं सं वत्विषं वव मग्निलैकिकम् तिसमा
धाद्दतरामाम्नानयात्विते वमादित्यर्थः नन्वाग्नेयीन्यायेन प्रकृतस्य वैदिकस्योपस्थितत्वाद् ब्राह्मणः स्यादिति नयीमाणविशेष

ह्नांशं क्वाह अव्याहारे इति समन्वायेन यौद्गनेनेनेन व्यू:नेन व्यतयानानिषेन्तः अनिवंधन:स्यान विशेषान्नियत:नेनैवरीनिवद्धः नेनै
वानिन:ननुयास्मसर्वार्थत्वाभावे व्याकांक्ष प्रयाक न से ववैदिक तया व्याहारेऽवितन्मन्त्र आह नोयमानो वेति आनंतर्यं हि व्यव
धानऽन्नत्वनयत्वं पूर्वापरयोरविशिष्टमिति त्यांशं क्वाह देशेति ऽत्र पूर्वेक्त ये त्यर्थः एतदेवोपपादयति हितो यस्मादिति ।सिद्धान्तम
हवुद्धीति वुद्धौ विपरीत त्रित्रिलक्षणयधेनि वेदेनेति पूर्वानपि सर्वेषामनन्तरदेशेन मन्नानात्मक यस्य सर्वार्थत्वमिति त्यांशं क्वाह सर्वेति
नहि पुनरान्वान कुंतोन ह्रु तत्र आह वुद्धीति वुद्धौ विपरीत त्रिविषयताम् ... जयाजादेरा यादित्नि को यकारक त्ववाद
हापितत्रैलोय कारकत्व संभवान्नपुनरान्मान मिन्यर्थः एतावते वेमि सर्वार्थतां गिकारे दोवेत्यर्थः वि:प्रमाणकः नियामक अ
याऽन्य:पु वुद्धि विषयत्व क याम्नामन्नि सर्वान्व ये ऽययाद यतिशङ्को नीति विपरीत ह्रा भंगानत ऽयस्थित मभंगानत व्युवहित मेति देव
नगामान यत्पादौ दशादीनाम्नानय नाघन यश्रीनेत्संवद्ध यदेना व्यवधानं वा व्य एवं गामित्य स्मानू यनासं वंधित्वाभावा द्य
119 व धायक त्वाभाव वदिहायि न व्यवधायकत्वमिति भाव:साकांक्षेषु:यत्सो साकांक्षेषु भाष्ये अर्थ वे त्यादिना ऽदाहरणानहेविवा
रादर्शितत्वमाह यन्त्रेति वचनादिति त्रिमिः यावतोति वचनादित्यर्थः यविचे रोनी निर्दिष्ठ ह्नेनवतो:ह्रदं स्पष्टमिपामिरितिहेतो त्यर्थः

यदानिमग्नह्येते नैवेति ग्रामीवी वयतीतिव स्थावनक्रियावद्गुलाश्रवणादितिभावः नदर्थिम्बेतियावक्रियासंबंधिकारणप्रकामानद्वा
रेणेत्यर्थः प्रधानवशादिति अतिप्रधानंगुणोत्कृष्टमिति न्यायादितिभावः नान्यस्यस्पर्शिमामि: पर्यवमानेयेन मोनुसंगामवति
सर्वेषु: तुल्ययोगित्वात् अन्वयकारणासाम्यादिति सूत्रार्थः ॥ ॥ व्यवायान्तानुषज्यते ॥ ॥ अनुषंगस्सायवायान्संगति: स्वतद्
नि: वशी: शीतेमः इयदक्षिणा: श्रोताशीषा जेनाने तनेमंत्रत्रयमिदं तस्यार्थः ॥ ॥ हेयशीतेवायु: प्राणो वा ह्यवा तेन नमामि छन्नं
दमिव वहितामृतानुशासनात्सो धूनं आग्निहृदयाक्षीनियतन्त्रैयीगृ: संगाछ जाय तूपतिर्थ नमान आमिषाफलेन नमामि कृतौ
मितिमंयत्नयगिनेति संयत्नयतित्रिषु वितिमंत्रे गोत्यर्थः एवं त्र संपजजंत्रेरितिमंत्रे तुल्ययोगित्वादिति एवं त्र हेतु ग्रनदा हतां क
घनासंगा इति सूत्रवपनं सूत्रार्थमाह सर्वेवेति प्रयोतनं सर्वत्रमंत्रत्वेमतिमंत्र न्येषनिमित्त प्राग्भेवने आमंत्रणे त्वन्यदिति सूप ॥
॥ इति श्रीमन्नतमद्रामवंद्रा मनतान महै घनायहृतायां शास्त्रदीपिकाटीकायां प्रमाख्यायांद्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः समाप्तः ॥ ॥
मुद्गानंतैकसैमेदः ह्यनानुवंधनान ॥ ॥ अवतं मगतिभिः मान्तस्य त्वादिधानत्वर्थे मेदानुनिया घरवे मेद गसि ह्यर्थ भावाभ्यामि
नरनामरवीविकातां वेयो ह्यानैः तेन प्रम का रवेमत्तिकनेतिविहवेवनंतदनुप्रसंगमेवानान्त्योजनिमल्लसाणादित्यर्थः क

राम०

र्भेदो भावनाभेदः प्रथम इति तिङ्. धात्वर्थभेदस्य प्रमाणं तदर्शयितुं तया भावनाभेदसिद्धिरिति शंकां व्याचष्ट इत्यर्थः नानात्वेतु ध्यानःसा
दीनामर्थैक्येपि प्रत्ययान्तरत्वान्न भावनानानात्वं यथा यो ति. धातु, भाग्निध्यन्त्रानि प्रयुज्यमानानि शब्दान्तराणि तेषु एकवचनं शब्दान्तरात्य
प्रमाणेनाति प्रायः श्लोके व्याचष्टे: कलेति फलनाश्यत्वादित्यर्थः तस्मादिति कल्पनालाघवादित्यर्थः अपमाशयः यथ्युत्पत्तिशि
ष्टैक धात्वर्थविशिष्ट भावनायां वाक्यान्तरेण धात्वर्थान्तरं विधातुं शक्यं तथापि अनेकादृष्टकल्पनागौरवपरिहाराय एकवा
क्यतैवांगीकार्या तत्त्वा: आख्यातभेदेऽपि षष्ठे द्रव्याभावेपि बाधमतूर्वेदिमिनोत्पर्थ विहिवेदि मिनोतीत्यादौ तथांगीकारात् एवं
सर्वेषामुत्पत्तिशिष्टत्वान्न दोषः यद्वा ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेति फलवाक्ये स्वर्गोद्देशेन ज्योतिष्टोमभावनाविधीयते तत्र
धात्वर्थोपि तस्य वाच्यान्तरत्वाभिसंबन्धेन विशिष्टविधिर्गौरवान्नांगीकार्यः तत्रैव भावनामात्रे ज्योतिष्टोमेनान्वय इत्यादि यथा
दयोविधीयते फलवाक्ये यजतिरनुवादः सर्वीय लक्षणो वेति न भावभेद इति वाचकशब्देत्यादाय न भावनाभेद
इत्याह किंचेति भावनायाः प्रत्ययवाच्यत्वाभावे तदेकत्व तदेकत्वस्य न भावेन प्रयोगान्तरत्वं स्यादेतः प्रत्ययार्थलोपत्तेः पुन
120
धा ह्रास्तुकेवलायाः प्रकृतेः प्रयोगासंभवादिति भावः उक्तार्थं व्याचष्टे यदि हीति तेषां धात्वर्थानां धात्वर्थभेदेन अनयोर्यपि धात्वर्थभेदे

नउयादीयमानाविधीयमानाभिघतेतिःविहितापाविधानाग्रेणापादितिभावः तत्तदर्थैति तत्त्वात्वर्थभेदानुसारोतोत्स्यर्थः कृति रूपा
यामावनायाःसविषयतयाविषयम्रतत्तन्द्धात्वर्थनिरूप्यतद्देदादवश्यभावनाभेदःसिध्यतीतिभावःयुगपदनेकविषयत्वा
नादिवदनेकधात्वर्थविशिष्टैकभावनाःस्वित्याशंक्याह निष्पद्येतेति अग्ने इतिपर्वानितरूपवदितियथा क्रूयः स्ववैरू
प्यादिभिर्विशिष्यतेतद्वदित्यर्थः भावना।स्वित्याशंक्याह निष्पद्येत अग्ने इति पर्वानितरूपवदितियथाक्रूयःस्ववै
रूप्यादिभिर्विशिष्यतेतद्वदित्यर्थः धातुभिधात्वर्थैःतथा वानेकधात्वर्थविशिष्टैकभावनाबोधकत्वाभावान्नभावान्तरभाव
नेप्यसिमर्थः हहेनहुमहुपवर्ग्यं लोकपदयोयत्तत्वमौणगौवेकवाक्योयात्तत्वमेकरूपोनेकवैशिष्ट्योहेतुरिति दृष्टान्तवैष
म्यमुक्तं वाक्यान्तरेयात्तत्स्यापिवाक्यान्तरेनिवेशमाशंक्याह तथाहीत्यादिभिन्नवाक्यत्वात्याःस्पष्टत्वादाह प्रकरणेनैवेतिरूप
मिति एकपदरूपश्च अपेक्षयात्वैविधाभावेतुत्वेन स्यापिवाधायोगादाह करणामातेनैयेऽक्षीनिःयजतीतिपदेनदानंहो
मादेः तिर्यैक्षमेवयागस्यभावनाकरणत्वस्यप्रतीयमानस्यवाधायत्तेरित्यर्थः।।फलवाक्येभेदः भावनाविधानपक्षस्यासमस घम०
वदर्शयति उक्तायमागाएवेतिभावनायाःतद्विषयत्वादित्याशयः प्रयोजनं पूर्वपक्षे दानहोमादीनां सर्वेषां प्राधान्यं सिद्धान्ते

121

नुक्रोमयागां ।। तेति सूत्रं तु प्राग्दांतैकर्मभेदो भावनाभेदः कृतानुवृत्तत्वात् । धातुनाकृतं यावच्छेदत्वादिति व्याख्येयं ।। ।। एकस्मिन्नेवं
पुनः ऊनातिरविशेषादनर्थकं हि स्यात् ।। ।। धातुभेदे भावनाभेदस्तद्भेदे तु नेति प्रत्युदाहरणमंगानि ।। विधेरिति । अविशेषेणा
।। कार्यविशेषं विना । एतच्च द्रव्यजुहोतीत्यादौ द्रव्यादिगुणादिविधिरेवविधावतिप्रसंगनिवृत्त्यर्थम् । यथेति । आदित्यान्न
यान् यजति इडो यजति बर्हिर्यजति स्वाहाकारं यजतीति वा समानिराद्यं ते एव तए एवं वप्रयोगाः प्रत्यभिज्ञानात् तस्यैव
यं यजतीति अभेद प्रहाणं तदुक्तं संगतिदर्शीयस्य एवं पक्षमाह । प्रत्ययोशास्त्र । अथैवेति । तोतिष्ठोमसंयुक्ता धात्यागा ज्योती ।
संस्कृतस्य यथा भेदः एकस्यैव संज्ञाद्वयानुपपत्तेस्तद्वदित्यर्थः समितिसंज्ञा वक्तव्येति प्राथमिकत्वेन सिद्धिः शास्त्रैककर्मविधि
समित्त्वदेवता नामधेयं । तन्न यादृदयस्तत्रैव देवतारूपगुणविधायकानर्थकं यत्तर्हि सिद्धांतेपि तेषां नामत्वसिद्धि
रित्याशंक्याह । यदि हीति । तर्हि नामाभेदसिद्धिः क्वापि न स्यादत आह । यत्र त्विति । अधिकारार्था यत्र कर्मनामधेयानि ज्योतिः ।। ज्ञप्त्या
नुवेय कर्मवाचित्वप्रसिद्धमिति भावः । न तु समवपात्रामदेवताकत्वं यागानुगयोगेन नामधेयत्वं समिधं छंदस्तोयपर्यंतेषु
नस्तत नामित्वादिमंत्रवर्णेन वसंतादिदेवतानामपि प्राप्त्या सामिद्धेव तायानित्यसमासाभेदतानान्वयमविध्यस्त्रमवाकस्य गो

णांविधित्वेन पुनः प्रकृतेः स्वार्थस्य मत आह समर्पयतीति आनर्थक्येऽपि विधायकत्वया स्वार्थस्याभावेन दोषः नासामानाधिकरण्यप्रयोगेन नवशून्ये नवि
धायकत्वरूपमुख्यप्रयोगेन नवशून्ये नञ्प्रयोगमात्रप्रयुक्तैकत्वेनाभेदनिर्णये एकमेव विधायकवाक्यं वक्तुं युक्तं एकं दृष्टान्ते
द्वौ दृष्टान्तौ त्रयाणां दिवसानामवकृत्तयार्थवाद इति सिद्धान्तमाह विधेरिति स्वभावरूपं अग्रहणं प्रवृत्तस्य प्रवर्तनं प्रवृ
त्तस्य प्रवर्तनाऽसम्भवादिति भावः प्रवर्तनविषयमाह धात्वर्थेति भावाभावनयोः कस्यासमानपदश्रुता एवकारेणान्वयः यदा
र्थव्यवच्छेदः रागप्राप्ततया भावे एव तत्र विधेर्गौणकारणतावैविध्यकत्वमननुष्ठेयत्वे नैवानर्थक्यम् भेदप्रयोगसिद्धानागृणाविधानार्थक्य
भेदप्रयोगसिद्धानागुणाविधानार्थत्वरूपं पूर्वपक्षहेतुत्रयं क्रमेणाह द्रष्टयति यन्त्रावादिप्रयादिनां तत्र बलवत्त्वरूपं रणोत्तरं विवक्ष
वाक्यभेदादिविधिः कुतो न स्यादिति अग्नेर्हि प्रवर्तनात् द्रोहोति आनर्थक्यप्रतिहतानां विपरूपस्यापि वेः भावविषयाङ्गदर्वीधकत्व
मितिभावः दध्ना जुहोति इत्यादौ संनिहितभेदध्यादिविवक्षणं न यावदादिविधिः कुतो नेत्याशङ्क्याह यद्धि होति आनर्थक्यप्रतिहतानां वि
परीतं बलाबलमिति न्यायेन दध्यादेरवश्यविधेयत्वे स्वत्वाघवार्थमेवविशिष्टविधित्वमपि संनिधिकर्मानुवादायानुमानं तत्पर्यः प्रकृते दाम॰
तु नैवमित्याह यदा त्वितिमत्रवर्णाः मन्त्राक्षरागीतिं तन्नयादन आज्यस्येत्यादिनि अनुवादत्वेन वैयर्थ्यानाख्यावादानावमवेयत्वनिरपेक्षस्या

मासमसमेदकात्वसूत्वनार्थः प्रयोजनं तु सहृदसकृदनुष्ठानकृयेत्समष्ठमेवपुरकसपुनः स्मात्रियोऽयेवंशास्त्रं नात्वत्कमिमोदेकेत्यर्थः कुतः अ
विशेषान्तगुणाफलादिकृयाविशेषार्थत्वामादनर्थकं वा संहितापूदिति सूत्रार्थः ॥ ॥ प्रकारान्तरं पूर्णिमासो हूयावत्तुनात्र ॥ ॥ सा
निमाहेदानीमिति अत्र समयालेष्टु मर्तमहे संस्कृतः युतोडाशोष्टाकपालः अग्नुतः अलुप्तः आग्नेयस्यैकदेशेन नीआ वायज
न्यूजनित्यर्थः तामाग्नीषोमाभ्यां प्राय छनदत्तवानमूढः एवं वयोरामासा आग्नेयोयाप्रयोजाग्नीषोमपाताजयं अमावास्या
यां द्वियोयागो एवोऽत्र आग्नेयश्चेतिषद्वयात्मनायागाः समप्रधानाऽइति समंप्रधानं यक्लयेषां ते ऽत्यर्थः ऽ इति संयुक्तो एतत्सदसम
मिव्याहृतोऽनग्निमित्ते तिकाल्पमं योगेन निमित्ते न प्रमिद्धं नामधेयत्वं यथोत्ताप्याग्नि त्यर्थः कृत्यं द्रव्यदेवतात्मकं वान्तत्वेनोक्त्वत्रहणुणा
काग्निषोमप्रकाशुप्रकोशके भवेऽभिहूत्वा गाजं च ननमसामे पूर्णात्रि सोमासिमसानि स्वरा जोन च ऽत्र हेतिसौमा द्वधत्व दुगाका
ग्निषोमप्रकाशिके आग्नेः प्रत्नेनमन्त्रनेनो मेयी सोमसारीर्मिश्रा वयमितिसौमा एवमुदाहृतेषु वा मेषु मु ये विवा विषयपदर्मो यति
122 अत्र वेति ॥ असंयुक्तो न्यत्रं कार्य विशेषेणाअत्र वहसहुम त्रं वत्तु वीरग्न होमसंस्कृतन्वेना वृत्तः ऽत्र वा यात्र विशेषस्तत्र तमात्र वगीरे
कौतिमत्र प्रकाशुयाग्निसोमकृयेत्यर्थः ए... वंप्रकृतानिकरणाद्वियक्षमुन्कासकलीभूतविरमाहयदेगि आख्यातयत्तियदः अ
वा

वचोहुःयागांतरेऽप्योवावर्त्तापि तु अलंघ्यमर्थमित्यर्थः अप्रसिद्धत्वात् अप्रसिद्धार्थत्वात् एतदेव दर्शयति कालेतिदर्शपूर्णमासकृते त्यर्थः
ऽत्यमोऽन्यत्रिवाक्ये आत्मध्यागोयजतीति समुदायशब्दोऽयं दर्शपूर्णिकर्तृणामाग्निककृतेत्यर्थः एकपदत्वोक्तनया हि बहूनां समु
दायवहारः स्यात्केवलवाक्येषु क्वचिदुक्तास्मिन्नेवफलवाक्ये एकेन यजिकर्मणः यागादनादिर्निर्विकल्पाकृष्यजिसमुदायोहोतादि ना
अन्यपक्षे त्वेकएवसमुदायशब्दस्तद्वचनानुपपत्तिरित्याह तत्तत्पद्यवदिति इष्टिपशुसोमयागानां बहुवचनादिकृतां तानि
दूर्यन स्वाराज्यकामो यजेतेत्येकेन यजिना समुदायाभिधानात् यथा तत्र दर्शेनेत्येकवचनं न तु बहुवचनं तद्वदिहाप्येकवचन
मेव स्यात् द्विवचनमित्यर्थः न तु दर्शपूर्णमासौ तेन नामशब्दौ याभ्यां नित्यक समुदायद्वयाभिधेयो हि द्विवचनार्ययजिभिरिति कृष्णेन बहुतीयजि
मासमाना त्विकर्मणि न तत्या त्रानामत्वे स्येवावाप्त्यानिकनामत्वमेवाभिप्रेतमित्याह नयोरिति आख्यातं तु न समुदायशब्दस्य
कर्मणाम् गयद्वायमतियादने समर्थमित्याह नवे त्यादिबहुनिति अविशेषेणाभ्यां तमेव यागानित्यर्थः पूर्वपक्षमुपसंहरति
ऽअतइतियथाऽप्रसिद्धार्थेन राजसूयनाम्नानेनैवं बहोर्दर्शनात्तथा त्वाग्नेयार्थः नं कथं तर्हि नामधेयस्य द्विवचनांतस्य सर्वयागावरु पा०
त्वंतत्राह नामधेयमयीति सिद्धांतमाह कर्मणां तदान्तरेष्णिमासमासमानसमेत्युक्तयोगिति भ्रमः इमौ विबद्धावस्मात्तीयजतीक्रमविदिति

सर्वे स्येवेति वाक्येन कल्पितविधिकत्वे न मर्थः मंत्रवर्णाः मंत्रवर्णेन अग्निर्वृत्राणि इत्यादिमंत्रवर्णात् आज्यभागांगत्वे किं प्रमाणं तत्रा
ह लिंगेति आज्यभागयोरग्नेः सोमस्य च देवतात्वात्तत्प्रकाशसामर्थ्यरूपलिंगोनन्यथा ब्रूमः संनिधिः कथं तर्हि वार्त्रघ्ने पौर्णमास्यामिमा
दिवचनेन त्राहववन्तं निति वार्त्रघ्नी वृधन्वत्सोमस्येकेनेव पुरोडाशेन देवताप्रकाशनसिद्धेर्व्यवस्थितो विकल्पः पौर्णमास्यां पूर्णि
मासीकालिकयोर्वार्त्रघ्न्योः अमावास्याकालिकयोर्वृधन्वतोर्विनियोगार्थं ननु पौर्णमासीसमन्त्रके कर्मणि अमावास्यासमन्त्रके वनु
त्कीर्तने त्राणामन्ववैविविनियोगोविरोधादि मर्थः तादर्थ्याबाधेन आज्यभागांगत्वाबाधेन त्वस्मिंस्तु ताद्धर्थ्यो दोष इति भावः ननु यागस्य देव
तां विनानुपपत्तेर्यागविधिर्देवताकल्पनीये सामर्थ्यशंक्याह नवेति अव्यवस्थितानुष्ठानानुपपत्तेर्विधिप्रमाणकेव देवता भवतीति भावः
अनेन लिंगस्य स्तुतिमास्यमेति स्तुतीययाकरणत्वेनानुवादात्तत्स्य वसादिरिनैवफलवाक्यादवगतेः यदि हि तेषां वाक्येन यागस्य वि
यत इति वक्ष्यमाणस्यार्थः प्रकारान्तरेणाभिकरणत्वनामसमारंभो निशेषद्रव्यदेवतासंयोगादिति आग्नेयोऽष्टाकपाल इति यागविधायकत्वे
न तच्चैव सप्तम आग्नेदेवतायाः अष्टाकपालेद्रव्यमेव विधानाथानुपपत्त्या कल्पनीयस्मात्तत्र वाक्ये तस्मिन्नेव वाक्ये अकल्पनीये तस्माच्चेन
र्थः अस्मिंस्तु नेति आवृत्तिप्रसंगादित्यर्थः ननु सर्वत्र विधिसिद्धिमावनाशूविधेयाघारा अग्निहोत्राधिकरणे वक्ष्यमाणत्वान्नवाक्ये

भेदस्यांशे स्वाहाभावनेति प्रतीतितत्त्वथान्वयितावच्छेदकत्वोऽर्थाम विषयताया भेदेऽभेदो नामाप्यमेकमेवमस्तु इति तेन विधातव्यमित्यर्थः।
नादृष्टायां सामानाधिकरण्यं बहुव्रीहिणेत्यर्थः तदेवाह तत्समीपवर्ति समस्तपदानाधिकरणो वा तत्पदैकदेशेति अप्रामाण्य समस्तकर्मधारयैकदेशेत्यर्थं
अनेकेति यथा त्रैवाग्निदेवताष्टाकपाल इत्यादौ अग्न्यादिकालत्रयानेकगुणविशिष्टाष्टत्वं यागस्यैकस्यक्तेन विधिना
विधानेन तदर्थाय सैव विशेषणानां विधिकल्पनानानुक्ते तस्मात् इति तेत्यर्थः विशेषणस्य च भुक्ति विधिविशेषः समानाधि
दितिगुणानां वचनार्थत्वात् सम्बन्धः समत्वात् दितिन्याय न विशेषणानां यामस्य विशिष्टस्याभावेनैकविधिनेन तरविधानाक्षे
पादित्यर्थः तत्रापि विशेषणानां तेषां पिडदानीये धर्मविशेषणानां ग्रामकर्मानुवादेनाविधानेऽपि नवाक्यभेदस्तानेयुक्ते तदपि ध
र्मप्रदर्शनमात्रार्थत्वात् इति विशेषणानां ग्रहादीनामुपादेयत्वात्तस्य तेन विशेषणानां यागस्य वा तूर्ष्णीप्रदानगम्यमानमात्र तदसि
द्धयोस्तं अन्यथा कर्मसंबन्धविधानानो गतवैशिष्ट्यस्यैव विधिवत्स्यैकस्य संबन्धविधि इति वाक्यभेदात्। अत इत्यादुभयप्रदर्शनं
क्रियान्वयादिति कारकत्वाभावेन क्रियायां सम्बन्धानपेक्षणादिति भावः अभ्युदितेष्टिनामष्टदशभ्यामपि क्षीरं दध्ना श्रु॰ राम०
लवडुन्तः शियायेन्द्रदेवमय उव्यतेन तविष्णो भवतीति निरुक्त व्याख्यातां येषामपि विष्टमिति विष्णु विशेषणास्य तेन तु सेवेन्द्रेसेवि

नैव सामानाधिकरण्यं अभेदान्वयस्य सूदाहरणं जनस्य द्वादशशतं दक्षिणेति ज्ञेयं अत्र हि नमगो द्वादशशतं दक्षिणोहे शेन
विधीयते शतक्रतेनैव मित्याह अत्रालि त्रि इति सामानाधिकरण्य लक्षणा इत्यन्वयः संनिहितेति आग्नेय देवतास्येति सर्व नाम
र्थेन हि तद्विधानात् सर्वनाम्नश्च संनिहितवाचित्वादिति भावः वाक्यभेदं दर्शयति अष्टाकपाल आग्नेयः कर्त्तव्यः स वेति द्वन्तु
न यक्षणो अष्टाकपालः कर्त्तव्यः स चाग्नेयः कार्यः स च पौर्णमास्यामिति त्रिरावृत्तिर्बोध्या सत्त्वाद्यथस्ते पौर्णमास्यामच्युतः दुयल सि
तेवाक्यं हृदयं प्रकरणमेव महत्तक्रमेणैवान्वये नेतु कर्मान्तर विधानं कृत्यमसंभव नामदेयेवेनादि तिः॥ ॥ पौर्णमासी वृत्त्या पृथग्ज
स्मान॥ ॥ जामित्रिया लक्ष्मसं विधिजामिमदर्शं आलप्पाव हे अन्त्ये अव्यवहितौ पुरोडाशौ आग्नेय पौर्णमासीयो अ
न्तरायुरोडाशद यानाराने लिंगाक्रमामान्यामिति लिंगादेवता प्रकाशान सामर्थ्यात् क्रमः स्थान सामान्य समाख्येति अन्तरायां अदेवता
या आविधानेन तदेय देवता प्रकाशान सामर्थ्यात् लिंगाद्य स्पष्टः अक्रम यः पर्णितिडयाप्रपुरोडाश मंत्र रायजत्रो स्यम् सप्तपदी
ति शेषः विभाग्य इत्वा क्रमः दर्शमेति दर्शमो यान्यादि कारणम त्र त्रयोः देवता त्रयस्योपांशु याजेति विकल्पाभिधानादिस्पष्टः अपि वेति
124 तर्वेक्षेवा एन यज्ञा पग इति तेवत क्रवायामा ज्यामि स्पष्टः पूर्वपक्षमाहतन्त्रोतिष्ठ तत्समाप्य यमेत्स्पष्टः तव्यस्य यैषाभिसम गमा पक्षकाले तु

ह्नसाङ्गेविमिहूत्तेताग्नेताग्नेषार्थेविधानान्तरप्राप्यविषयसत्त्वेनरूपमेहाप्राप्तविषयत्वेनाशंसवान्तराध्यायोधोजनत्वमतिवद्धिधौत्वक्ष
णायाविधायकत्वनिःसंदिग्धमित्यर्थः अत्र अन्यतरो वाक्यवर्त्तमानायदमूत्रः वर्त्तमानबोधकलट्प्रत्ययवशात्तन्नुवैश्वानरं द्वादश
कपालंनिर्वपेत्पुत्रे जाते स्तुपकालायाजातेष्टिर्वैतायस्मिन् जात एतामिष्टिंनिर्वपत्युपसंहारान्तमध्यमानांयदष्टाकपा
लोभवतीत्यादीनां तदेकवाक्यत्वमत्र जामित्वाजामित्वोपक्रमोपसंहारमध्यवर्त्तिनाविष्टादिवाक्यानामपि तदेकवाक्यत्वमेवो
विग्ननगुणतदूदेनविधायकत्वमित्याशंक्य दृष्टान्तवैषम्यमाह वैश्वानरेति पुरुषव्यापारे भावनागुणफलेति अत्र अष्टत्वादिगुणा
स्वग्रहात्ववर्णादिकत्वेनैवविधानमित्यर्थः अत एकमित्यादि एकवाक्यत्वेनकृदेवाजामित्व अत्र वृत्तत्वादितिभावः नहि जामित्वेतोमद
यिमन्यकंवहेतुजामित्वाशंक्याह नामिवेतिनेषां विष्ण्वादिवाक्यानां एतद्विधायकत्वं स्यदंशक्येयोगीतामाहतनितिन्त्विति नवमस्तुदा
यानुवादवादमीनुवादस्यानर्थक्यात्तस्मात्ताल्लोकालविधानार्थत्वात्तनेवैवमुपांशुयाजयदेनोपांशुत्वगुणविधित्वं तत्ललविधे
ज्वेतिवाक्यभेदःस्तिवापांशुयाजंयाजपदस्य रूढ्यैवसामानाधिकरण्येन नामधेयत्वात् अन्यथावृत्त्यसंगीकारेवजो:क राम०
यिहापतोगतिकत्वायत्ते:जामित्वेतिजामित्वोपक्रमादजामित्वोपसंहृतेश्चैकवाक्यमित्यन्वयःवाक्यभेदेपतिजामित्वेमादेषकोत्तेनसे

त्यर्थः। अंतराल्लवाक्यस्य योगाद्विधित्वामकांतमोह। अन्वीनेति पुरोडाशमुद्धयनैहं तर्थे त्यर्थः। तेनावाग्नीयोंतराल्लं संयुक्तः कर्मांतरवि
धिः स्तत्तैवनिश्चितं तस्यार्थः। प्राशित्रमाहरिषितत्प्राशित्रमिच्छति किल्विति ह्रि त्ययमित्यर्थः। विध्यादिवाक्यैककर्मविधावर्थवादानंगानिमा
ह। अंतराल्लेवैतिडयाश्मुग्राणकस्मिन्नेवैवं सतिकुत्रायत्रिः ह स्थानविधिश्चोदहीतिछांदसत्वेन तद्भावेपि साधुत्वोपपत्तेरिति
भावः। प्रयोजनमत्रार्थं ज्ञ्यस्यह।। ।। आघाराग्निहोत्रमरूपत्वात्।। ।। सूत्रेति। अग्निहोत्राघारयदयोस्तन्मध्ये न्यायेन नाम
त्वस्य मापितत्वादित्यर्थः। इत्यादीनां त्वादि यदेनययाहा जुहोतीत्यादीनां संततमाघारयतीत्यादीनां च संग्रहः। होमाघाराविति
होमाश्वाघाराश्चेत्यर्थः। एवमधिकरणोवाक्यैवांभेद यदिहारायतव्यप्रात्ययुक्तवाक्यानामर्थवादत्वमुक्तम्। इदानीं उद्ध्यादिवाक्यानां वि
धित्वस्योभयवादिसिद्धत्वात् उद्धाग्रविविधेष्ववक्ष्यमाणात्वात्। अत्र संभवाद्वरूपविशिष्टविधिरेवीकार्य इति प्रत्युदाहरणसंगतिः।
पूर्वपक्षमूलमाह। नादर्थमिति। पूर्वपक्षमाह। तत्रेति। अनयोः अग्निहोत्राघारवाक्ययोः अनुवादतः अनुवादेनयद्गौणमग्निहोत्रमव्याघा
रात्मकमन्योन विधानत्वं विधानाहीमित्यर्थः। ज्योकव्यावष्टे अग्नीति सामान्यमत्रानत्वेन प्रवर्त्तेनायोगपत्वेन वाविधानायोगात्वमित्याघा
125 यः। अनुरंजकविशेषणाद्वव्यदेवतादि अनिरूपयेत्। अनिरूपणतः संज्ञायां विशेषावगतिमाशंक्याह। नथेति। विशेषावगतेः तस्य पदस्यैतस्य

मरणमनःसंज्ञावगतौ वविशेषावाममज्ञ्यन्योन्याश्रयःइति भावः। गणोविधानं गुणमात्रविधानं द्वितीयश्लोकार्थमाह० अपि वेति अत्र त्वग्नि
होत्रादिसे अयं भावः विशेषनिर्धारणाहेतुरूपायगीतानेविधानंगीकारेद ध्यादिवाक्यस्यापि देवतापात्रज्ञानानर्थवद्भिः स्यादतो विधिवशाद्देवताक
श्रिवणविशेषद्रव्यवाचकत्वे यज्ञानुवादस्यात्तदेवतानस्यपि वर्तमानमपि न्यायगीकर्त्तव्यमिति। अग्नेरवतनः स्वव्यापारेहि युरुषो निपुण्यम्यतइतिना
यादितयः अन्यतोयिद ध्यादिवाक्ये भोयि समुदायेनित्तत्वयोजननु सर्वप्राकरणिकहोमानामग्नीनामग्निहोत्रसालि आघारसे नेतु
र्थं माघारमाघारयतीति मन्त्रविधिः अथवा चतुर्गृहीतेनाज्येन दमन्त्रसाघारमाघारयेतिवाक्येन प्रयोजनार्थवत्तु गृहीताज्यसंस्कारकत्वेन
वाघारविधिरितियोग इति भावः। वाक्यान्तराप्रसक्तिनिहितकर्मभावाग्निहोत्रादिवाक्यस्यानुवादत्वमिति सिद्धान्तमात्मः प्रकृतेति इत्यादिवाक्ये कः
मप्राप्तमाप्राप्तनिराकरोतीति नलीनेद इत्यादिनिराक्षिप्याधानार्थ हुतविषयत्वेन वोध्यता प्राप्तिरिप्सितार्थः उत्तरत्र अग्निहोत्राधारवा
क्ययोः श्लोकव्यावच्छेद इत्यादि। अनेक इत्यादिहोमाधाररूपं तदुक्तं सर्वत्राख्यातसंबद्धे अयमाग्नेयादौ नतो विधिप्राप्त्युपसंक्रान्तः स्या
ज्ञातो नुवादतोरूपक न विशेषानवगमेकयकर्मविधिरत आह यस्यैतित अत्र अग्निहोत्रादिवाक्येन लक्षितः सामान्येन लक्षितः राम०
एवं चान्योन्याश्रयपरिहाराद्धि थवान विशेषस्वैवनामधेयमग्निहोत्रादियदमिस्यादलाक्षितेनिएताव तापिकर्थरूपलाभस्तत्रा

नस्येवेति आदिनाधद ग्नयेवेत्यादिदेवताविधिसंग्रहः क्रियायुदानसविधेः कथं केवलदध्यादिविधानबोधकत्वमत आह स्वरूपेति क्रिया
संबंधरहितमित्यर्थः व्यापाराविष्टत्वात्तथा वषट्कारभावनाविशेषणानन्तर्भूतक्रियायाः साध्यत्वेनाविधेयत्वात्कथं दध्यादिविशिष्टहोमविधे
वेन्नेत्याशंक्य सूत्रमाह यद्यपीत्यादि फलत इति नान्वयित इति आरुद्दध्यादिवाक्ये प्रयाजानन्तु पूर्वपक्षे दध्यादिद्रव्योद्देशेन गुणविधेयाः कथं
विधेयदग्रयेवेति वाक्यस्य देवतायागानुसारोपयोगरूपत्वेन प्रतीयत्वदेवताकत्वेनानुपयोगाद्द्रव्यमात्रद्वारकहोमानुष्ठानसिद्धान्ते तु विक
ल्पेन दध्यादीनामनुष्ठानमिति आग्नेयवाक्येन तु पूर्वपक्षे दध्नो लादीनामवमध्येयमेव देवतायत्वस्यैवाहूतिः सिद्धान्ते तु गुणो लो
पमात्रनिमित्तप्रायश्चित्तं न तु तदोधेन समवानाहुतिरिति तेयं न च पूर्वपक्षे विक्षाराणां मेधिश्च त्वाहुतिरिति वा व्यर्थ त्वविशिष्ट ना
विजातीयक्षीरोद्यनर्थको क्रियाया अनिष्पत्तेरिति तन्नार्थत्व आधारागृहीत्व वाक्यमलयत्वात्समुदायानुवादः॥ ॥ द्र
व्यसंयोगाद्योदनायशुक्लीमयोः अकारोद्यनर्थकोद्रव्यसंयोगान्न हि तस्य गुणार्थेन॥ ॥ हृदयस्यावदानत्वसवधे सृष्टी अग्नेः मध्य
मेऽद्रवा युद्देवतासोमरे सन्नेहाव्ययानेगच्छतानीत्यर्थः कर्मणामसमुदायस्पन्वयः तत्र द्रवापवादि वाक्येषु देवतानां हविष्मा
नाविवियर्वपक्षस्यस्तुकरत्वमानमिपस्यादीनवर्विवादं शीयानिन्दयं त्वस्यादिनागच्छतानीतः हरणमात्रे देवतानां हविर्वाशाधारावैदिक

वेयक्षसमुच्चयात्वमाग्नेयादौ तत्रैव विज्ञानं दर्शयति तदर्थं वेत्यादिना ग्रहणं न द्रव्योद्देशत्वात् यदेवतात्वसमासमांगविज्ञानं समसूत्रार्थः आति
ङत्वादिति द्रव्यदेवतासंबंधस्य याग्यत्वं वैमत्सिद्धत्वादित्यर्थः ऽदेशमूर्तितथा वेद्रव्यमुद्देशप्रकृतग्रहणकमित्वमेव संबंधस्तद्धितार्थस्
त्यर्थः महत्वतीये ति यावाय्वश्थि वीमुनासीरमरुत्वद्ग्नी षोमवृत्तौ ष्वतितृहमेधाछ्वेतिदेवताद्धिकारयदितेनसूत्रेणाग
त्रैव छुप्तस्य विज्ञानादित्यर्थः अनिरूप्यते इति अनिर्णीतत्वविशेषेत्यर्थः यत्तेनेति यजिरित्यन्वयः तत्रैव पूर्णासमुदाय एव ग
त्वाग्निनेतिग्रहणसहत्वेनेन द्रव्यदेवताकेन द्रव्येणापजेनेति द्रव्यसामान्यावगतौ केन द्रव्येणेति विशेषाकांक्षायां षोमेनेति
विशेषविधिरित्यर्थः ननु तत्त्यायां त्ता तीति सन्निहितावाक्येन धारणाग्रहणविधानात् द्रव्यद्रव्यमेवतत्प्रमणी ये तेनन्
सोमस्तस्य धीरयाग्रहणसंभवादिति कथं सोमविधिरत आहयदिति अगत्या लक्ष्या ब्रीहिमिरिति यथाग्नेयोष्टाकपाल इत्यत्र पु
रोडाशमकृतिः तद्व्याप्येक्षायां ब्रीहिणां विधानं तद्वहित्यर्थः ऽन्त्रैकस्तातवैषम्यं प्रकतेन निर्तिपुरोडाशवत् आग्नेयवाक्ये पु
रोडाशवत् आमिक्षवः केऽनेयावनेवनम्प्र ग्रणानतनेऽ द्रव्यकर्मातिद्व्यानानि येक्षायाजनधारणाएवसौ घृतस्येन सहो रामः०
द्रव्यानपेक्षणादिति भावः द्रव्येति कारकाणां क्रियापेक्षत्वादित्यनुमानात्वादितिभावनामधेयमिति एवं च यजेतेति समुदायानु

वादस्यायोग्नदेवप्रयोजनमितिभावः नन्वग्निष्टोमनामकानां कर्मणां नामान्तरमिति वाच्यं विनिगमनाविरहे ज्योतिष्टोमनामकत्वे बाधकाभावा
त्तसिद्धान्तेपिलक्षेपत्रः यं वविधोग्निष्टोत्रेदस्यपूतिमाहे न्नुतमेस्य नियमः सोमइति वास्यान्तुरे नामधेयत्वस्येष्ठत्वात्तस्यनिगद
मनसुयाह तथावेतिननु ऊर्मोदिनिगद्भिन्नवनादेकस्येव सोमयोगस्यादृष्टकल्पनात्तदोषइत्यत आह यदिवेति न न
मिषवादिविधिवशान्नलताया साधनं किन्तु सोमास एवेत्याशङ्क्याह आमिषवेतिऽन्यत्रिशिष्टद्रव्यस्यवाक्यान्तरेणवाधा
योगादितिभावः इमामेवयुक्तिंयजुः कल्प्यमित्यादिनाद्रष्टव्यं यक्षमाह एवमितिद्रव्यमेवैमेव कार्येगाहइत्यादिव्यवच्छेदः इत्यादेः
पशुजातीयत्वाभावात् अनर्थकानीतिनुवल्लक्षणयाहइत्यादिश्रुतेनयजुमनघावदाननिविधिसंभवोत्तानर्थक्यमिति वाच्यं
केनैवनुहुपयन्नावर्थजिह्वायाइत्यादीनाद्रव्यर्थ्यादित्याशयान् अनूएवंवानर्थकानीति बहुववनमितियजुः प्रादोपिइत्यादीनांछ
गमहृतिकत्वात्तेषामनुवादत्वस्य त्वयः कथंतत्राहविद्धतावितिकार्यकारणोबहुपशुप्रागादित्संध्य मान्त्रमिन्यनेनयाग्यव्यवच्छेदः तदाभि
मः अवदानाक्षिप्तस्यसंघोनविनाअवदानानसंभवात्प्रतीतिरित्यादिप्रतिकद्रव्योद्देशेनेत्संध्य तत्रैवपशुवाक्यएवकागावेनः इत्यादि
127 द्रव्यसमसंख्याः नवैकेनयजुःपदेनोयाज्ञानाद्यासांसाहित्यावगमात्समुदितानादेवानांसंबंधादकएवयागः स्यादितिमोर्ऽइत्य

विशेषाणां तद्यागानां तत्साध्यत्वस्याविवक्षितत्वात् तत्पक्षांतरमाह अन्यस्मिन्निति अन्यस्मिन्नाग्न्यंदर्शीगते विषयेहि० तदेववदानं समर्थ्यात् एवंचेद्वी
ब्रीहिविशेषोपघातीतिविहितेषु हृतिरागासाधनरूपकेषु हेत्वर्थः प्रहृतिवहितानि हतानीतिन्यादेयागतेदविदुया तु यथाग्न्यान्नाय्या
वदानं यागोपस्यसंस्कारकत्वमेदमयीत्यर्थः आमिषवेति यदि सोमं न विन्देत पूतीकानभिषुणुयादिति वाक्येन सोमाभावे
तत्सदृशलतान्तरविशेषरूपपूतीकानामभिषवविधौ पूतीकानां यथा यागसाधनत्वं न तथेहेत्यर्थः अभिषवस्यापि यागसान्
धनसोमसंस्कारकत्वात्तथा वैवमनुमानप्रयोगः हृदयादिकं यागसाधनं अवदानसंस्कार्यत्वात् सान्नाय्यवदिति समु
यातेश्चाबाधमतिः पशुश्चवस्योतिशेषः द्व्यानुतरागानिहृदयागानहृदयादिद्रव्यान्तद्रव्यान्तरेणाग्नीयपशुसोमरूपेणानर्थः एते
पशुसोमवाक्यस्थावालक्षणयाजतौ अन्ये हृदयादिवाक्यस्थाविषयः पशुस्तु छिशिष्टेत्यर्थः सोमयादेत्वेनाह्नायागकर्म
धनत्वं यागसाधनत्वं द्वाराः सोमवाक्यासेद्धांतमाह पशुस्तु छागशीतयेति सोमेन यजेतेति नानाकृद्वविधानमित्यमेननेन्यान्व
यः तत्र हनुमाह सोमेत्यादि असोल्लताहविहरेन साक्षात्प्रदेयत्वेनक्ष्वरेतिद्रव्यादेवतेऽग्नीसोमीयत्वनामार्थतद्धितविधान् राम०
दितिभावः धात्वर्थात्तेतिद्रव्यान्तरानिरपेक्षायाजन्वधात्वर्थस्य यदाभावेप्रतीतेरितिभावः तत्र धानात्सोमसरेसौवसन्त्यमात्मस्याये क्षे

128

भावेदुर्बलेनसंनिधिनाप्रबलायाधारास्कन्ते:संकोचोनयुक्तइतियदिहरितिसनयोरितिप्रबलप्रमाणापेक्षितत्वात्संकोचःसंनिधानादिनायुज्य
तेनत्वत्रापेक्षास्तीत्याहसत्कारेतिश्रीहिनुप्रोक्षणीत्यादिष्वित्यर्थः धारामात्रेति धारासामान्येत्यर्थः तथाचोद्देश्यवाचियदःसप्रकृतार्थी
स्थत्वेनविधेयेवाविनइत्यर्थः अनेनैवन्यायेनाग्निषोमास्मात्सोमयद्धमपिनक्रयादिवाक्यगतसोमपदमित्याहसमिकिवेति अस्मिन्प
क्षेऐन्द्रवायवादिवाक्यस्थपदानांविधायकत्वपक्षे ननुसोममभिषुणोतीतिद्वितीयासोमस्यसंस्कार्यत्वावगमात्व्रीहीनित्यादिव
त्प्रकृतानहणमेवयुक्तमित्याशंक्याह सर्वेषामितिसोमस्याद्भुष्टसाधनत्वाभावेनतसंस्कारयोगात्सक्तुवद्विनियोगभंगेनसोमे
नक्रयंकुर्यादित्यद्दृष्टार्थक्रयविधायकत्वान्वयपरत्वापेक्षेत्यर्थः प्रकरणशब्देनात्रप्रधानापूर्वप्रकरणंवाक्यसंनिधिमात्रंवात्रनाघ
त्याह प्रकरणमितिप्रकरणस्यइतिकर्तव्यताकांक्षारूपत्वात् अविशेषकत्वात्सोमविशेषकत्वाभावात्तदापिद्वितीयत्वाहत्वा
नीयीतिसंस्कार्यत्वेहियस्यकस्यचित्द्रव्यस्यापूर्वसाधनत्वेनसोमाविशेष्यत्वननुतदस्तीत्याशयः नवमेहिद्रव्यस
त्याहेनाध्ययीतिसमुदायस्येत्यधिकरणेप्रोक्षणादेर्व्रीहिस्वरूपमात्रसंबंधेयत्किंचिद्व्रीहितदानयनेक्ष्यमित्युक्तेसंनिधानाप
ादीयव्रीहणमेवमहणाभविष्यतीत्याशंक्यानिरासार्थतुल्येषुपरस्तानेयेक्षेषुनापिकारेविशेषकःस्यादितिवक्ष्यतीत्यर्थः

अग्रहणगामित्वं ग्रहणमात्रविषयत्वाभावः एकदेशिनः प्राभाकराः संस्काराः संस्कारत्वात् कर्माणि भवन्तो द्रव्याः यागादि विधायकानि संभवन्ति
वेति ऐन्द्रवायवं संमार्गग्रहाणां तत्संभवेप्येवं संभवतीत्युक्ते केवलग्रहणेन देवतामवधीयत इत्याशंक्य यागद्वारेति समाधत्ते
यद्यपीदन्ता यागदेवतयोः परस्पराकांक्षत्वाद्ग्रहस्यैव यागस्य ग्रहणाद्यागान्वयस्तथापि यद्वयोरेकत्वं तदर्थान्तरं देवतानाम
हणानां बहुत्वार्थत्वेन विवक्षत्वात् यज्ञे तत्समुच्चयादिदर्शनानुपपत्तिरित्युक्तं तत्परिहरति दशेति इदमुपलक्षणं गृह्णाति हे जुहोतीयु
यादेययाज्ञवहुत्वस्याप्यसतीति समुच्चयेनुपपत्तिः दृश्यमानत्वेन भाये सर्वग्रहणोत्तरं पुनरेकोक्तरूपस्य हे देवहोमापत्तेः स्मृतेः तीय
मिति क्रमानुपपत्तिरित्याशंक्याह यथेति अन्यथा भेदेन ग्रहणानामदृष्टार्थत्वं स्यादिति भावः तदुक्तं वार्तिके न हि द्रव्यमवयुप
थाग्रहीतं दातव्यं पुनरेकीकृताः ग्रहणे तत्र ग्रहणभेदवैयर्थ्यप्रसंगादित्याप्राणिजनः पशोः पूर्वपक्षे विकल्पिते सर्वनीयपश्वादौ
इत्यादियाद्वियागानामेकस्यैव कस्यचिदिति देशान्तरदाम्नानानुष्ठानं न त्वेकादशानां वदानतामाप्तिः सिद्धांते तु भेदात् ज्ञेयं एवं सोमे
ऽपि पूर्वपक्षे यागभेदादेकस्य कस्यचिदं ग्रहणे विकल्पितोत्कर्षाणि संहृदेवयागा इति सिद्धांते तु यथाप्रकृतिसर्वयागसाम्यमिति द्रष्टव्यं सत्त्वा राम०
र्थं सकृत्पशुसोमयोः क्रमेण ग्रहणे इत्यादिद्रव्यसमयोगान्वादनोऽविरोधः अन्यथा प्रकरणोऽङ्गत्वेन ग्रहणादेरसिद्धानसंयोगानर्थक्यः स्यात्तत्रेति

समसंस्कारत्वात्समस्यमानस्य यथा पुरुषलत्तादिप्रयोगार्थत्वेनुसंभवति यत्त्रूम्इति ०॥ ॥ ८४ ॥ निवेशानामेषां त्रयाणां कर्मभेदः स्यात् ॥ ॥ ॥ अभ्यासमसंगृ
णानन्तरं दयवादायवादविरम्नर्थः नमसमाभ्रोवाभ्यासम्पस्त्बुद्धिस्थत्वा नुसवयुनः अग्निरूपस्यसंख्योदाहरणोऽभावान्न कर्म
द्रव्याद्रिति प्रत्युदाहरणं कथाप्रत्नसमानि: पूर्वाधिकरणोयागाभ्यासेपि यागिकत्ववदिहापिसंख्यावशोनाद्दृष्टत्वात्तु वपि कर्म क
त्वमेवेत्यतिदेशिकी अनंतरसंगतिः ज्वैदानोमित्यनेन सूत्र्यन्तेविवारविषयत्वाव छेदकमाहम्र त्रेति एकादशप्रजाहृत्वात्तु वपि मय
ताभ्यन्तरीत्यादिवाक्यायायं विशेषणान्निर्विन्दिप्रोक्षतीति तद्याहृत्यं धिद्विनी पंक्तिपामाहृत्वितिगगनार्थ स्वरूप्रत्ययेनाहृत्विगग
सहभ्यामिधानेनकर्मसामानाधिकरण्याभावात्तदिसूत्र इति त्राम्र हा यथाग्निप्रकरणोमूद्दवंने वाजवाम्बमन्त्यादिसुवज्ञमन्त्रं ते
द्वीदशमंत्रेकोऽहतिद्वादशंएवमेकादशायरा आहुतय इति द्वादशद्वादशानामर्थः रद्वांतवेषम्याग्निद्धांतमाहस्यादेव
मितित्राव्याहुदाहरणकर्माननकर्मे वचंविज्ञानेनेति निर्णीतयंवत्वसंख्याधिरार्थःप्राजापत्यानितीतिकृकरणोनयथूलत्वा ल
क्षमत्यातिशोषाणं हृविनेनच चापिज्ञातायस्मानितिवहुवचनेनद्रव्यदेवतासंसंवंधवहुत्वावगतेस्त्वल्पपूर्वयक्षसंदत्वमित्याशंक्या
हनातोवातिवहुघापिद्रव्येसुव्यासम्पेकदेवतासंवंधोयपन्नेगतिभावःदेवतामिधीयत इतितद्धितार्थमूलदेवतानिर्देशोभिधीयतम्

१२९

र्थः यपुरुद्रव्यमिति साम्यदेवतेति सर्वनामार्थे तु हितान् विधानात् पशुपदेन तत्स्येव बुद्धिस्थत्वादिति भावः पृष्ठोऽत्रेति पृष्ठपदैकशेषप्रदर्श
नार्थे एवं तद्धितार्थे यानाद्धितार्थे नत्वप्रमात्रेकशेषप्रदर्शनार्थं एवं देवतान्वयात्सर्वमेव द्रव्ये बहुत्वेनावगते देवतासंबंधोऽपि नि
त्यमुपस्थीयमान एक एवेति यौगिकत्वमित्यर्थः गृहीत्वोत्तीयपृत्तिमाह किं वेति प्रत्यायितार्थतायत्वमित्यर्थ देवतया एवं च बहूनामि
लिङ्गानां न देवतासंबंधः किंतु प्रत्येकमेवेति यायाभेदः मित्रमैत्रीति यत्र तु त्वस्य प्रत्येक यथा प्रतया देवतासंबंधस्य प्रत्येकपर्यवसाना
दिति भावः देवतेति देवतासंबंध उपसर्जनं विशेषणं यस्येत्यर्थः ननु तद्धितेन प्रत्येकं देवतासंबंधविद्रव्यं प्रथममनुव्यत्तेयस्त्वा
नुपस्थत्वार्थे तास्मिन बहुत्वान्वयः द्वयं वदंडिन इत्यादौ बहुत्वादेर्विशेषः वादकस्यासंभवादतिदेशशास्त्रं प्रकृतावग्नीषोमीयेयपु
वैकत्वश्रवणादकयपुरुषप्रकृतिके हृदयाद्येकादशावदीयमानद्रव्यकत्वे यागानां प्रकृतिविहिकृतिरित्यतिदिष्टं तदकस्य यागस्य
समदशद्रव्यकत्वे कथं स्यादित्यर्थः अतिदेशादुपदेशस्य बलवत्त्वात् ज्ञ [illegible] धेन [illegible] नेत्याह [illegible] नाहीतिम [illegible] न्वयस्पष्टावि
त्यादौ प्रकृत्यर्थतावच्छेदको यल्लिङ्गितदंडिन इत्यादौ तद्धितशिष्टेऽपि यथान्वयदर्शनादत्र सदेहे सत्यातिदेशशास्त्रावदानगणनाया [illegible] तामः
शास्त्रत्वयत्तात्पर्यमाह कवचनाविशिष्ट एव प्रकृत्यर्थे संख्यान्वयनियमो यायाभेद इति सिद्धान्तमाह यदीत्यादि एकवाचकाः [illegible]

कपृष्ठुनिष्पन्नैकादशावदानाग्नीषोमीयः यथाऽसंस्थाप्य मदशावकृयान्तु तन्नीषोमीयपृष्ठुयायथाभेदसूत्रितसिद्धांतमन्यगांगाधैकयपृष्ठुनि
ष्पन्नैकादशावदानाग्नीसंतद्धिकृतावतिदेशूयाजायूत्यास्वनतद्धिकृतयः क्लिप्तैकादशायष्ठुयागगुणविकृतयः गागात्वकृय
गांगत्साहृश्यादत आह सवनीयेति सवनेष्ठु त्र्याकालेभवःसवनीयआग्नेयःपृष्ठुयागः गत्वाहि दर्शमयत्रजुकृयदष्ठमानाय
पृष्ठुगातदैकादशिनेषु भिदष्ठभिन्याबांगतसाम्यात्तेतद्धिकृतयमर्थः तपष्ठुस्थावसवनीयादिपरं यदपूर्वमेवष्ठतिभेदगा
षोमीयादेकपष्ठुनिष्पन्नैकादशावदानघागप्राप्तिरितिभावः ननु आजायतायमानिजिमपक्षविहितवहुत्वैवत्वसानुमानिकसव
धोपुन एवेत्याशंक्यनिराकरोतिनवेति अविरोधेदुर्बलस्यापिवाधोनुचितमत्यर्थः अमयथायागौकत्वेनदृष्टेदेवकेवलैविशिष्टेवहुत्वे
बहुत्वान्वयदर्शनात्तनेनसंदिग्धेषुवाक्यशेषादितिन्यायेनात्रयागभेदनिर्णयइत्याह तेनेतिसद्भिसामान्यसिद्धयागेनाम्केन
कत्वमसद्येत्तनःसदृत्तिवहुष्ठूद्वात्माशेषेणानिर्णयइतिमकुत्नोदाहरणं व्यायकृतयोत्तातिदेशएवक्रमभेदसाधकोमुख्यःन
नुविशिष्टेवहुत्वान्वयवत्त्यागेन्यायइत्याहएवमितिअत्राहिसिन्नयदैवतान्वयान्यूर्वमेवयदत्रस्यावहुत्वान्वयोनस्यात्तदेवता
130 संवधविशिष्टद्रव्यइतिभावःआमाकराणां अनेकयागकल्पनायागौरवात्लाघवसहकृतेवाविनपादिवत्केलद्रव्यएवंसंख्यान्वयन्यायेन

सर्वपुरुषस्य निर्णये देहाभावेनानुमानिकातिदेशेवासिद्धांतं निराकृत्यासानिवाधकेविशिष्टेरावसंख्यान्वयवृत्ते त्रिवन्नैमिसिद्धांतमाहुस्तानितास्मा
याहवेत्यितिनेषामतस्मातिशोषकृत्ममेदाभावे किमनिष्टं तत्राह तत्रेति प्रयोतनयूपयक्षे देवतासूक्तंविनियुज्य समुदाये प्रोक्षणादिसंस्कारा हृत्वा
यानुष्ठितिय ज्यावर्त्तनीयाः सिद्धांतेतु प्रतिय ज्यावर्त्तनीयाः इति हर्त्रेमस्यष्टार्थम् सत्वावोत्पत्तिसंयागता।।। संगातिंदर्शयितुपितुयि … माहउद्दे
ग्रोतिशब्दात्तरमध्याससंख्यागुणाः प्रक्रियानामधेयमितिक्रमेणाभाष्यकारेणोद्देशः … त्वादित्यर्थः त्रायवानि
…नतथाऽप्रयोजकत्वादित्यर्थः एवमपिकर्मणात्वसामान्यसंख्यानंतरं गुणाविवरोविनात्तदुपेक्षावीजमाहवदितिगुणाख्यदि प्रकरणा
तरंवेतिदद्धः तथावमलवीकणहन्यायेन संज्ञानिरूपणामित्यर्थः पृथक्त्वनिवेशित्वरूपहेतुसामान्यमपिसंज्ञायावोध्यनेनु ज्योतिरादिपद
नायागासामानाधिकरण्याभावात्कथंतन्नामत्वमतआह तन्नेतदिति एतेनतेषस्तोत्राणि एदैवावकुमयनतेकारणीभूतयागसामान्याधिक
रणयादित्यर्थः अत्रघृतितयोतीकरूपस्तोमंसंबध्विनयाः ज्योतिष्टोमएवसामान्यभामेतिवहुसंतेज्योतिषाव … यथानद्यतेतथेह
पित्योतिः यदेनानूघतेएवविश्वानिज्यातीषिस्तोमरूपाणीयत्रेतिसए वानूघ्यतइतिभावः एकस्मैवानेकसंज्ञकत्वेनानुवा साम०
द्रव्यसहत्त्वदाक्षिणाक्रमध्यादिरूपगुणानामगुणफलत्वमवस्यार्थः ज्योतिरादिसंज्ञोल्लेखेनप्रयोगभेदोगासहत्त्वंदक्षिणाक्रमध्यादि

वकलं ज्योतिष्टोमेमंत्रोल्लेखेनप्रयोगानुष्ठानंप्रमाणंदक्षिणास्वर्गफलमिति अथैभेदःसिद्धतोपिसिद्धादेश्वनुमतोप्रयोगादिकेसिद्धि
प्रत्ययेश्चादेदेसावजकारादेगुणुत्पन्नेन ज्योतिःशब्देनयोगेनाश्रयतयायागानप्रमीयतइत्यर्थः वसंतेज्योतिषेतिवज्योति
ष्टोमेनवक्तुंतोनामिधीयतेतन्नाहंवसेयदितिप्रकृतप्रत्ययमिनाकृयवाधकवलेनतन्नक्षत्रयागप्रयोगःस्रोतःसकृतिप्राप्तः नन्वत्रा
पिप्रकरणादेशोनेतिप्रवृत्तेनामवशाद्रूप्रकृतप्रत्ययमितानमूलाज्याशांश्चाहसत्वाश्रज्योतिप्रकरणाविच्छेदेनातेसंत्वाश्रत्ताथीन
वामादंथानरकेनुषिनायामिन्यन्वयप्रकरणाविच्छेदश्चाधिकारार्थकाथशब्दवलेनेति तेयंतथावसंतेज्योतिषेत्यत्रनप्रक
रणाविच्छेदः इहतुअथशब्दवशेनसइतिभावः एतच्छेदकस्यप्रयमानवचनत्वेनोयपत्रेइतिवक्ष्यतिभेदबोधकत्वेनेत्यर्थः
इत्यादेःसार्थक्यमितिमाहएवंवेतिप्रयोगजनंयवंयक्षेमकृतिग्न नसोमयागसाध्यप्रयोगेपिद्वादशाहनसहत्वदक्षिणायागावैक
ल्येनानुष्ठानसिद्धोतेनुनेनिदुस्तत्रिवाक्येसंयोगासंबंधात्संज्ञापिभिदिकेतिसत्वार्थेदाक्षायणयज्ञादिदृष्टेयत्रांमासयोरेवाइ
वंत्तिविशिष्टयोःसत्वानभेदिकेतिवोधापितुयुमश्यत्वसात्तुनोत्वेतिवाक्यान्तराकिंतुगुणफलविधिपरेतितः॥ ॥गुणाश्चावर्त्तेस
योगोवाक्ययोःसमत्वात॥ ॥पूर्वंकर्मानिवैशिष्ट्यसाम्यासत्त्वानेरगुणाश्रमात्राविकृयत्तमित्तिसाधितंद्वीयतिग्दानामित्तिगुणा

ष्टयोगगुणप्रमाणकः इत्येति पूर्वकर्माणि विश्वनिमित्त हेतो विध्यादितिभावः तेदेवाह कस्मिंश्चित्प्रादेशे नक्षत्रमारोगोवाजिनादिरित्यर्थः प्रव
र्त्तितेऽस्मान्निशिष्टमर्थः स्तामप्रमाणतये स्वस्वकृत्या न्वयाय ग्रहयोगादितिवाक्यमेदवशादित्यर्थः तथाव पूर्वकर्माणि विश्वेऽत्यन्त
शिष्टगुणविरोधावमेदप्रमाणस्येति हेयनिमित्तमित्युक्तं प्रतिपादितं इतिवोदनावागुणानायुगायच्छास्त्रानवोदितेति
नदर्थेलानमसमस्योपदिष्टेतिविदाधिकरणगतमत्रोगे मर्थेत त्रहि विहिताख्याविहितयागयेषिततद्वद्देवताविधा
पित्वमग्रेयेवाक्यस्योङ्गक्यस्योमेदप्रमाणेनतिराहृतवोदितेविहितेवमीमांसानिगुणवाक्यानविधेलदर्थलाङ्गुणमात्र
यरलानमस्यतस्यागुणस्याहस्यकर्मेथिलमुपदिष्टेतितिवाक्यमेदमर्थेकेनहन्तावयवेनतप्रमाणादाग्नेयेवाक्यकर्मानवोद त
नागुणानांयुगायत्तमहच्छास्त्रादिशिष्टविधानाङ्गेतोरितिसूत्रिमादितंतमेययाग्निदध्यानयनीतिविधानानद्यनीमहतोमागात्र
ग्निश्रयावतेद्वीमहत्तस्याः मागोवाजिनंवल्लावल्लामितिदेवताल्वाधनर्तिशेषः एवंयक्षमाहवाजेनेतिवाजमन्नमामिक्षाहृयंये
षामस्तीतितिप्रसयुक्तमर्वनामार्थे विधानात्तनिर्दिष्टाविश्वेदेवाएववाजिशब्देनोच्यंतमर्थः वाजिशब्दस्यदेवतानंतरेकृतेङ्कामा राम०
याकरोतियोगिकमर्ति रूढिकल्पनायांमानाभावादितिभावः नन्नु ताववताषिदेवतात्लानोधात्तु तरोयागानतुग्रदकयेनवृद्धवाति

ध्रिते आह तेहीति खलु यो मंत्रवषत्यदेवतान्निनैव प्रथिवप्रमानस्य त्वैवाक्यालोचनेनावगम्यान्तस्य वयाक्षेपकल्पा प्युक्तस्तत्र द्रव्य
ध्रिरेति भावः सिद्धान्तदोषं तु गुष्टयमाह एवं वतियोपपन्नावेति आमिक्षासाधनके वाजिनसाधनकत्वस्यवाधादित्यर्थः संयुक्तं ·
आमिक्षासंयुक्तं निष्पन्नं यतो वाजिन्यः इतिकारकस्य क्रियाविनान्वयायोगान्तस्य वधीयत्व क्षितयागक्रियासात्रकाल्पिनयजि
यदेनान्वयतः इत्यर्थः ननु नैवमपि वस्तुगमया यागस्यामिक्षायुक्ता त्वात्कथमाकांक्षेत्यत आह आमिधानेतियथा प्रत्ययाभिहिता
याकारकस्याकांक्षानन्तु तैव क्रियाशब्दाभिहितत्वस्य धीयोमता वतिएकस्मिन्नेव यागोद्वीहियववदित्यर्थः कथं तर्हि यजतिद द्रा
तीत्यादो अनुद्धभावनानुवादेन नतन्त्रहतार्थविधानेविरहत्समत आह शब्दान्तरेतिग त्वमः यदृत्तेनानुमासनेनप्रकृतस्तु न्नस्वेने
वप्रयोगात्प्रकृतत्वर्थान्वितैव भावनानेनोपस्थाप्यते न अद्य इत्यर्थः प्रकृतेनेति षष्ठमाह प्रहविति त्रोनेत्यादिति तद्धितस्य सन्निक
हितद्रव्यवाचित्वादिति भावः केवलेनेति तथा सत्यामिक्षायदेवैयच्छाय न्निगोतिभावः समुच्चयो वीतिवातिम्यः इत्यत्र वातय दा
132 ध्यामिक्षायादेवताविशेषणतान्वेएकविशिष्टेऽपरविशिष्टस्यमितिरीत्या समुच्चय इत्यर्थः तुल्यवलत्वाभावान्न विकल्प समुच्चयौ
युक्तावित्याह यथा आमिक्षायाः इति स्कन्नेडैन्द्वदेवीतियदस्कन्नितिवशानडन्नैकर्मणेति प्रोषः वाक्याद्वा घनस्कन्तोषः त्न ·

वाजिनं अविरोधाशंकां निरस्यति यन्त्विति अनुवादसमुदायवादं व्याचष्टे श्रौतस्येति युदात्तरेति अस्येति सर्वत्राप्रयोगविधानादिभावः
आमिक्षायद्रव्यत्वस्थितिमात्रेऽपयोगाऽनिनानर्थक्यमितिभावः अन्यऽतिनाद्दि तस्य द्रव्यस्यामान्यवाविजन्यनिर्वापंदं वानुष्ठी
यानत्नदयोतिविप्रकर्षः वाजिन्यऽनुत्पन्नदशायां यदाथाहारा ढ्हमकर्षः अन्यथाकारकविप्रकर्षेणान्वयाप्रत्यक्तद्गतस्यदेवतागोचर वि
वानुष्ठानक्षणत्वकल्पमितिविप्रकर्षः तत्समानद्रव्योद्देशप्रत्ययेसमतिप्रतियोगितात्तनत्वकृत्यं संप्रदानत्वेहिप्राप्तिः तस्य तमसान्ये गुल
स्यागनेवंविधाऽनुपपत्तिः गुणाश्च वाजिनादिरूपविशेषयोगोपविकर्मसंबंधासंभवभेदकऽतिप्रसंगतः वाक्ययोः कर्मविधायकत्वेन
समत्वादितिसूत्रार्थः गुणप्रयोजनमुपसंहरति ॥ अगुणेतु कर्मशब्दे गुणस्तत्र प्रतीयेतेति सूत्रं दध्ना जुहोतीत्यादावेतद्धेयस्य
प्रदर्शनार्थं कर्मविधायकेऽग्निहोत्रं जुहोतीत्यादौ गुणारहितेकर्मणितत्र दध्यादिगुणो वाक्यान्तरादपि प्रतीयतेत्यर्थः
अथवानुवादसदसत्त्वाविचारान्तरत्वेन व्याख्यानमानमाह अथवेति समभुदायमाशंक्याह अन्यतरेति पूर्ववत्सन्निकर्षविप्र
कर्षयोरभावददर्शयतिवीर्यवीरीति ॥ ॥ फलश्रुतेस्तुकर्मस्यात्फलस्यकर्मयोगित्वात् ॥ ॥ तत्रैवेति अग्निहोत्रएवेत्यर्थः आग्नि राम०
तमितिशेषः कर्मणोऽनियंतस्योवाल्वर्थस्यफलभावनाकरणत्वमुतगुणस्येतिसंशयोऽर्थः एतत्संशयस्यपूर्वसंश्रपार्थतामंदयतियदीति·

ननु दर्वीहोमस्य क्रियासंबंधं विनोदासीनस्य फलसाधनत्वायोगाद्धोमवत्संबंधस्यापि विधिरिति कथं न वाक्यभेदो न आहवनीये होमेतिस्
न्नार्थिगुणो नायं क्षमा गातं बधी आश्रयस्तत्संबंधी गुणः आश्रयी प्रकरणं संनिधिः न यावद्दर्वीहोमसंबंधः संनिधीत एव वाक्येन
नु तदनुवादश्चैवं फलसंबंधमात्रे विधीयत इति न वाक्यभेद इत्यर्थः । ननु फलानुकूलव्यापारस्य भावनायाः एवं यक्ष्मवसि
द्धौ तेपि फलभेदेन भेदनिश्चयाद्धि वा स्यात्तदर्थाख्यभावेकथम प्यापसंगातिरन आहवनीयाग्निधात्वर्थभावनायाः एवं यक्ष्म
वसिद्धानेनाधाराणां त्वयारगा भेदस्याभावा यात्र्थत्वान्न दोष इति भावः अनन्तरं सत्यामित्यादिगुणविशिष्टत्र समस्तुदाहरणान्त्वयक्षेक
मात्रं त्वापवादादर्विकरणां मत्र यक्षे गुणस्य एवं कर्मणां त्वापवादादायवादिकीतिस्येय जदर्थइति धात्वर्थाथ इत्यर्थः ननु धात्वर्थ
स्यविधेयत्वे भावार्थाधिकरणान्यायोनत्वन्न तद्धि विः आमन्तानि गुणुग एव फले विधेय इत्यत आहवनीये जुहोति होमस्य दआ
न्वयो न स्यादित्यर्थः सोपि दर्विहोमसंबंधोपि ननु प्रमयो व्यापारार्थमेव जुहोति प्रयोगो हि न्याशं क्याह न स्यादेति उदासीनस्य द्रव्य:
क्रियासंबंधं विना फलेविधानायोगाद्द्रव्यस्य क्रियाकारकसंबंधो मनुपेय इति भावः प्रथमश्लोकोक्तं एवं यक्षोपययनेद सपूर्ण धात्वर्थ
स्योतिसिद्धानेकल्पना घवमाहनान्त्वित्यादिद्धितीयश्लोकोक्तं एवं यक्षोपयय निश्चंकते जुहोतेरिति इदानी गुणामान्नविधौ गुणत्वे न त्वर्थी
133

न्नेसमाधानं द्वयितनुमुपन्यस्यति केचिदितिकर्मापन्नेहोमविशेषणायायत्नं:अभावार्थस्येति अभावार्थस्य अक्रियात्मकस्येतिपार्थ
नविधीतिकार्यत्वरूपविधेः कृत्यांशविषयत्वायोगपत्त्यादित्यर्थः द्रव्यानुरक्तोदधिमस्तु इः वाक्यभेदे इति भावे दद्विविध धः फलसंबंधे च
नेकविधानादिति भावः यादीत्यादि तिक्रयं तन्तु हि भेदद्वयं संबंध इति अत आह लौकिके कर्मणीतिशब्दत्वं त्वाज्ञेयोपपत्ता कृयत्वेक समा
णसमिद्धमित्यर्थः क्रियायत्रिमिः क्रियाविशेषणानुत्पादद्योभेदवि स्य ग्रहणं तत्र विविधाभ्यामिति भावे दोषा भेदान नृतःदगी
न्नैयत्वं न त्वार्थः कुत इत्याह कर्मणाइति वाक्यभेदप्रसंगेन कर्मणो होमस्य फलं प्रतिकरणत्वाभावप्रसंगादित्यर्थः ननैवं समाने
होमेदध्यादि विधानान्यथा होमादयीद्रियफलायन्नेत्यत आह अन्यदिति फलार्थेनाप्ययाहोमादिवाह्नेत्सजन्यविजीयहोमे स्पफल
साधनत्वमभ्युपादनद्वारा फलं प्रयोजकताप्रतीयत इति दध्नेतियद्वत्समभिव्याहारादिति भावः होमार्थत्वं होमात्त्वेफलेन तस्माहो
नेतिहोमाश्रितस्य होमस्य संबंधिनो दध्नाआयास्य दध्नो होमानुष्ठानमित्यर्थः तथानुष्ठानं च विनातीप होमकृयसाधनस्य दध्नो
नियमोनापादानं विना न सिद्ध्यतीति दध्नि नियमलाभ इति भावः नादिद्द्वयति एवं तर्हीति तथा च कर्मफलसंबंध एव स्यात्रगुणा राम०
फलसंबंध इत्यर्थः वाक्यभेदोऽपि न तदवस्थ इत्याह आपवर्तितदनुगुणकारकगुणफलसंबंधिद्यर्थप्रकारान्तरमाकलेन

न्वितिदं श्रौतविधानं नाग्नौ वेदिन्यस्य होमार्थे नियेतिशेषः । यो नार्थं ऽतिभावः होमोकारकीभूतं तस्मिन्होमनिरूपितं कारणत्वं विशि
ष्टमित्यर्थः अत्रापि दग्निहोमकरणतामेव बोद भ्रज्यफलत्वमेव धंऽतिवाक्यभेदऽत्याहऽव्यतऽगेनानुयोगप्रयाक्रियाकारक
संबंधस्यैतान्नतंदश्रौविधिः किलज्ञातफलत्वमेव बाशूएवेतिशंकतेनन्वितिवाक्यं अज्ञाततज्ञायनं कनेव्यतावोधनं वहुचविधि
ज्ञाये: प्रकृते प्रथमस्याभावे विपिहितो यं विधवीनमेवेतिसत्रापि विधिव्यापारावगणकत्वाद् हृत्हृएववाक्यभेददोषऽस्यादैनेत
दितिवाक्यभेदमेव वचनव्यक्तिप्रदर्शनेन रिहरतीति तथा लौकिकक्रियाकारकेसंबंधास्मयणेन वचनव्यक्तिप्रदर्शयी
वमाह अथेति समवेयामृतायोआग्निति रागास्तावत्र ग्रामिहेष्टफलत्वमात्वाभावानद आजुहोतीति विधिनत्ते मायलाये
विशिष्टानुवादाद्वाक्यभेदःस्यात होमेमेंद्वियभावयेद्धोमं वदश्वेति अर्थेनेतिभावप्रधावं कामयदेनकाम्यमानफलयंकिंतु तत्कामनोपलक्षत
पुरुषयत्नमितिशंकते अर्थेति फलस्वरूयाभिधायिनःफले छेोमाभिधायिनः ऽच्छाविषयत्वस्य फलत्वात ऽन्लक्षणोतिमार्थस्यान्वयानुपपत्तेशाभावादि
तिभावःगसिद्धान्तलानिश्चत्वात् अपिवेति अपिवेति अत्रनिवर्ध नकारमतेदधिकरणानुरक्ततयाहोमस्याग्निहोत्रहोमाद्वैलक्षण्या
न्नद्विषयमयूर्वीमित्यमेवेतिशब्देवलवादानुमारेणसिद्धान्तेविवरणकारमतेनतुवक्तेवलानुलाणद्वलुत:स्यादेव होमो त्रायीतिविषयेप्रमाद

र्वमप्येकमेव जन्तत्स्वदर्शोऽग्निहोत्रादिर्वानुयोगो लोके सिद्धोऽपि न लभ्यत इति मुञ्जरागाध्यमेऽत आह विविदिषोरिति योगारुरुक्षमतः दुःखगामुपसंह
रति तस्मादिति उक्तरीत्या वाक्यभेदादित्यर्थः त्वमनेन नजु हे त्यन्त यमुपयादपि तु स्थ न यः संनिधीति भय्या काङ्क्षा लक्षणा स्मदंघ्रेः फल
र्थतया होमस्य वदव्यांतरण धनकं त्वावणमेना भावादिति भावः फलेष्मा धानस्य करणे लफल भावनानिकाय तमेव होमायागादेव
द्युक्तमिति शंकते नन्विति आयातत्त्वतो यो या कारणता यानिरूपक भानक ल्येन मेव ला घवाधुक्तेः फलभावनाकरणत्व
तुविविवत्वादेव सर्गितयायागादि व्यसनीयत इति न तदभिधानमावश्यक मिति समाधत्ते ऽव्यत इति स्वकये गत्व रूपमा त्रेण
विषयस्य आश्रयस्य न स्वरूपयोगोऽति युरुषव्यापार रूपा हि इति नादर्विमात्रविषया किंतु दर्विव्यापारविषये त्यर्थः किमर्थं दर्वि
र्व्यापारविषयता पेक्षित त्याशंक्याह अवधूपं वे ति वैयर्थ्यमिति पुरुषं प्रति दर्विविषयव्यापारानुष्ठानोपदेशाभावे होदर्ध्वार्य
णानुष्ठानाय नज्ञ्कविद वधियताहद्य फलसिद्धेर्दर्शवैयर्थ्यमित्यर्थः उपसंहरति तस्मादिति प्रयोजनं एवैयपक्षे कमानरक्षायप्रा
प्तिहोत्रस्य कालनयाकर्मिद्धयन्तत्रैव गाकरीत्या इत्युक्ताने त्वेषिकाते तु गुणफलार्थगुणो नाम संकरीत्यं इति फलस्ववणा तस्मै एम०
वर्मरूपेय साक्षिनकुत फलस्य कर्मरूपयकारणयोगित्वादिति सूत्रार्थः ॥ ॥ समसखुकर्मिपुज्ञ सौत ॥ ॥ चित्रहदिति सो ञ्चसा धनरीन वसम्

कृयत्स्तोमवानित्यर्थः अग्निः स्तूयते अत्रेत्यग्निष्टुन्नामकः अग्निष्टोमसंस्थः अग्निष्टोमस्तोत्रेणासमाप्य इत्यर्थः एतत्प्रकृतिमन्तरेण सर्वपिठतया
ऽग्निष्टोमसंस्थायां गमदाबाधेनाग्निष्टोमसंस्थाविधिः अत्र कर्मनामधेयविशेषो बोध्यः तत्सिद्धिं तु साग्निष्टुद्याग सामान्तं अग्निष्टोमसाम अग्निष्टोमु
स्तोत्रं विशेषणा स्यान्यामन्वायव्याहृक्षु एकविंशस्तोमकं कृत्वा एतेन यागेन ब्रह्मवर्चसकामो यजेदित्यर्थः रथन्तरं वारवन्तीयामिति अग्निष्टोमस्तुवंस्तो
त्रेयन्नामकाग्निष्टावरवन्तीयाख्यामित्यर्थः तत्र हि यज्ञायज्ञीयाख्यं साम प्रकृतिः तस्य अंबाधित्वेदं विधीयते सेनसेनाति पद्ययो मन्त्रं
वि प्रष्टोः सम्वत्सरं संवत्सरविनमित्यर्थः एतस्यैवेति एतस्यैव यागस्य संबन्धि अग्निष्टोमसाम एतन्नामकं स्तोत्रं रेवतीषु कुर्याद् विधिवशेषु मधुवार
न्तीयाख्यं सामसाधनकं कृत्वा एतेन यागेन पशुकामो यजेतेत्यर्थः फलार्थेति एवान्वितं तत एतेनेत्यस्य रेवतीषु वारवन्तीयं करोतीत्यस्य अर्थ
यजेतेति तु वाक्यस्य यो बाधो गायत्र्यजते इति यो गो निर्वपतिवदप्राप्तानुवाद इत्यर्थः आनर्थक्यादिति कर्तिकरणोत्तरान्यायेनेति शेषः स्तोत्रीयेहि
प्रदेशान्तरे विहितयो यस्य रूपदृष्टि वाक्ये विधीयमानं समर्द्धीरलियरीरागाराग्रकृत नवानयेयेहाक्षादसंमवोत्रदंगाय प्रवेगरूयेवनरत्नी
ति यथो क्तागथेहापिमकृतेयागोऽसमवदाज्ञ यत्वगदानोत्रेवनतनो त्यथेविपरीहानि सनिवि वोधनदृ गेङ्कनशब्देनविधीयतऽत्यर्थः
१३५ थात्र प्रावृ प्रतीताग त्वान्यथा नुपपत्ताग्रहाणेयकारकेत्वकल्पनत्यानेमानर्थक्यत्तदग न्यायप्रविषयः आश्रयत्व गुयागस्य नङ्क

नशब्देनावगतंदं नाद्याः एकल्प्योतर्कितुकल्प्यंनन्नु योपायएवकल्पपितुमुचितमितिभावः अप्रधानेकारकत्वमित्यनंतरकत्वमित्यततरं कल्प्यमि
न्यथाहायएवमिहाश्वयायेक्षामेमीकृत्वो ज्ञंवंक्त तः स्वैवावनान्नीत्याह तास्त्रज्ञोमितिसंबंधांतरोपीतिकाम्योक्ष्यादिसंख्यायां यात्राश्वम
त्वेनस्यातिष्टोमस्याश्वयत्वागीकारवदितिभावः प्रकृते आज्ञवाकांक्षामुपपादयति तेनेति हेषयति एवमिति ननु आरंवतीयस्य ज्योति
गाधारत्वादग्निष्टोमस्तोत्रसाधनत्वगाधारतथा वक्तव्यर्थतायाः कृप्तत्वादग्निष्टोमस्तोत्रसाधनत्वरूपसंबंधेनैवफलार्थतापि युक्ते
तियुक्तोनुवादइतिशंकामपाकरोतिनवेतिननुक्तसत्वमेवाग्निष्टोमस्तोत्रसंबंधेमानमाह किंचेति स्वताक्यमात्रक्रियामपेक्ष्यसमा
नकर्तृकत्वसंभवेवाक्यांतरीयामपेक्ष्य तद्बोधनंसंभवतीतिभावः उक्तयुक्तावाल्पितेति तच्चोधितेत्यर्थः अग्निष्टोमस्तोत्रं तुनात्रगु
णात्र विधायतइत्याहतत्रेति सामत्वः वारवंतीयस्य प्रकृतिततः अग्निष्टुघामात्तु न नु वारवंतीयस्याग्निष्टोमस्तोत्रसंबंधे यिदैवतानाकथ
नसंबंधस्तत्राह तदनुवद्धाइति तदाधारभूतोइत्यर्थः एतच्छब्दोनप्रकृतपरामर्शकः किंतु प्रत्यक्षपमानपरइत्याह एतदितिप्रत्यक्षेत्यु
क्रमतेत्वेनासिद्धांतहीनिरपेक्षं वाक्यमितिप्रसंगादाहयेत्विति लौकिकेति लौकिकवाक्यानामनिमित्तिकारणत्वात्प्रामाण्यमन्यसापेक्षंसिद्धमिति धाने पम०
हामर्थ्यमन्वयव्यतिरेकसिद्धमित्यर्थः विशेषणत्वं आग्नेयांतस्य स्तोत्रयागसंबंधप्रत्ययःवाक्याद्वयहेतोरितिनिर्वापयति सोतानेवपति

धात्वर्थस्यैव विधेर्विधेये दित्यादृवित्यर्थः प्रयोजनं स्वष्ठमत्राश्रयाश्रयिभावेनान्वयासम्भवेऽपि कर्मयुक्तं वफलं स्यान्त्वायुपायुक्तमिति
हृत्त्वार्थः॥॥ सोमेनेत्युक्तस्यैव क्रतोर्निर्देशेन कामसंयोगः॥॥ यद्यपि ज्योतिष्टोमे सोमेन रागत्स्तुवीतेत्यस्य वाक्यान्तरस्यान्वयः उद्देश्यानेकत्वेनैकवाक्य
त्वाभावात्तद्वत्स्येति सोमेति ष्टोमेति यस्य षोडशिसंख्यावान्तरप्रकरणोपविहितं प्रलसामान्येतो नं प्रकृतस्येत्यर्थः पूर्वं वत्तीयवत्सोमेन
स्याविशेषात्तथा क्रियात्मकत्वात्कथं मात्रया कांक्षेत्याशंक्य तामुपपादयति यदपीत्यादिना तस्य धनमूलत्वे सैव तीव्रसाधनत्वमूलत्वे
व्यवस्था यार्थ साधनस्य स्वबलं व्याहन्यात्तदा कारकमिति करणोति भावप्रधानं प्रापणीयेनानुपायप्रकारं मति वैषम्यमारुह्य तीयानामिति
धनमिति प्रत्यावप्रति हारोद्देश्यो यद्द्रव्यनिष्पन्नाव्ययः पंचसाममा गास्तेनायामाध्यानेयाहीत्यादयस्त्रयः शाखाभेदेनाम्नाता अनियन्वयेनगृ
ह्याऽदृष्टफलार्थे सोमरहो हिषि रोवत्युपमांस तत्यर्थः एतेनेन्द्रियकामाधिकरणादिव्यधिकरणोपायादयवादादनन्तरसंगतिः स्वर्गविनाभावनाके
हामेदफलकत्वात्व्यायगतिरित्याह ननु हेष्टसाधनसोमरसपानादिविधौ क्षत्तभ्यादेशोप्युक्तानां तदर्थत्वेनैवयुक्तेऽपि तत्र आह किंचेति नन
दितिदोषिन्यतावता शब्देन सोमरसानिष्पन्नेरिति भावः ननु यागस्तोत्रयोरपि सोमतन्द्रकदेशयोर्नानात्वे न भेद इति कुतो नानात्वमिति आर्य
त आह समवैति अनेकावयवत्वात् प्रस्तावाद्यनेकभागात्वात्तमात्मार इति शेषः अनर्थकमिति याग्निकानुवादत्वेन तत्र चैत्र वणानुपपत्ती

रित्यर्थः। विधाने नियमनात् एवं नित्यमात्रस्याश्रयत्वविधाने वाक्यभेदः फलसंबंधाश्रयसंबंधयोः किं न विधानायोगादिति भावः एवं च नियमविधित्वा
द्वा यत्नलक्षणैव युज्यते त्याग्ये नाहं तस्मादिति वक्तोनलक्षणायीत्याह अथवेति। नाराशंसः नाराशंसदेवत्यः कथं तर्हि भाष्ये लक्षणोक्तु
क्तमत आह। साधनेति। यद्यप्याशब्दार्थस्वीकारस्य दृष्टादौ प्रयोगलक्षणाशब्दः इत्यर्थः ननु कामस्तु विनश्यत्वात् हीयते तन्निध
नकसोमस्यासमानजातीयसोमस्यैव योग्यानि निधनयुक्तसाम्नां तत्र प्राप्तावपि द्विरूपेषु स्वाद्यस्य प्रयोगेऽन्येषामपि विकल्पेन प्र
प्तेर्नियमो युक्तः यत्तु इष्टनिधनकसोमस्याद्विनामीयमेव कामस्तु विनश्यत्वात् यच्चिन्तेः सोमस्य नसमानरूपमेदाद्विष्यादिनिधनमतं ताम्
घमेवेति कथं नियमविधिरित्याशंकां परिहरति यथेति प्राप्तत्वादर्शनादविनानापि सोमस्य इत्यर्थः एवं निधननियमविधिवशादेव
चानेन निधनकसोमस्य विशेषाः एव फलार्थविधौ यत्तत् साधनियमफलितत्वाद्विकल्पित इयमेव तस्मादिति विधीयते इतिपूर्वा
त्वाप्रयोगे तत्र पूर्वपक्षे त्वर्थोऽपि सोमस्य प्रयोगे तत्र वादितो द्वयस्यादिफलं सिद्धमिति नेति मन्त्र नु सोमे तन्निधने सोमस्याश्रित्य इत्यादिनिधने काम
संयोगः फलसंबंधः कुतः युक्त इत्यत अत इष्टकामाये इति कामयुक्तमुक्त इत्यपवर्गादित्याख्येयं ॥ ॥ इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणपारीणमीमांसकस्वर्णम एम
महात्मज वैद्यनाथकृतायां शास्त्रदीपिकाव्याख्यायां प्रभाव्याख्यायां द्वितीयस्य द्वितीयः पादः ॥ ॥ शुभमस्तु ॥ ॥ पदीगतेन्नाजि द्वामहिरथनदेय

द्धं भवति हवह्न्याद्दे भवतीति दृष्टांतद्वयोर्विकल्पोक्तिरिति न तत्सामकत्वेनिमित्ते ऐंद्रवायवादेर्ग्रहस्याग्रताश्रयमक्तु पाविधीयते एवंव

क्यांतरद्यीति विधीयतऽतिदर्थंतरमान्नस्सामकत्वविशिष्टऐंद्रवायवाममत्वविशिष्टश्चेत्यर्थः ।क्त्वोक्ति सर्वत्रा चावछिन्नेत्यर्थः ।निमित्त

ता च्छेनोरेवावगामपातरऽस्यन्वयः ।त्ववछेदकविशेषणानां तेन व्यावर्त्तकं व्यापि सर्वावछेदेन तन्मानं यथा नीलो घटऽइत्यन्वयी तादिव्याव

र्त्तकं सर्वद्रव्यव्यापि वनीलत्वं किंतु वदवछेदेन नीलत्ववति नीघटऽइत्यमनीति एवं च नाऽत्र ज्योतिष्टोमानुवादऽस्याह ज्योतिष्टोमे वृति

137 अन्येषां समानत्वानां विशेष्य व्यापित्वापिने त्याह स्थंगते ऽतोमिति ननु दंडा कुंडली वैचऽइति वद्यावछेदकत्वव्यापित्वयोरभावेप्यवैदेश

शसत्त्वामाञ्चेणा विशेषणात्वस्यादत आह सामानैवेति तथा वनैरपेक्ष्यलक्षणसामर्थ्याभावात्तमासान पयज्ञारेतिभावः ।एवं च ।अपूर्वतारो

ति ष्टोमेगुणाऽ।भनित तथाव गुणाप्रयुक्तमेदामेदविंतनसमूहयादेत्रियजेयूवं विनिश्चितविवेयगावगुणाश्चिति तऽइह नुसंदधीविधेयता त्री

कर्मणि मेद ःहीसादि विधेर्वेष्टिसाधनसोमस्यानिमित्तत्वं त्वयच्छयर्थं तत्सामकत्वजोक्त ज्ञात्री तिप्रतुदाहरणोक्तयेणायूवं पक्षाद

नंतरसमानि ःनिपातनत्वादितिनियामनं द्योतकत्वात्तद्भावे यदाग्नेयऽत्यादिवदविवक्षितार्थ तेत्यर्थः ।अथर्यगित्सामाहरम

ध्याहारऽस्याशयेनाह नयोगेति यदिहवि ।स्यादिति योजनेत्यर्थः ।।आदिवागच्छीयादितिलिंगऽइछार्थः कामसवेदनऽमुनश्रास

नात्ततयावपदिष्टस्य वहितानयः पर्वेद्वायवा ग्नाइगूह नानाहेतुमिद्धेत्यवदार्थतमो त्र साम कथां कुर्यादित्यर्थः यद्वा स्यादिति
लिङ्गे हेतौ हेतुहेतुमतो लिङ्दितिहृत्वात तथा च प्रमतमोत्र साम कत्र्त्रागु हेतु हेतु के द्रव्याय वायुग्नता कर्त्रे वो त्यर्थः नद ज्ञं यदि शाब्द यदि मा
गोमहृत्या ध्याहार कल्पना व्यवधानेन सम्बन्धो हेतुहेतुमतोऽर्थालिङ्गि इति सिद्धान्तमाह यदी गति यादिसूत्रस्य प्रश्नी योगत्वात्मा प्रेक्ष्य म
कत्र्तरीन प्रतितत्वादित्यर्थः नित्य प्राप्त गिदेवदत्तो मनुष्य इत्यादि हि मनुष्यत्वस्यानित्यासिद्धस्य कथने वाथमि गिशूरत्वादिव्यवच्छे
दक्षायनेन नहि शेषण मनुपत्तमित्यर्थः नन्वप्रतियादने पितन्मात्र प्रतिपादनेऽपि अप्रसक्तेति अयोग व्यवच्छेदेन त्यर्थः कृत
त्व्यावच्छेदन मपि संभव तत्वे त्याह यघ्यपीति सापेक्षत्वे न समासानुपपत्तिमुक्ता यदिहेति न वेति स्वकार्ये हि सापेक्षतादोषः ऐव त
रथंतरकार्यस्य रक्तो नेमा मं त्र सापेक्षतास्तीत्यर्थः विशेषणणय स्वादिति विशिष्टस्यानिमित्तत्वं न विशेषणे वाधादि हृत्येव गोयपि
वस्तुतस्त्यर्थः दर्थिकरणेनाहोमेऽप्रतो विहि मप्यप्राप्तत्वात्त्राशंभव इविशेषणतोदर्थिकरणेनत्वे पदायर्पूवस्यापित्यः मुद्दः स
शब्दार्थ इतिन्यायादि सिद्धत्वात्तार्थः आद्वत्यधिकरणेनातत्त्वात हातविशेषण न्यायमिहापि योजयति प्रथमे नेतिरथन्तरमेवेत्यवका राम०
ऐतान्त्रनो रपिनिमित्तकोऽयमर्थे प्राप्तमुत्तः प्रकारत्वादेवकनुगतत्वं लभ्यादि इति प्रयोजनपूर्वपक्षे कर्मी नरं होम यागादिरथन्तरमात्र

साम्न कामिति स्तोत्राणां पावन्नीयानि सर्वस्तोत्रेषु उच्यन्ते सैवोपलक्षणत एवं कृत्स्नसामके विग्रहान्नात्रामाप्विको विशेषः इति सिद्धन्त्वेवञ्च
त्स्ययोगः विशिष्टानेतुनेति तु नात्रकार्यं तत्रसाममत्वादिः क्रतुसंबन्धात्कर्मान्तरमप्ययोऽदोष्ययेनकुतः संयोगस्य विशेषणत्वं संबन्ध
अशेषेऽक्षत्वीमन्त्रत्वात्त्वाभावात्त्वादनगतत्वात्तत्सवज्योतिष्टोमे अभ्यन्तरवादिति सूत्रार्थः ॥ अवेष्टौ ॥ ॥ राजकर्तृकमिति राजा
राजसूयेन स्वाराज्यकामो यजेतेति विधानादित्यर्थः आदिनाऽऽग्नेयमेकादशकपालमष्टप्रमोदक्षिणा वैश्वदेवं चरुं पिशंगी पष्ठौ
हीदक्षिणां पृष्ठौही बालगर्भिणी गौः वशा वन्ध्या गौः शितिपृष्ठः श्यामपृष्ठो गौः सर्वेऽन्ये निर्वपतीत्यनुवाकः एवं नामेयं इष्टिनामादिशा
मवेष्ट्यामेव तीत्यर्थः वा दानद्वेष्टिनामकत्वादवेष्टिरिति एकवचनमप्ययोगः दक्षिणा मेदावाप्सास्तु व्यागोवसानाः संयोगाः यदीतिवाहि
मत्स्यं वृत्वा तु रोहविषामध्ये निधाय आहुतिमाहुतिं वत्वा तु रोहविषां हुत्वा तं बार्हस्पत्यस्य हविषमभिघारयेदित्यर्थः यदि राजन्यन्त्य
इन्द्रं यजेत तत्पनुवाकः ऐन्द्रमित्यनन्तरं वमध्ये निधायेत्यादिः एवमुत्तरत्रापि ज्ञेयं राज्ञो यदेति राजसूयविधिवाक्यगतराजपदश्लोने
त्यर्थः अर्थादिति राजकर्तृके राजसूयप्रकरणाकरणाश्च नैरित्यर्थः प्रजापालनं अयं राजसूयः आर्यावर्तैति शिष्टप्रसिद्धित
न प्राबल्यमस्त्वेति न संबन्धेति आर्यावर्तनिवासिनामादितरस्य साधारणप्रयोगेन यावत्स कर्त्री राजपदप्रसिद्धिरिति व्यापकत्वयापि सैवमबलेत्यर्थः अवि

138

णानादित्विड्विडानामपिप्रतापालनकर्तृत्वेन शब्दप्रयोगाभावाद्विप्रतिपत्त्यभावादित्यर्थः अथ बाढविडेनार्वलोक विप्रतिपत्तिमा
वादित्यर्थः द्रविडेषितिप्रवीनिनं विशिनष्टि क्षत्रियत्वनिमित्तत्वविप्रतिपत्तिरित्यर्थः तदन्ते पुद्रविडभिन्नत्वे सर्वलोकेषु अप्रसि
द्धितः विहङ्गयोगप्रसिद्धिवशात् तथा च बहुविरोधापेक्षया समूलेछुविरोधेन वाक्यमिति भावः तत्र पादादित्रिपुरोहितादिप्रयोगादिप
र्थः आवाराप्रयोगरूपात्तस्मात् व्याकरणस्मृतेः स्थितं सिद्धान्तिनं स्मृतिवरणाद्विशेषः स्यादिति सर्वं स्वप्रामाण्ये हेतुत्वादित्याशयान्तरा
करणस्मृतेश्च प्रयोगबाधेनार्थीतात्वावकत्वेनान्यथेकिं तु मा धुमा स्वत्वुत्वादनमाचरत्यर्थः किं व्याकरणादपि प्रबलत्वं यज्ञेन वरमप्रद
र्थनिर्णयस्माह यदि शूद्रे वैदिकनिर्देशस्य सर्वतावलवत्वेन तत्सारेहाराय ततोपि प्रबलवैदिकनिर्देशीलवनेन सिद्धान्तमाहन्नावी
ति अन्यथा पिण्डजनिर्देशविरुद्धत्वात् विनूसद्भावात वैदिकनिर्देशसद्भावात्तमेवाह राजानमिति अभिषेकस्य वराजानमुद्दिश्य विधाना
त्वेविसिद्धस्य वोद्धृप्राप्त्वादिति भावः म्।त्र यदेन पालनादिव्यवच्छेदः कुठमिति क्षत्रियत्वजातिवाचकमेव न तु प्रजापालनकर्तृत्वक
यत्वेविड्यायाधिनिमित्तमित्यर्थः नह्यवैदिकनिर्देशयोस्तुल्यत्वात्कथमेकस्यैव निर्णायकत्वमाशंक्य वैसदेवैबल्यहेतुमाह यदोति नि ११०
याभाधोतकत्वेनार्थाभावीधिकरणोन्यायेनान्यथासिद्धत्वमित्यर्थः व्याकरणस्मृतेः पुनःउपष्टम्भत्वात् द्युत्त्वे च निर्देशेनलवानित्याह स्मरणा

नित्वेतं त्रैराजसूययोगानपेक्ष्य तस्य मरणस्य अनित्यज्ञानिशब्दार्थासिद्धि योगमपालियाऽग्निन्यादीत्यर्थः आवारम्य दर्शनीत नायुग वर्नैव्याचिप्रयोगस्य संभ
वृदिति संभवन्तीगाः तथा अङ्गानि तदादिः काम्यानामपि तथाभूतोऽयः प्रयोगाः पूर्वेषां तन्त्रभूतस्य तन्त्रमूलकत्वेत्यर्थः प्रयोजनं यद्वैयक्षे व्रीह्यादिना
दिक तन्त्रैकत्वेऽपि निमित्ते राजसूयप्रयोगमध्य एवमध्यनिधानादिविशिष्टः एवं बहुविधैकप्रयोगः पृथक्प्रयोगत्वेऽसध्यनिधानासंभवात् एवं व
सति पृथग्विशिष्टप्रयोगात्र अनुलोमादिविषयत्वेन व्यवस्थापनीयाः इत्यभिसन्धानेन तु राजसूयाहहि ब्राह्मणादीनां बहुविधैकप्रयोगा
न वर्णान्तरस्य नित्यप्राप्तत्वात् यदि राजन्यमिति वाक्यस्य कथं प्राप्यत्वमिति वा वाक्ये यथाप्रापि राजन्ययदाभिषिञ्चति यमात्रयस्त्वेन
तस्य वरात्तहृये ऽप्राप्तत्वेनं तत्प्राप्तिविधायकत्वं तस्य सम्भवादिति अवेक्षणे संविधि ब्राह्मणादिवैश्यस्त्रागादि अवणां कतुः प्रयोगान्तरप्राधान्य
तमुख्यसिद्धायः तन्त्रेति कन्नानां विद्याभिसाध्यान्वाद्ये गोत्तदुपाययोर्विद्यामुपाययोस्साधनभूतयोः पत्नयुताधानयोः क्षेत्रसाधनत्वात् तथा
स्वर्गादीनामिमुख्यानयपि निमित्तार्थावसंयोगादिविधानं पूर्तिनिमित्तत्वाध्रुवनः अग्निरित्यर्थः विधायामाह अग्निहिन्त्वामुद्गिनियानोपहृत्वा
त्कृष्टतयामुख्यमस्याधानसाधिमाह आहवनीयेत्निवैदिकहोमसामान्यानुवादेनाहवनीयस्य विधानादित्यर्थः आहवनीयमिति अलौकिकत्वला
त्कृत्याहवनीयत्वाविशिष्टस्यार्थः विधेयायत्वेनोयनयनप्राप्तिमुपयादयानेज्ञानेनेष्ट्यनयनंगुरुसमीपगामनं आधानप्राप्तिमाहिष

139

तिनान्वितिश्चादियदेनगार्हपत्यदक्षिणाग्न्योः संग्रहः एतदाक्षेपसमाधानमावयोः कल्पमित्याहन वापीत्यादिकं यत्समाधानं साधयत्तावगमः स्मा
त्तत्त्वयुः आहवनीयस्यैतिशेषः गुणो वा क्योऽनित्यादिकालत्वादिसंख्यमन्त्रत्र यागविधापि वाक्येन तथैः शुद्धाग्निधानीयकं स्यादिग्निधीयूपश्च
विधौ तत्र वत्सेवं विधाक्षेपके ग्रायोगाक्षोनमोह अथवेति गुणोनूयह ते तिमुणा अत्र गोवाग्निन धात्रार्थे विचिंनाम्नः कर्मित्यर्थः एकौ सि
कौसिड यनयनविषये निपतेत्यर्थः आधानविषये जनत्रुरुषानियतत्वर्थे सामान्यवत्वं ग्रामणादिसाधारणो यएवान्वेहानमित्याधन्न
तिवर्तमानापदेशः कं वन्नमानत्यावाधकं विधि प्रत्ययस्वन्यमिति यावत् वन्तादितियुद्ग्न्या हिधात्वर्थे विधिरेतो सर्वमितोन्याः यः बाध
कवल्लानारग्न्याग्न्याहितिभावः तेनैव आधानेनैवमतवैः ऋतुकारमेव नमानेनिसिद्धवाक्ये दूशमहृशमित्यर्थः लेऽनुनं साधित मनात्ते
न त्युपविभिनतु नांकेषु ऊलेऽन्तत्वकल्पकं तथा अथ संभरणोत्सुदकादिसंभारस्थाप्यनविधेरर्थवादत्वमस्त्वतमसम्यागेन यएवसंभारादि
विधानमिमाधतएव संपदतेन्माद्रव्यप्रत्तुसर्वमितिव ऐनरेहितोयथासा तथा महतेजयतीत्यर्थवादाः प्रयोजनमयज्ञविकारः नेहिहो
त्यर्थपक्षे सर्ववर्गोविकारः आधानेऽदाहृताधानवाक्ये कतुप्रधानमभ्येतत्मनुषंगाः कुतः अमवैशेषवलानवसरणादि सर्वशेषवन्नपाश गम•
प्रशेरितीसूत्रार्थः ।। ।। ।। अयनेषु वोदन्नांतरं स्तोत्रयधातः ।। ।। इहकर्मभेदप्रमाणोपादन्नंतरं संगतिसूत्रपन्नादीर्घ सर्वशेषनपाश्म

रीतिसूत्रार्थः किं कुर्मीत्येतिज्योतिरादिवत् अत्रार्थेषु ज्योतिरित्यादिवत् ननु तत्रायमूहेन प्रकरणोविच्छेदः इव वदिह ... भावान्नभेदस्तस्यागुं काम्ये
ग दर्शं तमाह अपि वेति अनवरयुनः अत्र वागकृत्यादर्शमासाभ्यां इष्ट्वा सिद्धि ति च त्रयोपि प्राप्तो मुख्यायोक्तिसूत्रवनार्थः संनिधौ त्वविभागा
दितिन्याये नाभ्यासस्यासंभवात्पुनः अङ्गेः फलसंबन्धार्थत्वेनानन्यपरत्वाभावात्तत्साकम्यमितिमहेत्यर्थः वाक्यशेषादितिङ्हियोर
मासेयजेतेह आमावास्येन्यौरकृत्यादित्यर्थः अवयवयोगात्र दक्षस्य यजमानस्येमे दाक्षाः ऋत्विजस्तेषामयनं माहात्म्येन
हानितियावत् आहुतिर्यविच्छेदः अच्छिवारमितित्राक्यशेषाद्मदस्मिनेदत्यर्थः एवं साकं सह प्रस्थानं यत्र तेतियोगार्थः कुम्भी न
त्यामित्यपेक्षोयोसहकुम्भीमितिमिकाम तीतिवाक्यशेषात् कुम्भीसहि त्यमतीतिहोमार्थं दर्द्वियः कुम्भ्या सह गमनं गुणः कुम्भीमिति
तिह यो ज्ञाद् सं अनयोदीक्षायणसाकप्रस्थाप्यशब्दयोः प्रयोगतः नं पूर्वपक्षे दर्शपूर्णमासप्रयोगाद्दहि तेतत्प्रयोगाति सिद्धा नेतु दर्श
पूर्णमासयोरप्रयोरेव ग्रहणमिति सूत्रार्थः अयनेषु पूर्व तनमाघर्थे दाक्षायणयज्ञे नेमादीवीदनानां कमीन्तं सूत्रां वृत्वादित्वा
सिद्धाज्ञा ॥ इह कर्मान्तरत्वसिद्धान्तादयं वादस्तानि तः दर्शपूर्णमासयोरित्यनं नदम्प्रकरणाद्विशेषः इषादत्र नसोधीनिवेयतीति प्र
कटोयरीतिवीपाविधानाच्छकठसंबन्धिकाष्ठभेद आलंभं पशुः निवेयतीत्यनन्तरमाज्यमितित्यन्वयः इन्द्रचेतरत्रवोतः वापयामिति सोपयी मि

140

त्विवेत्यर्थः तेतो दैवतत्वेति आग्नेयो हि निर्वीर्यत्वेतो दैवत्यत्वगुणयोगाद्दौ पयोपि यद्देनोक्त इत्यर्थः यद्वा लक्षणे तेत्यालक्ष्यमानेनानुवादेनञ्चेत
त्वेविधिः सार्वकामेति सर्वेभ्यः कामेभ्यो दर्शपौर्णमासाविति वचनेन सर्वेषि ब्रह्मवर्चसफलयोगे नैतत्प्रामाण्यत्वादित्यर्थः याक्षिकेतिस्फ
ल्लां तयोर्णामपि सत्वेनान्येन त्वाभावादित्यर्थः निरर्थकत्वानुवादस्य त्वालोकत्वोपि वेति उच्यते तेन नववीराम्नयत्वं समवस्थितिभाव
यथा कथंचिदिति संबंधमात्रेतदूषितं वर्णनेनेत्यर्थः निरर्थकत्वानुमितेनतु देवतायदवसाधारणेव विधीयतामत आह यागस्ये
ति अभ्यक्तयागाव्याहारपेक्षयासंबंधमात्रे तदूषितं गौकारमेव युक्तमित्यर्थः सिद्धान्तमाहदेवतेति तायव्यामिति यदस्ये सोयमित्य
स्यवानुवादत्वे वैयर्थ्ये अग्रयोगेन नत्वं नत्वं लिंगतः तेन देवतायदेनत्वार्थीत्वयानुपपत्त्या कल्पितं तत्र आह तः उक्तमिति वायुदेवतात्व
हि वायव्ये प्रोन यज्यमानत्वेनतद्वायुः प्रद्योतारणकालीनालंभवत्वं तयागविनातथावतासाभावादिति भावः एवंसौ यदा क्षेप्याग्नेयपाणा
तिदेशे सामनिर्वापानुवादेषायाविधानं च स्पष्टत्वान्नोक्तं प्रयोजनं तु स्पष्टम् अप्रकरणेपि श्रूयमाणाः प्राकृत सस्कारा एव कृतः राम०
अकर्मसु वद्वात् आह कर्मविधायकशब्दाभावादिति इत्यर्थः ॥ ॥ विधुरयागविध्यभावात् ॥ ॥ आग्नेति अग्निहोत्रयागवत्संयो
दकदोहविनिसर्जनधारित्यर्थः प्रस्तुतावाहरणमसमानिहतव्यः त्वर्वियक्षमाह तनेतिवस्त्वालक्षोवत्सद्भ्यकयागार्थः प्राणिद्रव्यकालमत्वात्य

ग

त्वात्वं भवादित्यनुमानादित्यर्थः स्वर्गप्रयाजं ते विघ्नयागविधिसंयोगे प्रायेणोत्साहुल्येन यागं विनापि दर्शनात्संस्कारपाययागद्वारा संस्कारए
वेनयद्वेद्य त्वस्थे संस्कारपदानुहमात्रं स्वार्थः॥ ॥ संयुक्तत्वं यत्र शब्देन तदर्थः प्रकृति संयोगात्॥ ॥ अभिवचनप्रकरणागतेवाक्य
मुदाहरति ब्रह्मेति एतद्वचनेवाह्मणहमेवतिष्ठहस्मैतेवीरणदंत्वयन्तौ वारागस्यनेद्भूतम् आग्नेदेशिकीमेगतिरूवयसंश्रायमाह
अस्त्वाचीति पूर्वपक्षमाहत्वेति वाक्यशेषवलाद्ब्रह्मैवत्रिमीति वृहद्व्यक्तवृहस्पतिदेवताकयागविधिर्योगेयुक्तस्ववस्थादि
लिङ्गः अभिधानेश्रुतियुक्तिः स्वावैककार्यतया शङ्कतप्रतियाज्ञवाधिकेत्यर्थः विशेषइतिपृथाऽऽज्ञाः शुक्रविध्ययेक्षितो जनसाधनद्रव्य
विशेषोवनत्यपेक्षितो वेदहत्वमिति वाक्यशेषादित्यर्थः अनयेक्षितो यथा देवताविशेषहविर्दानुवहमेवमीति विहितवहद्रव्यसकला
कांक्षापंयोगयता लूपलिङ्गेन पायार्थत्वमेववाक्यशेषावगतदेवतासंवधशेनकल्पनीयमित्याशयमाहवहस्पतिप्रकरणेसहस्तेनव
हमुपदधातीति वाक्येन वचनाद्वीमाश्वतोयथानांतात्वेन विनियोगान्तोऽकोकांक्षाहनीतिनयागकल्पनेत्यर्थः वहसमितिस्थितीयावश्य
दुपधानस्यसत्वात्कर्मत्वनुनाशङ्कनीयमन्नमावृपयागाद्देहितवरोसस्यार्थत्वात्सेमेवन्नसन्नवहितिनियमाक्षेपास्यावपूपकल्पनांतं हृष्टका
साध्यस्थोऽडिलेवदोहेद्दष्टोयेयोगासम्भवात्प्रयोतनेस्पष्टअर्थशब्देनप्रयोजनवाविशुद्धेनउपदधातीत्यनेनसंयुक्तप्रकृतदर्थएवऽ

141

यद्वानङ्गत्वमितिसंबंधादितिसूत्रार्थः॥ ॥ यावज्जीवमेतुपूर्वविषयत्वादवच्छेदः॥ ॥ तन्नेतिविरोधिहितोपि वाक्यभेदप्रसंगात्त्वर्थः किमितियद्यग्निहोत्रंनामसत्वल्प
तोऽग्नुकेनयदितोऽग्न्युमयोनदंमेस्याताहग्निहोत्राणीतिनानुष्ठानप्रकारश्चेल्लब्धयस्यगुणस्यपूर्ववाक्यविहितत्वमेवविधिरित्यर्थः जन्मस्थे
तित्वस्यः यद्यग्निहोत्रंजुहोतीत्युत्पत्तिस्थितिर्यन्त्रमाहश्रौतत्वर्थः पूर्वोक्तस्यार्थवादात्तदेवतातद्धितस्यदेवतापरत्वाभावकल्प्यस्यैव
ज्ञातहेतोग्नपुदाहरणेनपूर्वपक्षोस्थानाद्वमंगतिरिहगेयगुणविधिनदकर्मान्तरमितिवार्त्तिकानुसारेणप्रथमंतद्धानकोपी
नूनंतद्वैयर्थ्यंपूर्वपक्षकोटिहृत्कारइदानीन्तदांमशपंपूर्वपक्षकोटिपूर्वकेमेवाहतदर्थमितिकुर्यादितिप्रत्ययार्थकथनंडन्तनतिक्तप्र
नातंत्वमेतानवादेइतिश्चावएवंयद्यग्निहोत्रंदिमित्यनुवादः आतिदेशप्राप्तत्वादितितेयंडतेतियदुक्तंतंनीतियागमनघ
यद्यग्निकायांणागतितिद्विविधिरित्यर्थःननुत्वदुक्तजीवनन्द्यात्वनेयक्षमेवदेवतोत्वयस्थप्रकृतहितज्ञत्ववतारेदितिकेवलयावज्जीवनस
दादयेयपूर्वकर्मायस्थितैननुनआहनवेतिएतद्वेवमयंवयतिनतावदितिऽसन्तीतियागविधायकेत्यर्थः यद्यग्निकायोविशिष्टे
तिविशेषानत्वमितरागत्यावन्नैतत्परितमावः वाक्यभेदइतिज्ञनुवाद्यविशेषणस्याप्राप्तत्वेनविधानेऽनेकविधानाद्धिवा नेऽने एस०
कविधानाद्धिव्याहतिलयोवाक्यभेदः स्यादित्यर्थः क्रमः यद्यग्निकायांनाकालप्रकृतयःनवानततस्यकल्पयंन्तमाधेयंउत्तिवायंक्रमप्रत्ययस्यभूत
वि

कालमात्रव्यवहितत्वात्कर्मलक्षणानां मानाभावात्त्वाक्यार्थस्य कर्मान्तरविधाने नोपपत्तेरिति भावः । मनोतेति । अग्नीषोमीयपशु
प्रकरणेऽल्पत्वे प्रथमो मनोतेति मन्त्रः तेन त्वाग्ने देवतयाथाग्नीषोमप्रकाशनं तत्रास्थ आग्नेयवत्त्व आग्नेयपदवत्त्वे निर्दे
शाग्निर्देवतासे वतद्धितेन नाम श्रैव विशेषनाविधानादित्यर्थः । मनोतास्थाग्निपदेन तद्धितेनाभावाद्युक्तमेकदेशद्वारेण विशिष्टैवेय
स्थानमिति भावः । तद्धितत्वेऽपि तस्य विशिष्टस्यादनुपपत्तेरग्नीषोमन्यायस्त्वाह ङत्यनीतिबाधसक्तः । अत एव सापेक्षाग्नित्याशो ।
गुणायदिति । एककर्मान्वयसेके नवा कर्मनाववगाते द्वैवतयोः समुच्चयो नानुसमुच्चित्ययोर्द्वितानामित्यर्थः । गुण्येति । ङ्यजनकत्वा
हितवत्त्वेऽपि तस्य सापेक्षायथेति भावः । गुणविधिमुख्ययादेशति । अनरूपानुवेति । अतिदेशस्यकल्पनत्वे मानीयावेति मानसापेक्षव
स्य सुगता एवमेव गृह्णातेरित्यर्थः । एतस्य कल्पमानोत्तेनवेतिवयग्निकरणानां गाकल्पायेन बेत्यर्थः । गृहमेधीयवदिति । यथात
त्रातिदेशतः समवहस्यामिकयोरस्यात्मनामाग्नीषोमस्यश्च कथेन विधानाग्निराकाशत्ययानातिदेशकल्पनानहापीत्यर्थः । एवं वस्तुपकाभाव घे
दुत्तेरागानिहृज्ञिरयोसिद्धेरिति चैदोष्यसः । ननु यद्यग्निरूक्तमग्राह्येनकथं तद्दंतागाकल्पायस्त्रीतिरतु आहस्त्रक्रोतीतिन्यायग्निरूक्तनशब्दा
142 हितमनययग्निकरणानाग्रहणेनोहरूपाविधत्तेग्रहणेनोवप्वेवागाकल्पायपूर्विकैवसञ्जस्तयान्नन्त्वामस्तिभावः । अथाजनस्यच्छमेवकर्मा न तनुष्ठा

थे।।।।मृष्करणा तेषेयो जनाम तं।।।। अथ नेसनेनु गुणा प्रकरणे नावम सं गतिः सूच्यते आनंतर्यं गतिकं यथा ह्यत्याग्निष्टोमानुवादेन
ग्निविधिर्व मग्निहोत्रादावनुवादेन गुणमात्रविधिरित्याय बाधिकाख्येपाः कुडयापि नाम्य नामिति सन्त्र विशेष नामतः ऽयमदोनामे ष्ठिवि ष्ठि
शेषाः चरित्वा तत्प्रयोगकत्वेनार्थः नैयमिके याव ज्जीव कर्त्तव्यतया विहिते प्रकरणान्तरं लक्ष्य पुत्रेव तद्वैदकत्व सप्राय प्रस्तवे विहंशय
हेतुं नामाह तदर्थवेति अनुयादेयं तिङ्यादेयगुणासं वंधाभावानुमहातङ्त्वार्थः यथाग्नेऽनुयादेय गुणासौ वा सनिधि महत्व
नप्रमेदकत्वाय च्या सहप्रमाणाभावमसंगातननुमासप्रत्व साध्यत्वात् कथं विधेयते त्याशंक्याह उपादेयमतिङ्यादेयत्वकल्पि
विषयत्वं तदाश्रयत्वान्यतरत्वं तदभावो नुपादेयत्वं तच्चाविधेः शास्त्र तया शास्त्रविषयः अस्य संसर्गस्य समर्थ्यादितन्त्रा यातत्प्रवृत्तिप्रव
तेनात्कृप्तिभासत्व विषय प्रत्यक्षत्व शिक्षा साध्यता कृत्य मुपादेयत्वमपि वोध्ययति तथापि कालत्वाद्रावं योगत्वान्न यागादिव करणत्वमात्रस
वागसयतीति विधेयत्व मुपपद्यत इति भावः ननु द्रव्यत्व विधेयत्वयोर्विरोधात्का लक्षणैव यागमा सतमत्र कर्म कुर्यादित्युद्देश्यत्वादिक
थविधेयते त्याशंक्याह अतदिति तथा बोद्धेश्यत्व विधेयत्वयो न विरोधः किंतु उद्देश्यत्वोपादेयत्वयोरेवेत्यर्थः विधीतिङ् उपात्त विधिनिवंध एम.
नइत्यर्थः नोपादाने ति न कृति साध्यता वोधक प्रयोगादि विधिनिवंधनइत्यर्थः अविधीयमान अनुनाघमान सकृतोपस्थितावन्य

कारणोपाधेस्तद्भेदकत्वात्स्वरूपतिरिक्तमिदमिति । अप्रकृतेतिप्रकृतानभिधानमित्यर्थः । अप्रकृतार्थस्य भेदकत्वसिद्धेः प्रागनुपपत्तेः । एवमग्रेऽप्यु
ह्यम् । अग्निहोत्रशब्देनैव प्रकृताभिधानात्कथं तद्भावं प्रत्याक्षिपतीति तथा च प्रकरणान्तरे प्रापकत्वाभावात्तथा सिद्धमित्यर्थः । एवं यथाग्न्यैवं
तेष्वप्यर्थेहाथ यति ये द्वेवमिति वाजिकृत्वमनेन सिद्धान्तमाह असन्निधानमिति अनुपस्थितिरित्यर्थः । यदाहवनीये जुहोतीत्या
दावसान्निधानेऽपि कर्मभेदाभावात्कथमेतद्भेदसाधकमित्याक्षिपति कथं पुनरिति । असन्निधानमुपस्थितौ भेदकमेव यद्वा विज्ञुतस्य
वादस्येति समाधत्ते उपात्त इति एवं हिना प्रागुक्तरार्धेन वचनदयवादस्य उपादेयगुणयोगात्तत्रोपादेयगुणविधानुरोधेन कर्मानु
वादाप्रेक्षायां हृदयस्यापि बुद्धिविषयत्वासिद्धेः अनुवादस्य प्राप्तविषयत्वात् एतदेकं कथं विदित्वेनेनोक्तम् अप्रवादमप्ययं प्रयतित । यद्वेति व
उपादेयत्वहृदुद्देश्यत्वापेक्षमिति तद्धृदयेन हृदयस्यापि प्रत्यानं नवमसामादेकम् । उपादेयत्वमपि विपदत्वेनोद्देश्यतयानुमीयस्थानं स्या
दिति भावः एवं वर्णो शेषाहृतकर्मणि एवोपादेयत्वं मासस्य तु हृदयस्य सिद्धस्योद्देश्यत्वमित्यामित्याह ययोर्मासदृग्गिनक्तं कर्मणोरु
पादेयत्वं विधेयत्वं तु मासस्यैवाधिकरणतया प्राप्यत्वरूपमिति कर्मत्वात्तद्विधानान्न भेदः स्यादत आह तेनेति कर्मणोरवश्यमुपा
देयत्वेनेत्यर्थः प्राद्यत्वरूपत्वादुद्देश्यविद्धुकत्वसामर्थ्यात् इत्येवमेव कारोऽविधानत्वे वेतिसंबन्धनीयः उपादेयत्वस्य हि विधेयत्वसामाना

143

भा

विरूपरूपमुक्तमसिद्धमपवादाभावेन बाधनीयमिति भानित्यः कालवृद्धेश्च निमित्तयोरनुवाददयोरुदाहरणोऽपि बोध्य इत्याह एवमिति आ
रन्धेः संकल्प्य अत्र संतं संकल्प्य तदकरणे निमित्तमिति दर्शमेव वक्ष्यते जुहोति नाहस्पतेहोमाय त्वामि ज्ञाने पि नाकाय त्वामित्राना
न्नादभेदमाम्रं कथयागतो धात्वर्थो भेदमाग्नीकृत्य भावनाभेदसिद्धिमाह नन्वित्यादिना वस्तुतो धात्वर्थोपि भिन्न एव सोमित्रिहधात्व
र्थो विवेति रूपीयते मूतः साध्यक्रियारूपो लिंगसंख्यान्वयायोग्यः ननु सर्वेभ्यो ज्योतिष्टोमः इत्यादौ क्रियापदाभावात्कथं सामञ्जो
तिष्टोमस्य फलसंबंधमात्रं तत्र यागभेदे मानाभाव इत्याशंक्याह तदभेदे यागेति भावनाभेदमात्रमेव तत्र चेष्टमित्यर्थः प्रयोजनं स्वत्वं
वस्तुतः ॥ फलसंबन्धकर्मसन्निधौ ॥ ॥ हकाम इति तक्रकौतिः त्रैधातव्या दृष्टिविशेष इति सा च दीक्षणीयेष्टिकार्यलाभाय ज्ञा
घनो दीक्षणीयादौ तत्कार्यं यजमानं संस्कारलक्षणं तथा च त्रैधातव्या दीक्षणीयाकार्यकारिणीत्यर्थः आतिदेशिकीं संग
तिम् सत्यवन्नाह तन्न्यायेति कर्मान्तरमिति आग्नेयान्तरं त्रैधातव्यान्तरमित्यर्थः ननु सूत्रान्तरं वैयर्थ्यं कालदेशनिमित्तफलसंस्का ताम०
यागस्य वा नामधेयानुवादत्वसामर्थ्यादित्याशंक्याह तदिहेति प्रकरणान्तरशब्देन हि अन्यत प्रकरणमुच्यते तेनैतत्त्वं तत्प्रकरणा
नानां भेदः हकाम वाक्यं तत्र नाम्ना पाठे तत्र प्रकरणान्तरस्य विषयद्रव्यविकाशंकानिरासार्थं सूत्रान्तरमित्यर्थः त्रैधातव्यापुरस्ता

तोष्वेतदुक्तं कास्संभवादुक्तं तत्राह योवेति फलस्येति संस्कार्यीयलक्षणोऽदयतीत्याह शाक्यात्तु तिकामयितुमित्यनेनोद्देश्यात्म
कत्रियाविष्टतयादेवतावत्फलसंस्कार्ययोरप्युपादेयत्वसंभवइत्यत आह यागशंकां निरस्यति एवं चायीति अविधीत्यत्रेरनुप
स्थिति: अमुनिधानं हृदयस्यैतदंतितीयाशंकां निरस्यति याघयीति देवतोद्देश्यत्वप्राप्तत्वादुपादेयता प्रयोजक इति वेवम्यामिति
भाव: फलत्वेति श्राद्धान्नेत्यर्थः अत एवाह धीयमानं हीति संस्कार्यस्यापि विधान्तरप्राप्तत्वान्नोपादेयमित्याह एवमिति संस्का
र्यांतरे आग्नेये आग्नेयपदे यौगिकमाचत्वादिति भाव: प्रयोजनस्तु कमेकफलत्वशब्दात् संस्कार्यवक्रमसंनिधानाभावे अदृक
मित्यध्याहारेणाहतत्रार्थः।। ।।संनिधौ त्वविभागात्फलार्थेन पुनःश्रुतिः।। ।।संगतिमाह सर्वेषामिति समेदेश एतया पूर्वोदा
हृतावेष्टिनामकत्वे क्त्वप्रत्ययात्तयागावशिष्टपुरोडाशात् स्विष्टकृते एतद्गुणकायागप्रयोगस्विष्टकृतयततीति विहितस्य स्विष्टकृ
द्यागस्य शेषकृत्यसंस्कार्यसंबंधार्थमिदं वचनं तेनेयादेयत्वेपि न विधेयत्वमित्याशंक्याह विधानमेवेति विधेयत्वोपादेयत्वयोर्भेद
मुपपादयति निर्दिश्येति निर्दिश्यमानगतं त्वर्थः स्वातंत्र्यं स्वरूपमात्रोक्तत्वानधीनत्वं तदधीनत्वं च यागेते अत्र अस्तिवेवदं सर्वत्रादृश
मासादेः शांतिसामान्यानधीनत्वात् तद्दध्ना जुहोतीत्यादौ होमादेर्यितद्वाक्यश्रुतत्वेनधीनत्वात् होमस्याहि अग्निहोत्रवाक्य

144

ङ्गाङ्गत्वाधीनत्वमेव न तु देशविकाराङ्गाङ्गत्वाधीनतया निर्देश इति भावः आद्यस्याग्नीति निर्दिश्यमानागत्वस्याभिप्रायुक्तावित्यर्थः ॥

याद्देयमग्नीति देशकालयोरधिकरणयोः ङ्गत्वाधीनतयावोधितमग्नीत्यर्थः प्रत्यभिज्ञायत इति हेतोः प्रयंज्ञमानावानुवाद्यमित्यर्थः

नतयादेयत्वापि विधेयमिति भावः ननु यदि यत्वं विधेयत्वं वहु यदि विवेचनत्वाद्याद्यत्वस्य कर्मणो वोधनेपि विधेयत्वं कस्य वोध्यमि

त्याशंक्याह तत्स्वाश्रितिकर्मणोः तत्रार्थेऽपदेयत्वस्य मानानाधिकरण्येपि हि विधेयत्वे सोमस्य गीतित्वाद्दिह सन्निधानेनान्वयो घटत इति भावः

ननु देशकालयोः तत्तिविधिविषयत्वासंभवे व्याप्त्यादिनियोगविधिविषयत्वमालोचनसमीपयागमनादिकं यावेशोनुष्ठेयमेवेत्यनिमि

त्तादीनामनुनकथमादिति कर्मणो विधेयमित्याशंकते अथ तावदिति कर्मणोविधिविषयत्वामंगीकृत्य समाधत्ते तत्रापीति विधानस्य

विधिविषः कथं तर्हि नमेदत्त न्याहउत्पन्नीति शब्दार्थेनाबोधकस्य हि विधेर्विषयमेदावत्वातोमेदाः उत्पत्तिविधिनियोगविधिःप्र

योगविधिरधिकारविधिरिति तत्र तद्विषयकात्सातत्कर्तव्यतात्वायनमुत्पत्तिविधिः अग्निहोत्रं जुहोतीत्यादौ फलादिकृयासिसंव

न्धितयाकर्तव्यतात्वायनं विनियोगविधिः स्वर्गकामो यजेत व्रीहिभिर्यजेतेत्यादौ यागादिस्वरूपकर्तव्यतायामानां तदंगानां तत्त्वा

तव्रीह्यादावसंभवाद्वाङ्गानां अंगं धर्मा च एव विधेस्तात्पर्यं प्राप्ताप्राप्तविवेकेनाद्यस्ते देशकालकर्त्रादिसंबंधित्वेन तांगानं चैव तात्पर्यं

योगविधिरुदाहृत एव तत्राविदेशकालकर्तृकं प्रयोगं तत्तदंगसहितं बोधयति तेषिनाम्नः प्रीत एवं यावज्जीवमग्निहोत्रमिति निमित्तं ... तेजसा जी
र्मोऽधिकारतो येनाऽधिकारविधिः अयं च फलवत्कर्मसम्बन्धविनियोगविधिसमभिव्याहृतोऽपेयः एतेषु चतुर्ष्वेव भेदको नानन्य इति भावः कर्म
णाम् चैकतन्त्रता सामान्यप्रयोजनं सम्बन्धमगनिधावविभागाद्भेदात्मकलापार्थतया युगपदनुष्ठेयत्वं न प्रयोजनार्थः फलं देवता अनुपादेय
मात्रोपलक्षणं बोध्यम्॥ ॥ आग्नेयः॥ ॥ इत्यादि भामासा नुकमेणाइति सिद्धान्तस्य गाविभामानादेव सिद्धान्तकथनादिति दे
शिको संगतिः एवं नतरां मप्रयोजिकामधिकारांकामाह आमासादिति अविशेषयुनः उक्तिरूपा भामसलक्षणोऽविशेषवद्दार्थ
मन्यथामन्वानः शंकते नन्विति ऽक्रमविशेषवद्दार्थत्वषयात नैवमिति विधिक्रतेर्द लक्षणन्यपरत्वेनत्वउ नरीतात्राविशेषाप
त्तौ तत्-- मपूर्वमसमूहमिति ऐन्द्राग्नविधेरन्यात यातयातदर्थवादयमिः स्पष्टः एवं यज्ञे मावास्यायामावास्यायां च प्रधानकर्मणि
सिद्धवादेवत्वावगतिरिति ऐन्द्राग्नस्य सुगौडासंप्रश्नमिति केवलाग्निदेवत्वस्यप्राप्तत्वात् तमिद्दमहिताग्निदेवस्य ग्रातेऽनुन्नीतोपप
त्तिसम्बन्धप्रयोजन आग्नेयस्त्वाभासेन भिन्नः स्यादिति अमावास्यायामप्राप्तत्वादिति स्वार्थः॥ ॥ इति श्रीमत्तदेवाख्यममामिस
श्रीमन्नामसहमदवारामजवैघनाथतायाश्चांदीपिकाटीकायां प्रथमाध्यायस्य द्वितीयपादे तृतीयपादः संपूर्णः॥ ॥ यावज्जीविक॥॥

145

यावज्जीविकम् इति यावज्जीवं समग्रो यावज्जीविकः धर्मोऽपूर्वं साधनं अभ्यासः प्रयोगावृत्तिरूपः नियमः यदा यदा जीवन्तं तदा तदा स्या
द्गो माभ्यासाविरोधेन कृत्यः पुरुषार्थः पुरुषार्थः पुरुषाभिलाषितयावल्लक्षणार्थः अध्यायसमाप्तिमाह एवं इति अभ्यासविधिविहितं नैमित्तिकं अ
त्वेनेति शेषः प्रदेशस्यवानुयादेशान्तरं यत्निमित्तत्वात् प्रसंगात्कृत्यानन्तरसंगातिर्द्वैयाकर्मणां विधौ कर्मणां त्वेनाभ्यासविधौ न कृत्यं भाव
दितिकर्तव्यताकांक्षातदप्रबंधात् इतिकर्तव्यताकांक्षा कृत्याप्रकारणमबंधात् अभ्यासलक्षणोऽति अभ्यासस्य प्रधानत्वेन तदिच्छा
नविनातत्र तन्नाऽन्वितस्ये त्वरूपलक्षणा प्राध्यानेनावलोकने वसतिभावः न च यावत्सदोक्तजीवनकालव्याप्यकर्तव्यतां यावत्स्वे
न विधेयोऽभिवाञ्छितस्य साक्षात्कारमन्त्ररूपावयवयोः पतन्यहारस्नानाभ्यासाद्याहारमलक्षणायावश्यकत्वात् प्रवर्तनात् समन्वयः याग
तत्परिहारः अयं धर्मिणा यायनुष्ठीतिसामन्यतः फलप्रसत्ता अकरणेऽनवस्थानत्वात् प्रयोगानभावस्तानादिनायाभावस्तावत्कलयोगा
वृत्तिनियमः इति नियतनैमित्तिकाक्षिपाक्षपाकल्पपर्यायस्वर्थः प्रयाजानन्तर्यादिविकृतौ यावज्जीविको अभ्यासः पूर्वपक्षे सिद्धान्तेनैमित्तिक
त्वं समर्थम् ॥ ॥ नामरूप ॥ ॥ आयवादिकी मासामिस्तयनविचारमाहुः अधिकारविधित्व अत्र मुख्य प्रमाणं प्रयुज्यमानोऽपि कथयन्नुक्ता मात्रा एषः॰
मांसलोयाग्नीषोमयोः प्राणोन्नरंतुल्यनानुज्ञमपित्वयमुक्तनामधेयतुल्यज्ञोत्तमपिकाठकादिकर्मयोःशास्त्रावयवेलक्षणायामुक्तमेतिप्रयोग

तिकर्मभेदाभावकत्वादुपेक्षा तेन तथा धर्मविशेषोपि भेदकः समाख्यानं नाम तुल्यत्वादुपेक्षितं यथा काठकेष्विव काध्ययने तैत्तिरीयाणां समौ भेजनं नामै
सामिति जवाध्ययनानन्तकर्मणा येन भेदकं स्यादिति एवं उदितानुदितहोमानुदितहोमानित्यत्र नहि तात्पर्येनार्थवादत्वादुपेक्षितः एवं प्राप्ते भेदे प्रकर्मे
सर्वमीमांसं संहारशक्तिरपि न भेदहेतुः बहूनाम नाम्नां समानत्वादस्याधिक्येन वाग्मै हम भवादिति तदुपेक्षा एवमन्तस्मात्कर्मणः यो
माध्यतेनात्रेति समाख्यवचनमपि अस्माकं यो प्रति न नत्वयाद्योगिनः सोमस्य कर्मत्र समाख्यातः स न त्वयेन वामदेव्यं यत्र शाखा व्यवस्थया वसमाप्ति
दोषयत्नेनोपेक्षितः अग्निः वचनं एवं मुदितहोमिनो मनुदितहोमे प्रायश्चित्तं नमपिडय क्रमेसंकल्पितस्यवाधादुपयन्नभेदहेतुरितितु
क्षिं अन्यायदर्शनं नाम लिङ्गदर्शनं यथा कस्माच्चित्सायुं द्वादशाहे अथ यद्दीक्षा दीक्षादर्शनं भेदहेतुः द्वादशाहे सोमहि एव
वस्त्रयमोय होतायश्चानोपतज्योतिष्टोमः स्यादेतेनानिष्ठा यजेत ज्ञेयमसमेवतद्भवतीति गाडकृष्णाववनेनानेषामिव द्वादशाह
पिज्योतिष्टोमानन्तरं त्वविधानाद्दीक्षितत्वदर्शनानुपपत्तिः भेदेतु गोडक विहितद्वादशाहस्यैव सत्त्वावनेन ज्योतिष्टोमो नरतो विधा
नात द्वादशाहान्तरस्य तत्प्राग्य अनुष्ठानसमवाददीक्षितवचनीयपत्तिरिति तदिदमपि दोपनोपपद्यते ज्योतिष्टोमान्तरत्वेन चनस्य नाये
धीतत्वेन द्वादशाहमात्रे तद्विधानस्य शास्त्रात्त तत्वस्य रमानाभावेनोद्दिष्टस्यानवच्छेदकत्वात् तस्मात्पक्षद्वयेपि न दुष्यत्तिरन्येषेवं न

146

147

वोतिनतत्त्वाश्वकमितुपेक्षितेयं घपिवाभ्यासादीनामपीषिद्धांतरीत्यायुक्तिस्तथापिभेदकप्रमाणांतरात्तुतथाविशेषाद्युपन्यासः अ
तएवहृत्त्वानुत्तममपिप्रकरणांतरमुपन्यस्तमितिवोध्यम् भेदकप्रमाणेषुहि त्ववाक्यायात्तत्रकर्मणोविधेयत्वंवोध्यतेविधिभेद
नुपयघमानःकर्मभेदंवोधयतिप्रकृतेतुप्राप्तत्वाभेदेनाद्योत्तभेदादेवविधिभेदोयत्रैनेकर्मभेदइतिसिद्धांतमाहविधेरित्यादिना
नेवयात्त्वाभेदेनाद्योत्तभेदेमानाभावइतिवावसेयंयतस्मृतिवृत्त्यात्पृथक्त्ववचनेनवस्तुध्यायोध्येनवाइतिवाक्येनस्वयात्त्वाभात्र
भ्यनेसेवाग्रपत्त्ववोधनायितिभाव:अध्यायार्थमुपसंहरतिशब्दादीति अतिदेशप्रकरणांतरीणप्रयोजनुमविहद्धांतानाम्
पमहारःहत्वनुजत्रद्धदेहजुपदर्शनेनव्याख्यातम्॥ ॥इतिश्रीमत्तवदवाक्यप्रमाणाभिज्ञतमहामहोपाध्यायश्रीघनाथकृतायांभा एवम्
द्वीदीपिकाटीकायांप्रभाख्यायांद्वितीयोध्याय॥ ॥समाप्तिः॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥